

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ВІДДІЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ
НАПН УКРАЇНИ

ЗАХИСТ І ПІДТРИМКА МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ І ВІДПОВІДІ

За загальною редакцією
В. Г. Кременя

Київ 2024

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ВІДДІЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ
ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ НАПН УКРАЇНИ

**ЗАХИСТ І ПІДТРИМКА МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я
УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ:
ВИКЛИКИ І ВІДПОВІДІ**

За загальною редакцією В. Г. Кременя

м. Київ – 2024

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
(Протокол № 12 від 31 жовтня 2024 р.)*

Рецензенти:

Власова Олена Іванівна, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології розвитку, керівниця науково-практичного центру розвитку дітей і дорослих факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Панченко Олег Анатолійович, доктор медичних наук, доктор наук з державного управління, професор, генеральний директор Державного закладу «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр МОЗ України».

Шевцов Андрій Гаррієвич, член-кореспондент НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник Державної наукової установи «Науково-практичний центр профілактичної та клінічної медицини» Державного управління справами.

Авторський колектив:

В. Г. Панок (голова), С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський, Л. І. Прохоренко, Н. В. Чепелева, Т. І. Куліш, С. Л. Чуніхіна, І. Г. Губеладзе, І. І. Ткачук, Н. А. Ярмола.

3-38

Захист і підтримка ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану: виклики і відповіді : монографія / НАПН України; за заг. ред. В. Г. Кременя; [В. Г. Панок, С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський, Л. І. Прохоренко, Н. В. Чепелева, Т. І. Куліш, С. Л. Чуніхіна, І. Г. Губеладзе, І. І. Ткачук, Н. А. Ярмола]. – [Електронне видання]. – Київ, 2024. – 188 с.

<https://doi.org/10.32405/978-617-7118-51-9-2024-188>

ISBN 978-617-7118-51-9

На загальних зборах Національної академії педагогічних наук України, які відбулися 22 листопада 2024 року, була представлена науково-аналітична доповідь на тему: «Захист і підтримка ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану: виклики і відповіді». За матеріалами науково-аналітичної доповіді колективом авторів підготовлено цю монографію.

У монографії, на основі застосування методологічного інструментарію психолого-педагогічної науки, представлено системне висвітлення проблем захисту і підтримки ментального здоров'я громадян України в умовах широкомасштабної агресії росії (2022 – 2024 рр), окреслено сучасні виклики і проблеми дослідження ментального здоров'я українців у часи війни; розроблено й обґрунтовано стратегічні напрями підвищення ефективності надання практичної допомоги постраждалим як на загальнодержавному рівні, так і на рівні громади або окремої особистості.

Рекомендовано для державних службовців, громадських діячів, депутатів усіх рівнів, вчених, менеджерів освіти, педагогів і психологів.

УДК 159.923.35:616.89](477):355.01

ISBN 978-617-7118-51-9

© В. Г. Кремень, В. Г. Панок, С. Д. Максименко,
М. М. Слюсаревський, Н. В. Чепелева, Л. І. Прохоренко,
Т. І. Куліш, С. Л. Чуніхіна, І. Г. Губеладзе, І. І. Ткачук,
Н. А. Ярмола

© Національна академія педагогічних наук України, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	6
-------------	---

РОЗДІЛ 1

ЗАГРОЗИ МЕНТАЛЬНОМУ ЗДОРОВ'Ю УКРАЇНЦІВ У ЧАСИ ВІЙНИ (2022–2024 рр.)

1.1. Суспільна свідомість і громадська думка під час війни.	16
1.2. Становлення нової ідентичності та самосвідомості українців	20
1.3. Динаміка рівнів стресу та травматизації населення.....	23
1.4. Висновки та рекомендації	28

РОЗДІЛ 2

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ ПОТЯСІНЬ НА УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

2.1. Ізоляція (самоізоляція), переселення (евакуація), релокація закладів освіти	30
2.2. Втрата рідних і найближчого соціального оточення.....	37
2.3. Дистанційне навчання та дистанційна робота	42
2.4. Загальний емоційний стан (травматизація, резильєнтність, посттравматичний розвиток), вплив дорослих	48

2.5. Особливості впливу стресу війни на різних учасників освітнього процесу. Взаємодія сім'ї та школи як чинник захисту ментального здоров'я дітей шкільного віку	55
2.6. Підтримка дітей з особливими освітніми потребами в часи війни	63

РОЗДІЛ 3

ВИКЛИКИ ДЛЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ

3.1. Психолого-педагогічні проблеми дистанційного навчання.....	70
3.2. Штучний інтелект як виклик для системи освіти.....	75
3.3. Вплив ІКТ на розвиток і формування особистості	82
3.4. Висновки та рекомендації.....	87

РОЗДІЛ 4

ДІЯЛЬНІСТЬ НАПН УКРАЇНИ ІЗ ЗАХИСТУ МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я УКРАЇНЦІВ (2022–2024 рр.)

4.1. Науково-організаційна діяльність НАПН України із захисту та підтримки ментального здоров'я українців	89
4.2. Співпраця з МОН України, Національною і галузевими академіями: напрями та результати	95
4.3. Міжнародні проекти з проблем захисту та підтримки ментального здоров'я українців у часи війни.	104
4.4. Наукові дослідження ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану.....	117

4.5. Волонтерська діяльність учених НАПН України з надання психологічної допомоги населенню України	139
---	-----

РОЗДІЛ 5

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я УКРАЇНЦІВ У ЧАСИ ВІЙНИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

5.1. Актуальні проблеми дослідження ментального здоров'я українців в умовах війни	153
5.2. Організаційно-методичні проблеми надання психологічної та соціально-педагогічної допомоги постраждалим	158
5.3. Упровадження результатів досліджень у суспільну та освітянську практику	161
5.4. Висновки та рекомендації	163

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	165
РЕКОМЕНДАЦІЇ	169

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	171
----------------------------------	-----

ВСТУП

Проблема захисту ментального здоров'я українського народу в умовах тривалої російсько-української війни є однією із основних проблем соціогуманітарної сфери як у науковому, так і в практичному аспекті, оскільки стан морально-психологічного добробуту людини в країні визначає загальний стан суспільства й суспільних відносин зокрема.

Події початку XXI століття – анексія Криму, часткове захоплення росією Донецької і Луганської областей, пандемія COVID-19, широкомасштабне вторгнення росії в Україну, мали надзвичайні наслідки для всього українського суспільства, для всіх без винятку його громадян. Такі явища як загибель, каліцтво й хронічне захворювання близьких людей, потрапляння в окупацію та полон, втрата житла, вимушене переселення в інші регіони України та за кордон, вимушена необхідність наново вибудовувати власне життя на новому місці проживання, втрата роботи та засобів для існування, труднощі або неможливість отримання медичної й соціальної допомоги, необхідність дистанційної роботи та навчання, життя в умовах постійних нічних повітряних тривог, обстріли цивільних і житлових об'єктів, тимчасове вимкнення електропостачання та засобів зв'язку, тривога за власне життя, життя дітей і близьких, вплив ворожих інформаційних ресурсів, різні страхи, стрес, емоційні розлади, депресія, агресивність, аутоагресія, втрата сенсу життя й неможливість вибудовувати життєві перспективи на довгостроковий період – це далеко неповний перелік актуальних обставин і чинників життєвої ситуації сучасного українця. Переживання негативних подій і обставин життя активізує всі наявні ресурси кожної окремої особистості та суспільства загалом. Формування життєстійкості, спротив важким життєвим обставинам потребує міцного ментального здоров'я особистості, стійкості духу, впевненості в майбутньому, відновлення навичок здорового способу життя.

Система освіти відіграє вирішальну роль у забезпеченні становлення, розвитку та саморозвитку молоді особистості, формуванні соціальних відносин та соціальної компетентності, набутті навичок і компетентностей молодих громадян України. В умовах катастрофічних подій сьогодення система освіти продемонструвала стійкість і здатність виконувати відведену їй роль у суспільстві, адаптуватись до складних умов воєнного часу та забезпечувати свій подальший розвиток, захищати та надавати всебічну підтримку учасникам освітнього процесу, плекати життєстійкість і посткатастрофний

розвиток молодого покоління українців. Стійкість системи освіти – це насамперед результат самовідданої роботи педагогічних працівників, працівників психологічної служби та місцевої громадськості. Питання захисту та підтримки ментального здоров'я здобувачів освіти сьогодні є одним із першочергових завдань усіх освітян.

Установи Національної академії педагогічних наук України в період воєнного стану чільну увагу приділяють проблемам захисту та підтримки ментального здоров'я громадян нашої держави, здійснюють значну кількість фундаментальних і прикладних досліджень, беруть участь у всеукраїнських і міжнародних проєктах, надають волонтерську допомогу різним категоріям постраждалих, насамперед воїнам Збройних сил України, їхнім сім'ям, усім учасникам освітнього процесу.

Цю монографію підготували вчені Відділення психології та спеціальної педагогіки НАПН України. Мета цієї роботи – всебічне висвітлення проблеми захисту та підтримки ментального здоров'я громадян нашої держави в умовах широкомасштабної агресії росії із застосуванням методологічного інструментарію психолого-педагогічної науки та розроблення стратегічних напрямів посилення ефективності надання практичної допомоги постраждалим як на загальнодержавному рівні, так і на рівні окремої громади або окремої особистості.

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ): «Психічне здоров'я – це стан психічного добробуту, який дає людям змогу долати стресові ситуації життя, реалізовувати власний потенціал, успішно вчитись і працювати, а також робити свій внесок у життя суспільства. Це невіддільний компонент здоров'я і добробуту, що є основою нашої індивідуальної та колективної здатності ухвалювати рішення, будувати відносини та формувати світ, у якому ми живемо. Психічне здоров'я – це одне з основоположних прав людини. До того ж воно має вирішальне значення для особистого, суспільного та соціально-економічного розвитку». (Всесвітня організація охорони здоров'я. Офіційний сайт: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response>).

В умовах глобальних трансформаційних змін, яких сучасний світ зазнав від початку XXI століття, проблема ментального здоров'я людства постає як один з найактуальніших планетарних викликів сучасності. Згідно з висновками ВООЗ і Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), ментальні розлади посідають чільні позиції серед причин непрацездатності та погіршення якості життя в усьому світі.

Так за даними, які наводять названі міжнародні організації, нині близько 970 мільйонів людей живуть з ментальними розладами, серед яких найбільш поширеними є тривожність і депресія. Водночас саме депресивні стани, негативні наслідки яких

охоплюють близько 264 мільйонів людей, визначено як провідну причину непрацездатності у світі (World Health Organization, 2019). Загальні втрати у світовій економіці через депресію та тривожні розлади досягають трильйона доларів США щороку. Окрім того, люди з ментальними розладами часто стикаються з дискримінацією та стигматизацією, що також ускладнює їхній доступ до роботи та соціальних послуг (World Health Organization, 2023).

Від суїциду щорічно помирає майже 800 тисяч осіб, що робить його однією з основних причин смертності серед молоді віком від 15 до 29 років (World Health Organization, 2022). Згідно зі статистикою ЮНІСЕФ, близько 10–20% дітей та підлітків на планеті страждають на ментальні розлади різного ступеня вираженості, а новий модуль MICS, розроблений для діагностики ментального здоров'я підлітків і молоді, виявив високий рівень поширення симптомів тривожності та депресії в зазначеній віковій групі в багатьох країнах світу (UNICEF, 2023). Недостатня увага до ментального здоров'я дітей призводить до серйозних наслідків, зокрема до проблем у навчанні, соціальній інтеграції, і до розвитку більш серйозних ментальних розладів у дорослому віці (UNICEF, 2019).

В останні роки в Україні зростає увага до проблем захисту ментального здоров'я її громадян. Зокрема, у жовтні 2021 р., який було визнано всесвітнім місяцем ментального здоров'я, ЮНІСЕФ в Україні представив багатоплатформну комунікаційну кампанію

«#зтобоювсеок», присвячену ментальному здоров'ю підлітків, молоді та дорослих (<https://www.unicef.org/ukraine/stories/mental-health-campaign>).

У червні 2022 р. дружина Президента України Олена Зеленська ініціювала Національну програму психічного здоров'я та психосоціальної підтримки.

Перша леді України Олена Зеленська

10 травня 2023 р. відбулося розширене засідання Міжвідомчої координаційної ради з питань охорони психічного здоров'я та надання психологічної допомоги особам, які постраждали внаслідок агресії росії проти України. На ньому було представлено сім пріоритетних проєктів у галузі охорони психічного здоров'я.

1. Проєкт Міністерства охорони здоров'я «Охорона психічного здоров'я у структурі медичної допомоги», що має на меті наблизити послугу із психічного здоров'я на первинній і вторинній ланках медицини через сімейного лікаря (https://moz.gov.ua/uploads/9/48688-dn_1387_01082023_dod.pdf).

2. Проєкт Міністерства соціальної політики «Створення центрів життєстійкості в Україні», спрямований на психосоціальну підтримку жителів місцевих громад, фахівців першої лінії контакту, волонтерів (<https://www.msp.gov.ua/timeline/Formuvannya-zhittestiykosti-.html>).

3. Проєкт Міністерства у справах ветеранів «Перехід від військової служби до цивільного життя (в частині психологічної допомоги)», що передбачає цифрове втілення (створення мобільного застосунку) для підтримки захисників і захисниць, їхніх сімей під час повернення до мирного життя (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/104-2024-%Do%BF#Text>).

4. Проєкт Міністерства оборони «Створення системи психологічного відновлення особового складу Збройних сил України RECOVERY», спрямований на психологічне відновлення військовослужбовців і членів їхніх сімей, звільнених з полону, зокрема шляхом створення спеціалізованих центрів (<https://www.mil.gov.ua/news/2023/05/10/programi-mentalno-go-zdorovya-rozglyanuli-na-zasidanni-mizhvidomchoi-koordinacijnoi-radi/>).

5. Проєкт Міністерства внутрішніх справ щодо розроблення алгоритму надання психологічної допомоги та супроводу в кризових та екстрених ситуаціях, який передбачає розроблення маршрутів перенаправлення постраждалого після надання екстреної психологічної допомоги далі ланцюгом психосоціального супроводу (<https://mvs.gov.ua/news/mvs-razom-z-insimi-ministerstvami-rozrobliaje-algoritmu-nadannia-psixologichnoi-dopomogi-ta-suprovodu-v-krizovix-situacijax>).

6. Проєкт Міністерства освіти і науки «Психосоціальна підтримка та психологічна допомога на всіх рівнях освіти», що забезпечує впровадження навичок психологічної стійкості, а також трансформацію психологічної служби на всіх рівнях системи освіти (<https://mon.gov.ua/news/prioriteti-mon-psikhologichna-pidtrimka-uchasnikiv-osvitnogo-protsesu-na-vsikh-rivnyakh>).

7. Проєкт Міністерства молоді та спорту «Молодіжні центри та активні парки – частина екосистеми психічного здоров'я», одним з компонентів якого є надання послуги із психологічної підтримки для дорослих, дітей та підлітків через платформу «СнівДія» (<https://mms.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-kontseptsii-priorytetnoho-proiektu-ministerstva-molodi-ta-sportu-ukrainy-u-sferi-psykhichnoho-zdorovia-molodizhni-tsentry-ta-aktyvni-parky-chasty-na-ekosystemy-psykhichnoho->).

З метою поліпшення міжвідомчої взаємодії в реалізації зазначених програм і міжнародних проєктів, які надають допомогу в цій сфері, при Кабінеті Міністрів України було створено Координаційний центр з психічного здоров'я <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-utvorennia-koordinatsiinoho-tsentru-z-psykhichnoho-t300323>

У межах Всеукраїнської програми ментального здоров'я «Ти як?» за ініціативою першої леді Олени Зеленської та за підтримки ВООЗ Україна у 2023 році розпочато комплексне соціологічне дослідження стану ментального здоров'я, що здійснювалося британським дослідницьким агентством Alligator Digital в 11 країнах світу, результати якого періодично представляють на щорічних самітах перших леді та джентльменів країн світу, що проводяться в Україні.

12 вересня 2024 р. в Києві відбувся IV Саміт перших леді та джентльменів, присвячений темі захисту ментального здоров'я дітей та молоді в умовах війни.

Саміт перших леді та джентльменів, 12.09.2024 р.

У межах Саміту працювали секції «Безпека дітей у школі» і «Безпека дітей у сім'ї». З повідомленнями виступили всесвітньо відомі особистості – дипломати, науковці, міністри, громадські діячі, представники міжнародних організацій, науковці. Результатами Саміту стали нові проекти підтримки гуманітарної сфери України, й освіти зокрема, міжнародною громадськістю і профільними міжнародними організаціями.

Проблема ментального здоров'я української нації як складника достатнього рівня добробуту населення країни, за якого кожна людина може продуктивно реалізовувати власні здібності, долати життєві стреси, плідно вчитися та працювати, здійснювати повноцінний внесок у життя суспільства, перебуває у фокусі пріоритетної уваги досліджень українських учених, зокрема наукових досліджень колективів установ Національної академії педагогічних наук України (Зеленська, 2023; Кремень та ін., 2022; Кремень (ред.), 2023; 2023а; 2024; Максименко, Карамушка, Чепелева, Кокун, 2023; Панок, 2022; 2023а; 2023b; Слюсаревський, 2022 та ін.).

Результати досліджень проблем ментального здоров'я українців дають підстави виокремити три глобальні чинники, які викликають переважну більшість загроз для різних категорій наших громадян.

Війна росії проти України, що розпочалася в 2014 р. і з 2022 р. набула повномасштабності, є найбільшою загрозою ментальному здоров'ю. Основним предиктором тут є реальна загроза фізичному існуванню кожної людини та загроза існуванню цілих

громад і регіонів. Ця загроза супроводжується і підсилюється психоемоційним напруженням, численними реактивними станами, посттравматичними розладами, страхами, фобіями, загостренням хронічних захворювань.

За даними ООН-Україна, втрати серед цивільного населення в період з 2014 по 2021 рік становили 3 тис. 404 особи. З 24 лютого 2022 р. ці втрати сягнули 32 тис. 989 цивільних осіб, з них загиблих – 11 тис. 126 осіб, поранених – 21 тис. 863 особи (https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-09/Ukraine%20-%20protection%20of%20civilians%20in%20armed%20conflict%20%28August%202024%29_UKR.pdf).

Водночас в організації наголошують, що реальна кількість загиблих є значно більшою, оскільки отримання інформації з деяких місць, де тривають інтенсивні бойові дії, відбувається із затримкою і багато повідомлень усе ще потребують підтвердження. Це стосується, наприклад, Маріуполя, Лисичанська, Попасної, Северодонецька та інших населених пунктів, щодо яких є повідомлення про численні жертви серед цивільного населення.

Станом на жовтень 2024 р., за офіційною інформацією Офісу Генерального прокурора, 578 дітей загинули і 1642 дитини отримали поранення різного ступеня тяжкості (дані без повного врахування з місць активних бойових дій) (<https://gp.gov.ua/>).

Окрім убивства дітей та фізичної шкоди, спричиненої воєнними діями, багато дітей зазнали втрат і насильства, які завдали шкоди їхньому психічному здоров'ю та добробуту. Кожен другий підліток повідомляє про проблеми зі сном, а кожен п'ятий має нав'язливі думки та спогади, зазначили в Дитячому фонді Організації Об'єднаних Націй із захисту прав та інтересів дітей ЮНІСЕФ (<https://www.radiosvoboda.org/a/news-yunisef-dity-postrazhdaly-zahynuly/32944782.html>).

За період 2022–2024 рр. понад 14 млн людей – майже третина населення країни – залишили власні домівки. Близько 3,7 млн громадян України – це внутрішньо переміщені особи, а майже 6,5 млн – біженці за кордоном. Понад 4,5 млн українців повернулися додому з-за кордону або з місць переміщення в межах країни (<https://academy.police.gov.ua/news/266>).

Результати опитування, яке було проведено міжнародною дослідницькою групою Alligator Digital, оприлюднені 6 вересня 2023 р. в Києві на третьому Саміті перших леді та джентльменів, засвідчили, що:

- в умовах війни роль людей і міжособистісних зв'язків стає важливішою (66% опитаних, які суттєво постраждали внаслідок збройних конфліктів, зазначили, що покладаються на емоційну підтримку рідних);
- молодь віком від 18 до 24 років найнижче серед інших вікових груп оцінює стан свого ментального здоров'я на цей час: 6,7 бала з 10 проти 7,5 у середньому у світі;

- близько половини респондентів відчувають наслідки повномасштабного російського вторгнення в Україну (зокрема, 40% громадян Німеччини, 36% громадян Польщі, 36% громадян США визнають, що будь-яка війна у світі впливає на них);
- 24% опитаних зазначили, що їм некомфортно звертатися до лікарів щодо власного ментального здоров'я (Зеленська, 2023).

Під час широкомасштабного російського вторгнення система освіти також постала перед численними викликами та загрозами, такими, як якість освіти, доступ до неї і відтік кваліфікованих фахівців, що потребують комплексного підходу для їх вирішення.

За даними МОН України, станом на грудень 2023 р. від бомбардувань та обстрілів постраждали 3 тис. 798 закладів освіти, 365 із них повністю зруйновано (<https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2024/02/10/Bryf.Viyna.ta.osvita.Dva.roky.povnomasshtabnoho.vtorhnennya.2024.ukr-10.02.2024.pdf>).

Унаслідок війни особливо гостро постали питання доступності та безпеки освіти. Багато дітей втратили можливість долучитися до навчального процесу, педагоги в регіонах, де відбуваються або потенційно можуть відбуватися бойові дії, працюють під загрозою обстрілів. Такі умови потребують серйозного планування освітніх процесів та забезпечення належних умов навчання в умовах війни. Дистанційна робота освітніх установ призвела до зниження якості освіти. Брак сучасної матеріально-технічної бази як наслідок руйнувань є сьогодні серйозною проблемою в Україні.

Доступ до якісної освіти на сьогодні нерівномірно розподілений між різними регіонами країни. В умовах війни питанням інклюзивної освіти дітей з особливими освітніми потребами, через відомі причини, приділяють недостатньо уваги.

Відтік мізків є ще однією серйозною проблемою: молоді й талановиті фахівці емігрують за кордон у пошуках кращих умов праці та життя, що призводить до втрати кваліфікованих кадрів у науці та освіті. Під час війни ця тенденція посилюється через загрози фізичному існуванню.

Серед основних тенденцій розвитку української системи освіти можна виокремити: інформатизацію та інтернаціоналізацію. Активне використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі, розвиток онлайн-освіти та дистанційного навчання набувають усе більшого поширення в умовах війни.

Використання цифрових платформ для навчання дає змогу поліпшити доступність освіти і надати її здобувачам можливість самостійно керувати власним навчанням. Зростає кількість студентів, які навчаються за кордоном, а в українських ЗВО упроваджують міжнародні освітні стандарти та програми. Водночас інтеграція України в європейський освітній простір сприяє поліпшенню якості освіти та розширенню академічних обмінів.

Пандемія COVID-19 спричинила суттєві суспільні зміни: до наслідків постковідного стану суспільства, зокрема, належать: соціальна ізоляція та обмеження соціальної взаємодії; втрата рідних і знайомих; докорінні зміни в організації праці та навчання; загострення хронічних захворювань та інвалідність унаслідок перенесеного захворювання; упровадження дистанційних форм освітньої діяльності; значне зростання психоемоційного напруження, страхів, фобій, випадків агресії та аутоагресії, депресивних станів тощо.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, COVID-19 посів третє місце серед причин смертності у світі в 2020 р. і друге – у 2021 р. Від вірусу за цей період померло майже 13 млн людей.

З часу реєстрації на території України, за даними МОЗ, станом на квітень 2024 р. налічувалося 5 млн 557 тис. 995 осіб, які занедужали на цю хворобу, з них померлих – 112 тис. 418 осіб (<https://index.minfin.com.ua/ua/reference/coronavirus/ukraine/>).

Медичні працівники стикнулися з надзвичайними навантаженнями, що також негативно вплинуло на їхнє ментальне здоров'я. Наслідки пандемії, зокрема відчуття нестабільності, страх перед майбутнім і тривога за здоров'я та власне життя, залишаються актуальними для багатьох людей і сьогодні.

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) і насамперед штучного інтелекту (ШІ) останнім часом набуває все більшої суспільної ваги та впливає на всі сфери життя людини. Уже сьогодні ШІ широко застосовують у військовій справі, медицині, мистецтві, журналістиці, науці й освіті. Розвиток ІКТ значною мірою збільшує обсяг анонімності в Мережі та непередбачуваність ухвалюваних людиною рішень, розмиває відповідальність за їхні результати, породжуючи численні організаційні, політичні, освітні, етичні та правові проблеми. Спостерігаються й такі негативні наслідки «цифрової революції», як «цифровий стрес», соціальна ізоляція, моральні ділеми, зниження конфіденційності, проблеми з соціалізацією та набуттям важливих соціальних навичок, асоціальний розвиток особистості тощо.

Розвиток ІКТ, проблеми постковідного суспільства, війна – зумовили широке застосування дистанційних форм освітньої діяльності. В умовах повномасштабної війни можливість здобувати освіту дистанційно стає все більш актуальною. У 2024 році майже один мільйон українських дітей навчалися онлайн: 600 тисяч – в Україні, ще майже 400 тисяч – за кордоном. Про це свідчить статистика МОН України (<https://life.liga.net/all/article/reitynh-shkil-za-rezultatamy-nmt-2023-vin-zminiuiie-uiavlennia-pro-iaakist-dystantsiinoi-osvity-v-ukraini>).

Щороку кількість учнів, які здобувають освіту дистанційно не лише в Україні, а й у світі загалом, зростає. І це зумовлено не тільки необхідністю, а й зручністю такого

формату навчання, можливістю самостійно обрати школу та освітню траєкторію, незважаючи на місце перебування.

Зазначені глобальні загрози ментальному здоров'ю унаслідок численні конкретні проблеми та конкретні життєві обставини конкретної людини. Завданням психолого-педагогічної науки є не тільки ідентифікація й дослідження природи життєвої проблематики окремої особистості в умовах суспільних криз і катастроф початку XXI ст., а й розроблення методів, методик і технологій надання дієвої допомоги особистості, яка перебуває у складній життєвій ситуації, що й було враховано в концепції цієї науково-аналітичної доповіді, яку підготували вчені Відділення психології та спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України.

РОЗДІЛ 1

ЗАГРОЗИ МЕНТАЛЬНОМУ ЗДОРОВ'Ю УКРАЇНЦІВ У ЧАСИ ВІЙНИ (2022–2024 рр.)

1.1. Суспільна свідомість і громадська думка під час війни.

Соціальна напруженість, ставлення до влади, протестні настрої

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України з 2000 р. здійснює моніторинг рівня соціальної напруженості в українському суспільстві, який обраховується за спеціально розробленою методикою на основі оцінки громадянами ситуації в країні та сприйманої здатності чинити дієвий і позитивний вплив на цю ситуацію¹. Показник соціальної напруженості дає змогу відстежувати накопичення негативної (деструктивної) суспільної енергії та фрустрації до рівня, який потребуватиме її розрядження в будь-якій формі. Зокрема, у період 2015–2019 рр. дослідження фіксували стабільно високий рівень соціальної напруженості (рис. 1.1.1), яку вдалося розрядити в мирний спосіб під час президентських виборів 2019 р., названих також «електоральною революцією». Утім, якщо громадянам бракує легальних можливостей упоратися з накопиченими станами фрустрації, розчарування й невдоволення, зростає ймовірність виникнення соціальних ексцесів.

У контексті тривалої, виснажливої війни найбільш небезпечними можуть бути два таких ексцеси. Перший – активно-дестабілізаційний – передбачає неконтрольовані сплески суспільного невдоволення у формі заворушень, вуличного насильства, масштабних протестних акцій тощо. Другий – пасивно-демобілізаційний – полягає в стрімкій втраті громадянами волі до перемоги, відмові від спротиву агресії, поширенні поразницьких настроїв.

¹ Інтегральний показник рівня соціальної напруженості розраховується за формулою $N = O + (O1 + O2)/2 + iV + jW$, де N – інтегральний показник рівня СН (–10 : 10); O – оцінка ситуації (–2 : +2); $O1$ – ретроспективна оцінка минулого стану ситуації (–2 : +2); $O2$ – прогнозна оцінка майбутнього стану ситуації (–2 : +2); V – задоволеність можливостями власного впливу на ситуацію (–2 : +2); i – інтернальний локус контролю (0 : 1); W – задоволеність результатами зовнішнього впливу на ситуацію (–2 : +2); j – ступінь зовнішнього впливу на ситуацію (0 : 1).

Моніторинг рівня соціальної напруженості (здійснюється щороку на вибірці, що репрезентує доросле населення України на підконтрольній Уряду території) фіксує істотне зростання цього показника протягом останнього півріччя – з 2,21 у березні¹ до 2,87 у липні² 2024 р. Для порівняння, річне коливання індексу соціальної напруженості в 2007 році становило від 1,89 у травні до 1,78 у грудні, у 2009 р. – від 2,8 у червні до 2,81 у грудні, у 2014 р. – від 2,59 у березні до 3,08 у грудні. Варто зауважити, що в 2024 р. заміри проводили різними методами й на різних вибірках, що обмежує точність прямого порівняння даних.

Рис. 1.1.1. Моніторинг рівня соціальної напруженості в українському суспільстві

Однак не можна цілком ігнорувати факт істотного (найбільшого за всі роки спостережень) підвищення рівня соціальної напруженості в такий стислий період.

Причини такого зростання цілком зрозумілі:

- суб'єктивно сприймане респондентами погіршення поточної ситуації (поточну ситуацію сприймають як менш позитивну, ніж сприймали пів року тому, і як значно менш позитивну, ніж було «раніше», «колись»);
- зниження оптимістичних очікувань щодо майбутнього;
- зниження задоволеності можливостями власного впливу на перебіг ситуації;
- зменшення сприйманої можливості впливу на перебіг ситуації з боку інших осіб, передусім представників національної влади та світових політичних еліт.

1 Опитування проведено спільно з Асоціацією політичних психологів України 1–15 березня 2024 року методом очного інтерв'ю. Опитано 1200 респондентів у всіх регіонах України за винятком тимчасово окупованих територій. Похибка вибірки становить 3,2%.

2 Опитування проведено спільно з Kantar Україна 1–7 липня 2024 року методом онлайн-опитування на онлайн-панелі. Опитано 1118 мешканців міст з населенням 50 тис. і більше віком 18–55 років.

У липні 2024 р. також було здійснено замір протестних настроїв. Порівняно з моментом останнього проведеного співробітниками Інституту опитування на цю тему (лютий 2018 р.) дослідження зафіксувало певне збільшення готовності до участі в акціях протесту. Зокрема, частка респондентів, які обов'язково або ймовірно долучатимуться до протестних дій у їхній місцевості, зросла з 29,1% у 2018 р. до 36,6% у 2024-му. Серед причин для протесту нині на перший план для суспільства виходить порушення прав людини (цю причину зазначили 52,5% респондентів у 2024 р. і 25,9% – у 2018-му), зрада владою національних інтересів України, підписання принизливого миру з росією¹ (38,8% і 21,9% відповідно), невиконання антикорупційного законодавства, брак реальної протидії корупції в органах державної влади (36,9% і 22,9% відповідно). Посилення жорстких мобілізаційних заходів як можливу причину протесту назвали 38,2% респондентів.

Хоча представлена динаміка суспільних настроїв, принаймні щодо індикаторів соціальної напруженості, сприймається радше інерційною, аніж кризовою, варто звернути увагу на низку пов'язаних із цим ризиків.

По-перше, у міру накопичення розчарованості та фрустрованості через брак внутрішніх або зовнішніх можливостей змінити ситуацію на краще зростатиме ймовірність актуалізації для суспільства пасивно-демобілізаційного сценарію – тобто вичерпання психологічних ресурсів спротиву агресії, наростання поразницьких настроїв, погіршення умов для подолання деструктивних наслідків стресогенного та психотравмивного впливу війни.

Дослідження фіксують деякі ознаки втоми та виснаження українського суспільства на третьому році повномасштабного вторгнення. Соціальні настрої українців почали зміщуватися в бік песимістичних оцінок сьогодення та майбутнього країни, хоча ці зміни поки не є кардинальними. Суспільство поступово виходить зі стану психологічної мобілізації, у якому воно перебувало від початку війни. Понад половина респондентів оцінює соціально-економічну та політичну ситуацію як погану або дуже погану, і лише чверть вважає її нормальною. Більшість громадян відкидають ідею, що Україна надто різна для того, щоб функціонувати як єдина держава, хоча негативне ставлення до українських біженців, особливо на Півдні й Сході, стало більш поширеним. Чверть опитаних нині вважають, що частина населення вбачає в російських військах визволителів, що значно більше порівняно з минулим роком. Однак переважна більшість підтримує ідею покарання колаборантів. Цікаво, що понад половина опитаних висловлюється за відновлення ядерного потенціалу України для захисту суверенітету, причому найбільше

---

¹ Високу ймовірність сплеску протестної активності через укладання несправедливого миру з агресором фіксують також інші дослідницькі компанії. Зокрема, за даними Соціологічної групи Рейтинг, у березні 2024 року про готовність взяти участь в акціях протесту через свою незгоду з умовами можливої мирної угоди повідомили 51% респондентів, ще 7% висловили готовність до участі в озброєному протесті.

підтримки ця ідея має на Півдні та Заході. Ставлення до компромісних варіантів миру також змінилося: нині більше респондентів готові вважати перемогою виведення російських військ із територій, захоплених після 24 лютого 2022 р., і домагатися повернення Криму та Донбасу шляхом переговорів. Ця тенденція демонструє зміни в суспільній свідомості порівняно з попередніми опитуваннями.

Українцям суперечливим є ставлення до мобілізації. Понад половина респондентів вважає, що ухилення від мобілізації можна зрозуміти, водночас майже 43% відчувають сором за чоловіків, які намагаються уникнути служби. Ця амбівалентність є значним викликом для державної політики й потребуватиме психологічно обґрунтованих заходів для ефективного проведення мобілізації.

По-друге, на цьому тлі відбуваються зміни ціннісного простору (ієрархії цінностей) українського суспільства. Традиційно актуальні для України матеріальні цінності та задоволення (рівень заробітних плат, вартість послуг тощо) поступаються значущістю нематеріальним, «високим», екзистенційним цінностям (захист справедливості, свобода тощо). У контексті війни це може означати перехід суспільства від способу життя, спрямованого на виживання, боротьбу із життєвими дефіцитами та надолуженням втрачених можливостей, до більш екстремального способу життя, підпорядкованого ідеї, що більше немає чого втрачати. Такий стан масової свідомості може відзначитися зниженням інстинктом самозбереження та збільшенням потягу до ризикованих форм поведінки.

По-третє, дані інших досліджень (зокрема, проведені Соціологічною групою Рейтинг на замовлення ECFR і Carnegie) свідчать про наявність в українському суспільстві завищених порівняно з оцінками сторонніх аудиторій очікувань щодо спроможності України перемогти у війні й досягти справедливого миру. Ці очікування, які функціонують як домінуючий політичний наратив й оформлюють уявлення громадян про можливе завершення війни, серйозно суперечать відчуттю суб'єктивного якщо не повного безсилля, то істотно обмежених можливостей дієво вплинути на ситуацію, яке наростає в суспільстві. Поки ці конфліктні уявлення про колективну спроможність українців домогтися перемоги, з одного боку, і про обмежені індивідуальні можливості впливу – з іншого, співіснують у ніби паралельних семантичних просторах. Але під тиском зовнішніх обставин, зокрема істотного загострення ситуації на фронті або посилення ракетного терору в тилу, зазначені дві паралельні суб'єктивно означені реальності можуть зіткнутися й різко дестабілізувати суспільство.

По-четверте, імовірність дестабілізаційних або демобілізаційних сценаріїв може істотно зрости, якщо суспільство стрімко втрачатиме впевненість у тому, що українська влада здатна контролювати ситуацію в Україні й навколо неї, а також справляти

істотний вплив на перебіг подій. Результати опитувань у динаміці свідчать про доволі тривожну тенденцію, що сформувалася в суспільній свідомості в поточному році: віра респондентів у те, що українська влада, передусім Президент В. Зеленський, а також міжнародні партнери – США, країни ЄС і НАТО, – здатні істотно впливати на ситуацію, що склалася в Україні і навколо неї, почала знижуватися. Водночас впливовість російської влади українські громадяни оцінюють стабільно високо. Втрата віри в спроможність національної влади дієво впливати на ситуацію, особливо в умовах військового протистояння потужному ворогу, на тлі зневіри в силі й рішучості міжнародних партнерів може спричинити різке погіршення внутрішньополітичної ситуації в Україні.

1.2. Становлення нової ідентичності та самосвідомості українців

Одним з найважливіших наслідків російсько-української війни, включно з її гібридною фазою, є виникнення в структурі українського суспільства нових соціальних груп. Це передусім учасники бойових дій та члени їхніх сімей, вимушені переселенці (внутрішньо переміщені особи та біженці), волонтери, мешканці прилеглих до зони конфлікту територій. Сутнісною рисою цих нових спільнот є те, що їхня солідарність забезпечується, крім спільних групових настановлень та інтересів, ще й спільним досвідом проживання певних типів втрат. Спільноти, споріднені втратами, є доволі численними, щоб справляти відчутний вплив на суспільне життя загалом (Злобіна, Бурковський, 2021). Водночас такі спільноти різняться здатністю до інтегрування в загальносоціальний простір буденного життя та зустрічною відкритістю суспільства до їх інтеграції.

Так поступово рутинізується статус переміщеності. Внутрішньо переміщені особи як група перестають бути чистими споживачами (реципієнтами) суспільних ресурсів і демонструють здатність долучатися до продуктивної діяльності, ставати донорами для інших, більш вразливих груп і спільнот, зокрема в громадах, які приймають.

Ситуація з ветеранами є дещо гіршою. Суспільство за визначенням приписує цій спільноті статус виключно споживача (реципієнта) суспільних ресурсів, ігноруючи або навіть ніби відмовляючи ветеранам у здатності робити повноцінний внесок у розвиток мирного життя. Реципієнтність цієї групи розглядається як її атрибутивна ознака. А втім, українці часто сприймають цю спільноту двоїсто: ветеранів водночас і героїзу-

1 https://carnegie-production-assets.s3.amazonaws.com/static/files/Carnegie_survey_Ukraine_war_Ukrainian_public_opinion_March_2024.pdf
<https://ecfr.eu/publication/the-meaning-of-sovereignty-ukrainian-and-european-views-of-russias-war-on-ukraine/>

ють, і стигматизують як травмованих, недієздатних та потенційно небезпечних членів суспільства. Такі настановлення, навіть приховані, можуть значно ускладнити процеси повоєнного відновлення та реінтеграції українського суспільства.

російська воєнна агресія спричинила помітні зміни в соціальній структурі регіональних спільнот. За даними Міжнародної організації міграції ООН, до інших регіонів країни переїхало понад 5,4 млн громадян. Масове внутрішнє переміщення населення істотно позначилося на громадах, які приймають ВПО, спричинивши істотні трансформації соціокультурного простору цих громад: почуття належності, прихильності до традицій, здатності підтримувати усталений порядок, залагоджувати локальні конфлікти та регулювати рівень соціальної напруженості. Ідентичність мешканців регіонів, які менше постраждали від воєнних дій, також проходить випробування на стійкість і водночас гнучкість, на відповідність декларованих цінностей повсякденним практикам. Отже, психосоціальної підтримки та реадаптації до нової реальності потребують не лише переселенці, а й мешканці громад, які їх приймають.

Під впливом війни, особливо в її повномасштабній фазі, у громадян значною мірою актуалізувалося, стало більш виразним і значущим почуття належності до своєї спільноти. Найбільш чутливими до ситуації міждержавного воєнно-політичного протистояння виявилися громадянська, етнонаціональна, місцева, мовна, європейська, релігійна та професійна ідентичності.

У суспільстві увиразнилося домінування колективних симпатій до проукраїнських суб'єктів актуальних воєнно-політичних процесів. Водночас загострилося негативне ставлення до російської мови як маркера чужої або ворожої ідентичності. Реагуючи на війну, проукраїнська більшість суспільства консолідується навколо державної влади, інтерпретуючи її як лідера колективних прагнень.

Громадянська ідентичність – тобто почуття належності до української політичної нації – виявилася найбільш чутливою до загроз в умовах війни. Але водночас ця ідентичність слугує захисним запобіжником у складних ситуаціях, дає змогу мобілізувати суспільство громадян на протидію зовнішньому агресору.

Зафіксовано високі показники горизонтальної довіри. Це проявляється, серед іншого, у масовому прагненні до взаємодопомоги в умовах небезпеки. Усе це є важливим ресурсом стійкості, може компенсувати негативні наслідки війни й стати передумовою збереження цілісності держави та посилити суспільну єдність в умовах війни.

Варто зазначити також, що посилене почуття належності до спільнот сприяє тому, що громадяни починають інвестувати більше власних коштів у розвиток громади і країни та вивляють більше готовності брати відповідальність на себе.

Потужний консолідаційний потенціал для українського суспільства має освітянська спільнота. Результати дослідження особливостей прояву почуття належності освітян в умовах війни засвідчують тенденцію до інтеграції в загальноукраїнську ідентичність.

Водночас не варто забувати про наявність в українському суспільстві чималої кількості осередків конфліктності та напруження. Окрім уже згаданого мовного питання, доволі гострим залишається питання свободи у висловлюванні власних думок у публічних просторах, передусім – соціальних мережах. Значній кількості громадян знайома «внутрішня цензура» – відчуття внутрішнього осуду щодо недоречного контенту, зміст і розуміння якого може суттєво різнитися залежно від ціннісних переконань та домінуючого типу ідентичності. Українцям важко залишатися байдужими до ситуацій соціальної несправедливості, які вони бачать у медіа, що може посилювати протистояння між різними групами та спільнотами всередині суспільства.

В умовах воєнного часу через глибоку трансформацію уявлень про себе як представників політичної нації (громадянської ідентичності) проходить і молодь. Можна виокремити кілька найбільш істотних процесів, які зачіпають ідентичність українських громадян віком до 35 років.

1. Посилення проукраїнських і патріотичних настроїв. Багато молодих українців почали масово переходити на українську мову спілкування, цікавитися історією України, активно використовувати та демонструвати національну символіку, хоча раніше не надавали значення належності до української політичної нації.

2. Формування ідеалізованих і міфологізованих уявлень про національне майбутнє в повоєнній перспективі. За даними опитування, проведеного з березня 2022 р. по вересень 2023-го співробітниками Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (N=1100), встановлено, що молоді люди схильні покладатися переважно на себе у створенні власного майбутнього та бачити перспективи вибудувувати його у власній країні. Молодь здебільшого вірить у щасливе майбутнє України та відчуває відповідальність за збереження територіальної цілісності держави. Водночас образ України, яким послуговуються молоді люди, є сильно міфологізованим на тлі подій війни.

3. Наявність регіональних відмінностей у заснованому на ідентичності потенціалі адаптації та реінтеграції молоді. Опитування, проведене впродовж травня-вересня 2023 р. (N=795), зафіксувало помітні регіональні відмінності в національній та локальній ідентичностях студентської молоді, які в подальшому можуть справляти значний вплив на процеси відновлення та реінтеграції спільнот і суспільства загалом.

Молоді люди, які відчувають належність до своєї спільноти більше, ніж до регіональних еліт, виразніше демонструють готовність брати на себе громадянську та

політичну відповідальність за долю країни. Водночас молодим людям, які психологічно зорієнтовані на еліту свого регіону більше, ніж на земляків і спільноту як таку, менш притаманне почуття причетності до долі країни і, відповідно, готовність поділяти відповідальність за національне майбутнє з політиками та співгромадянами.

В умовах нечіткості, розмитості ідеологічних орієнтирів у сучасної студентської молоді широта простору її ідентичності (національна чи локальна) може бути одним з дієвих важелів психологічного забезпечення процесів консолідації і реінтеграції суспільства в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення (Губеладзе та ін., 2024).

1.3. Динаміка рівнів стресу та травматизації населення

Війна є постійним джерелом надзвичайних обставин, які пронизують усю структуру соціальних відносин, і травмівною подією не лише для окремих осіб, які безпосередньо постраждали від бойових дій, а й «колективною травмою», яка впливає на українське суспільство загалом. У такому контексті люди переживають подовжений травматичний стрес, де травма оприявнюється в трьох часових вимірах: у залишках спогадів про минулі події, в актуальному проживанні загроз і руйнувань, у передбаченні майбутніх потрясінь. Стресори, з якими стикаються члени суспільства в умовах подовженого травмівного стресу, становлять загрозу для життя та фізичної цілісності і є надзвичайно інтенсивними. Їхній довготривалий вплив збільшує ризик подальшого розвитку симптомів посттравматичного стресового розладу (ПТСР) та інших патологізованих наслідків важких подій (Stepanenko et al., 2023).

Для оцінювання рівнів стресу й травматизації населення в динаміці розгортання подій війни істотним є розуміння стадіальності процесів адаптації до надзвичайності та катастрофічності подій.

Стадіальність розвитку психосоціальних страхів населення України в умовах війни підтверджено дослідженням, проведеним за участю науковців Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Так перша стадія пов'язана із шоком, почуттям невизначеності, переживанням непередбачуваних змін у життєвих ситуаціях і необхідністю стикнутися з новою реальністю (Tytarenko et al., 2023).

Друга стадія – це активний пошук безпеки. З одного боку, відбулася активізація волонтерських рухів та самоорганізації в громадах. А з іншого боку, здійснювався пошук ефективних моделей координації та управління цими волонтерськими зусиллями, пошук шляхів зменшення тиску на наявну соціальну інфраструктуру суспільства.

Третя стадія пов'язана з емоційним вигоранням і розчаруванням на особистому рівні. З одного боку, йдеться про щоденну затрату особистих зусиль на задоволення потреб великої кількості біженців; а з іншого – про актуалізацію особистої потреби у вирішенні їхніх власних фінансових і соціальних потреб.

На четвертій стадії відбувається переживання диверсифікації реальності в умовах затяжної війни (залежить від специфіки географічної локалізації бойових дій) (Vus, Esterlis, 2022; Matiashova et al., 2022).

Підсумковою стадією проживання катастрофи має стати відновлення, тобто повернення суспільства до відносної нормальності, початок поступової адаптації до нових умов життя та довгострокової відбудови (Zunin, Meyers, 2000; Титаренко, 2024). Через зрозумілі причини війна, що точиться, відтерміновує для українського суспільства початок стадії відновлення на невизначений час.

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України – одна з перших інституцій в Україні, яка почала досліджувати та прогнозувати на основі доказових даних рівень ризику поширення посттравматичного стресового розладу серед населення України.

12 вересня 2022 р. на пресконференції в Interfax Благодійний фонд адаптації до мирного життя «Майнді» (Mindy) і компанія Kantar Україна спільно з Інститутом оприлюднили результати всеукраїнського дослідження психологічного стану населення в умовах повномасштабної війни.

Дослідження виявило значний рівень травматизації серед українців. Згідно з його результатами, 40% респондентів особисто стикалися із загрозами життю або були свідками таких загроз через перебування в зоні бойових дій чи під обстрілами. Понад 41% мають родичів або близьких, які перебували або досі перебувають у зоні бойових дій, з них 16% втратили когось із близьких. 6% респондентів перебували в окупації, зазнали безпосередніх загроз насильства або стали свідками таких загроз. 5% опитаних зазнали гіперкумулятивної травматизації, що охоплює всі зазначені типи травматичних подій: обстріли, загрозу життю близьких, окупацію або полон. Лише 9% громадян відповіли, що не стикалися із жодною травматичною подією під час повномасштабної війни. Понад 90% відчували прояви хоча б одного симптому ПТСР, а 57% перебувають у зоні ризику розвитку ПТСР.

Проте близько 70% опитаних не відчували потреби звертатися по психологічну допомогу протягом останнього місяця. Лише 3% респондентів отримували таку допомогу, а 23% хотіли би звернутися до психолога, але поки що не зробили цього. Майже 45% респондентів визнали, що їм потрібно «наважитися», щоб звернутися по психологічну допомогу. Близько третини готові отримати допомогу лише на безоплатній основі.

Лише 34% респондентів знають, де вони могли б отримати таку допомогу, водночас серед людей віком 41–55 років цей показник значно нижчий – лише 24%.

Попри всі труднощі війни українці станом на серпень 2022 р. оцінювали свій психологічний добробут доволі високо – на 6,7 бала з 9 можливих. Це спостерігалось серед усіх демографічних груп і регіонів. Проте серед вимушено переміщених осіб, які все ще перебували в евакуації, оцінка психологічного добробуту була нижчою, ніж серед тих, хто не був переміщений або вже повернувся додому (Дослідження..., 2022).

Дослідження рівня ризику ПТСР серед населення України продовжено в межах співпраці Національної академії педагогічних наук України і Національної академії наук України. Зокрема, співробітники Інституту були залучені до вивчення стресових станів серед населення України в проєкті Інституту соціології НАН України. У жовтні 2023 р. було проведено масове репрезентативне дослідження стресових станів населення. Застосування в цьому дослідженні індексу ПТСР, запропонованого Л. А. Найдьоною, дало змогу оцінити динаміку стресових станів у суспільстві протягом понад року війни. Результати дослідження показали, що ситуація значно поліпшилася, адже 75% опитаних не зафіксували в себе жодного симптому ПТСР (у 2022 р. таких було лише 9%).

Водночас зафіксовано, що частка тих, хто набув досвіду перебування в зоні бойових дій, зростає з 18% до 44%. Близько 69% опитаних продемонстрували нормальний рівень психологічного дистресу, 21% – підвищений, 10% – високий. Це дає підстави припустити, що завдяки збереженню значної частини соціального ареалу існування українців, населення здебільшого має достатні ресурси для психологічного відновлення, а також захисту від найтяжчих стресорів війни.

Нині в зоні ризику розвитку ПТСР залишається приблизно чверть українського населення. Рівень ризику вищий у тих громадян, які мешкають у зоні бойових дій і беруть участь у війні зі зброєю в руках (32% мають позитивний індекс ПТСР), порівняно з тими, хто не має такого досвіду (22% відповідно). Що молодші досліджувані, то вищий ризик розвитку ПТСР, який лінійно зменшується від 36,4% у молоді 18–29 років до 18,4% у людей, старших за 60 років.

З огляду на поширеність і негативний психологічний вплив подій війни рейтинг стресорів є таким (від найважчих до найлегших): травматичний досвід як важкі спогади, стресори соціальної взаємодії (конфлікти, недостатня підтримка, дискримінація) та особистих вчинків, погіршення умов життя, проблеми зі здоров'ям, загроза для життя як можливість, зумовлена війною.

Рівень психологічної шкоди в умовах подовженого травматичного стресу, крім об'єктивних обставин війни (обстрілів, економічної ситуації, масштабу втрат

тощо), залежить також від суб'єктивних характеристик індивідів і спільнот, які переживають війну – від здатності контролювати тривогу, пов'язану зі стресом, стійкості переконань і світогляду, цілісної ідентичності, якості соціальних зв'язків, довіри та підтримки тощо.

На макрорівні такі поняття, як соціальна згуртованість і соціальний капітал, можуть реалізовуватися через формування національної ідентичності та зміцнення загальнонаціональної єдності. Ці соціально-психологічні чинники мають важливе значення для стійкості українського суспільства в умовах російської агресії. Водночас єдність має бути не формальною, а інклюзивною та побудованою на консенсусі, визначенні спільних цілей, готовності до співпраці, забезпеченні рівності статусу та інституційної підтримки.

Важливим аспектом стресової тематики в контексті російсько-української війни є вплив патріотизму. Патріотизм – значний ресурс для формування національної єдності та солідарності в протистоянні агресії. Він постає як потужний мобілізаційний чинник стійкості суспільства. Проте дослідження свідчать, що патріотичні почуття також можуть посилювати ризик розвитку ПТСР через більший емоційний тягар, пов'язаний з екзистенційним конфліктом на рівні нації.

Одним із важливих джерел психологічної стійкості та витривалості українських громадян в умовах повномасштабної війни є незмінно оптимістичні настановлення щодо ймовірних і бажаних сценаріїв її завершення. Як уже було зазначено, респонденти з України висловлюють більше однозначної, беззаперечної впевненості в українській перемозі, аніж респонденти з інших європейських країн. Цей оптимізм, можна припустити, тримається на усвідомленні моральної правоти України, яка стала жертвою неспровокованої та підступної агресії. Водночас варто звернути увагу на потенційну вразливість такого оптимізму, який може бути різновидом захисного механізму й водночас когнітивного викривлення, відомого як «віра у справедливий світ». Якщо не буде інструментального та функціонального забезпечення, як-от стратегій адаптації суспільства та економіки до різних сценаріїв розвитку подій, ефективного розподілу ролей, опрацювання ризиків, посилення заходів безпеки тощо, український оптимізм з переваги може перетворитися на небезпечну ілюзію.

У розрізі ресурсів суспільної стійкості варто згадати довіру громадян до чинного військово-політичного керівництва, рівень якої залишається доволі високим попри невизначеність, накопичення втоми, відсутність виразної перспективи перелому ситуації на користь України тощо. Водночас цей ресурс не є невичерпним, і протягом останнього року дослідження фіксують сплеск невдоволення владою через корупцію.

Важливим ресурсом стійкості українців в умовах тривалої повномасштабної війни є висока адаптивність до кризових та екстремальних умов буття. Переважна більшість негативних або навіть трагічних подій спонукає громадян до швидкого пристосування, залагодження найбільш проблемних аспектів ситуації, знаходження альтернативних засобів забезпечення потреб. Не в останню чергу успішне пристосування забезпечується здатністю людей до кооперації, зокрема широкої – на рівні груп і спільнот. Зворотним боком високої адаптивності українського суспільства є брак здатності до довгострокового планування та перспективного запобігання проблемам, яких можна уникнути (Коробка та ін., 2019).

Окремо необхідно згадати накопичений українцями за часи війни, особливо її повномасштабної фази, соціальний капітал, такий як солідарність і згуртованість. Феномен згуртованості в мирному часопросторі тлумачать як ідеальну форму суспільних відносин, інструмент вирішення стратегічних завдань соціально-економічного розвитку, захисту та безпеки. Однак у часи геополітичної нестабільності та військового протистояння поняття згуртованості потребує валідації й уточнення її основних елементів (Довгань, 2024).

Серед індивідуальних психологічних ресурсів, активізованих нині в українських громадян, виокремлено трудову та соціальну активність, а також оптимізм. Значно гіршою виявилася ситуація з емоційною стійкістю та відчуттям контролю над ситуацією.

Важливим ресурсом забезпечення стійкості населення України до деструктивних наслідків подовженого травматичного стресу є підтримання здорового способу життя (ЗСЖ) під час війни. На основі даних проведеного співробітниками Інституту соціальної та політичної психології НАПН України всеукраїнського опитування (N=6042) з'ясовано, що в перші місяці війни (лютий-травень 2022 року), на початковому етапі розгортання адаптаційного синдрому, або етапі тривоги, майже половина респондентів (47,7%) відчувала найбільші труднощі з дотриманням ЗСЖ. На другому етапі адаптації – етапі резистенції – який тривав приблизно з червня 2022 р. до першої річниці повномасштабної війни, коли ще були надії на швидке здобуття перемоги над ворогом, такі труднощі стали відчувати близько 8% респондентів. Дещо більше в загальній вибірці респондентів (13%) відчували труднощі в дотриманні ЗСЖ на третьому етапі – виснаження (з березня 2023 р. до січня 2024 р.).

Наразі загалом дотримуються здорового способу життя тією чи тією мірою понад половина респондентів (54,2%). Радше чи зовсім не дотримуються ЗСЖ близько 20% респондентів. Майже для чверті вибірки (23,7%) питання дотримання ЗСЖ протягом повномасштабної війни не поставало взагалі або не зазнало жодних змін. Отже, го-

стрий етап тривоги найбільше порушив спосіб життя українців, і наразі відбувається повернення до попередніх патернів турботи про здоров'я чи формування нових.

Опитані українці успішно користуються різними практиками підтримання свого здоров'я: від турботи про власну гігієну та зовнішній вигляд, довірливого спілкування з найближчим оточенням, підтримання робочих процесів у звичному режимі, рекреації – до помірних інформаційних практик, волонтерства, духовності. Можемо говорити про наявність почуття самоцінності та самоповаги, спрямовані в майбутнє життєві цілі, осмисленість власного життя. Утім, для деяких опитаних досі є чутливими питання фундаментальної довіри, дехто переживає тривожність, стрес і навіть виснаження (Дворник та ін., 2024).

1.4. Висновки та рекомендації

1. У реагуванні на повномасштабну війну, а також у розгортанні її психологічних наслідків українське суспільство послідовно проходить певні стадії. Від шоку перших днів вторгнення через стадію героїзму, солідарності, взаємопідтримки й згуртованості громадяни поступово переходять до стадії виснаження та втоми. Стадіальність індивідуальних і суспільних реакцій на катастрофу війни є закономірною та прогнозованою і дає змогу краще планувати власні дії та керувати продукуванням і розподілом ресурсів, зокрема соціально-психологічних, які забезпечують суспільну витривалість та опір агресії.

2. Травматичний досвід унаслідок війни накопичується, збільшується кількість громадян, які зазнали втрат і травм. Під кутом зору психофізіологічних процесів війна є подовженим травмівним стресом, який вражає окремих індивідів і суспільство загалом. Водночас частка населення з вираженими проявами травмівних симптомів не збільшується, а, навпаки, зменшується. Це свідчить про певну адаптацію громадян до важких реалій війни, їхню здатність актуалізувати ресурси витривалості.

3. Серед таких ресурсів варто згадати взаємопідтримку, турботу й самотурботу, здоров'язбережувальні практики, посилення патріотичних настроїв, зміцнення ідентичності, консолідацію історичної пам'яті та символічного простору національної свідомості.

4. Війна зумовила утворення нових соціальних груп (військові, переселенці, волонтери, родини полонених) і сприяла зміцненню почуття національної ідентичності. Громадянська ідентичність, яка раніше була дещо розмитою, стала основним захисним механізмом проти зовнішніх загроз. Історична пам'ять і символіка стали ключовими елементами суспільної консолідації.

5. Зростає також європейська ідентичність серед українців, що сприяє відкритості та солідарності, але деякі регіональні відмінності все ще залишаються важливими.

6. З огляду на актуальний стан суспільної свідомості на третьому році повномасштабної війни окреслилися ризики розвитку двох ключових негативних сценаріїв – агресивно-мобілізаційного, пов’язаного з вибухом протестної енергії суспільства, і пасивно-демобілізаційного, що загрожує «завмиранням» і повною відмовою громадян від спротиву агресії. Дослідження фіксують психологічні передумови для розвитку обох сценаріїв: зростання рівня соціальної напруженості та протестної готовності – з одного боку, а з іншого – песимізація суспільних очікувань щодо завершення війни та амбівалентне ставлення до подальшого жорсткого розгортання мобілізації.

Загалом варто зазначити, що потенціал стихійного самоцілення суспільства вичерпується. Це потребує застосування цілеспрямованих політичних зусиль, спрямованих на нейтралізацію негативних соціально-психологічних наслідків війни, актуалізацію ресурсів витривалості та спротиву. Зокрема, планування державної політики у сфері захисту та підтримки ментального здоров’я українців передбачає, поміж іншим, необхідність виконання низки завдань:

- забезпечити дієвість влади та посилювати довіру до неї (цього можна досягти завдяки посиленню ролі державних інституцій та створенню умов для активної участі громадян у процесах відбудови країни);
- розвивати національну мережу кризових центрів для надання допомоги постраждалим від війни; до цієї мережі, що буде діяти як на індивідуальному рівні, так і для цілих спільнот, мають бути залучені фахівці з посттравматичного стресу;
- забезпечувати рівність у доступі до підтримки та захисту всіх соціальних груп, особливо вразливих верств населення, зокрема переселенців і ветеранів;
- надавати на систематичній основі інституційну підтримку місцевим ініціативам, спрямованим на відновлення соціальних зв’язків у громадах, які постраждали від війни (це, зокрема, підтримка волонтерського руху та програм інтеграції ВПО);
- активно працювати над відновленням історичної пам’яті, зшиванням «розривів» у національній ідентичності та впровадженням нових символів (важливо залучати молоде покоління в процес формування національної свідомості через освіту та культурні проєкти);
- розширювати в закладах освіти всіх рівнів програми психологічної просвіти, спрямовані на формування нової історико-культурної картини світу, основи взаємодопомоги й самодопомоги, здоров’язберезувальні практики та здоровий спосіб життя під час війни.

РОЗДІЛ 2

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ ПОТРЯСІНЬ НА УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

2.1. Ізоляція (самоізоляція), переселення (евакуація), релокація закладів освіти

Актуальна життєва ситуація учасників освітнього процесу в умовах війни (переселення, евакуація, ізоляція та інші форми вимушених змін) є складним і багатограним явищем, що має суттєвий психологічний зміст. Вона охоплює різні компоненти та виміри, які визначають емоційний стан, поведінкові реакції та загальний психосоціальний розвиток дітей, підлітків, їхніх родин, а також педагогів.

За даними дослідження, проведеного Державною службою якості освіти України, лише 40% опитаних батьків заявили про постійне навчання своїх дітей упродовж 2022/2023 н. р. (Освіта під час війни, 2023). Навчанню перешкоджали повітряні тривоги, брак електрики, інтернету, бойові дії на території громад, зруйновані приміщення закладів освіти чи використання їх для прихистку ВПО тощо. Згідно з результатами дослідження, порівняно з початком лютого 2022 р. наприкінці 2023 н. р. майже вдвічі збільшилася кількість учнів, які почуваються тривожно, напружено, у півтора рази – втомлено. Це свідчить про погіршення психоемоційного стану здобувачів освіти. Виявлено, що тривалі перерви в навчанні серйозно позначаються на психічному розвитку, призводять до освітніх розривів. На індивідуальному рівні навчальні втрати насамперед означають втрату можливості всебічного розвитку та розкриття потенціалу. Отже, школярі мають менше можливостей для формування навичок, необхідних у дорослому житті, і відповідно гірші шанси стати успішними громадянами в майбутньому (Бичко, Терещенко, 2023).

Війна в Україні значно ускладнила доступ учнівської молоді до освіти й істотно впливає на її якість. Від 24 лютого 2022 р. чимало українських учнів не мають змоги повернутися до традиційного навчання в закладах освіти. Зокрема, станом на січень 2023 р. з-поміж 12 926 закладів загальної середньої освіти лише в 3955 діти навчалися очно, а в інших – або дистанційно (4363), або за змішаною формою (4608). Проте навіть у порівняно безпечних регіонах навчання учнів в очному чи змішаному форматі

постійно переривається через повітряні тривоги, вимкнення світла (Освіта під час війни, 2023; Психічне здоров'я українців, 2023).

Державна служба якості освіти України в 2023/2024 н. р. провела дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни. Через постійну загрозу безпеці учасників освітнього процесу в першому півріччі 2023/2024 н. р. не вдалося відновити очне навчання в повному обсязі. Лише 53% закладів освіти працювали заочною, 19% – за дистанційною, 28% – за змішаною формою навчання. На сході та півдні України переважала дистанційна форма навчання, у центрі й на півночі – змішана, на заході – змішана форма навчання в містах і очна – у селах (https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/Zvit_Osvita_pid_chas_viyni_2023_SQE-22.05.2024.pdf).

Експерти в галузі освіти наголошують на негативних наслідках освітніх втрат та освітніх розривів, а саме:

- освітні втрати можуть спричинити значний негативний вплив як на розвиток особистості (зокрема через утрату можливостей для розкриття її потенціалу), так і на добробут цілих суспільств у майбутньому;
- освітні втрати поглиблюють нерівність в освіті через збільшення вже наявних навчальних розривів (наприклад, між успішністю учнів із родин з низьким і високим рівнем доходу, із сільських і міських шкіл тощо);
- освітні втрати можуть призвести до серйозних економічних наслідків у майбутньому, зокрема до зменшення обсягу валового внутрішнього продукту;
- освітні втрати в країнах із нижчими доходами потенційно мають більший масштаб порівняно з багатими країнами.

Освітні втрати й освітні розриви демонструють кумулятивний ефект, тобто тенденцію до накопичення й поглиблення в разі невжиття вчасних та ефективних заходів щодо їх виявлення та подолання.

Загалом можна виокремити низку чинників соціальної ситуації розвитку, що негативно позначаються на результатах навчання, особливостях організації освітнього процесу та взаємодії, на психологічному стані всіх учасників освітнього простору в умовах війни: проживання на тимчасово окупованих територіях; проживання в зоні активних бойових дій; зміна місця проживання; втрата звичного кола спілкування та зв'язку зі своїм закладом освіти; адаптація до нових умов; руйнування закладів освіти; повітряні тривоги; розірваний освітній процес; припинення електропостачання (Бичко, Терещенко, 2023).

Виявлено, що травмивний досвід воєнного конфлікту, пережитого в дитинстві, впливає на самоефективність людини (зокрема батьківську), що призводить до

тривожності, труднощів у боротьбі зі стресом й іноді до посттравматичних симптомів, а також батьківських моделей надмірної опіки, страху розлуки (Nadar, Sagron, Peleg, 2020).

Коли йдеться про систему освіти країни, то психологічні аспекти ізоляції, переселення (евакуації) та переміщення можуть істотно вплинути на всіх учасників освітнього простору, призвести до відчуття самотності, тривоги та депресії, порушити навчальний процес та погіршити академічну успішність. В освітньому просторі проблемний характер взаємодії є суттєвою перешкодою для повноцінного розвитку особистісних новоутворень та академічної успішності (Шатирко, Мойзріст, 2023).

Можна виокремити чотири основні типи адаптаційних стратегій вимушених переселенців: асиміляція, інтеграція, сепарація та маргіналізація (Berry, 2008). Кожна з цих стратегій адаптації має свої плюси і мінуси, тож вибір конкретного шляху залежить від індивідуальних обставин, цілей та вихідної ситуації мігранта. Важливо, щоб політика та програми підтримки брали до уваги різні аспекти адаптації, аби ефективно допомагати переселенцям у їхніх зусиллях до інтеграції або адаптації в новому середовищі.

Вимушене чи заплановане переселення завжди супроводжується стресом, потребою в розвитку резильєнтності та адаптаційною кризою. Для вимушено переміщених осіб стрес є складним і багатогранним явищем; він має різні прояви та наслідки, що впливають на процес адаптації та психологічне благополуччя загалом.

Адаптаційна криза – це стан, коли людина відчуває значні труднощі в процесі адаптації до нового соціального та культурного середовища (Adler, 1975; Brien, Charuga, 2023; Блинова, 2023). Адаптаційна криза не тільки виснажує ресурси індивіда, а й може завдати серйозної шкоди психічному здоров'ю. Причини виникнення адаптаційної кризи: культурний шок, соціальна ізоляція, мовний бар'єр, економічні труднощі.

Криза адаптації супроводжується різноманітними симптомами (соціальне відчуження, фізичні симптоми, безсоння, зміна апетиту, втома, емоційна лабільність) і може помітно сповільнити й навіть зупинити процес адаптації.

До ключових чинників, які разом формують умови для успішної соціально-психологічної адаптації, належать резильєнтність, доступність соціальної підтримки, культурна проксиміті та особистісні характеристики (Chen, 2023). Вони визначають шляхи та стратегії адаптації, а також їхній успіх, впливають на швидкість та якість адаптаційного процесу, забезпечуючи ресурси та інструменти, необхідні мігрантам для їхньої нової життєвої подорожі.

Резильєнтність, або психологічна стійкість, є важливою умовою успішної адаптації, що забезпечує не просто виживання в нових умовах, а й відчуття спокою та можли-

вість розвиватися. Резильєнтність допомагає знаходити та використовувати ресурси, переживати з найменшими втратами складні життєві ситуації, ефективно реагувати на стрес та оптимізувати власну адаптацію до нового середовища, сприяє швидкому відновленню після психологічних травм. Резильєнтність охоплює різні аспекти (Grygorenko, Naydonova, 2022): емоційну стійкість; позитивне мислення; гнучкість у мисленні та поведінці; соціальну підтримку.

Соціальна підтримка представлена у двох основних формах, а саме: інструментальній та емоційній. Інструментальна – це конкретна допомога (фінансова, у знаходженні роботи і житла). Емоційна підтримка передбачає емпатію, доброзичливість, турботу, які мігранти можуть отримувати від друзів, родини та спільнот. Культурна проксіміті – це схожість між походженням культури людини та культурою країни, до якої ця людина мігрувала. Що вища культурна проксіміті, то менший культурний бар'єр для мігрантів. Тому культурна проксіміті може впливати на інтеграцію в суспільство та сприйняття, на спроможність знаходити спільну мову з місцевим населенням (Ksiazek, Webster, 2008).

Особистісні характеристики, насамперед гнучкість, відкритість до нового досвіду, емоційна стабільність, здатність до саморегуляції, є тими характеристиками, які визначають ефективність мігрантів у вирішенні завдань, які постають перед ними через труднощі адаптаційного процесу. Особи з вищеописаними якостями зазвичай здатні віднайти швидкі, а відповідно надійні способи, щоб подолати культурні та соціальні бар'єри, успішно інтегруватися в суспільство.

Взаємодія між особистісними та зовнішніми чинниками відіграє ключову роль у формуванні адаптаційного досвіду іммігрантів. Ці чинники часто переплітаються, утворюючи унікальні обставини для кожної людини. Різні аспекти взаємодії особистісних і зовнішніх чинників можуть сприяти або, навпаки, перешкоджати процесу адаптації внутрішньо переміщених осіб, тим самим визначаючи стратегії, які можуть бути застосовані для оптимізації цього процесу.

Особливості актуальної життєвої ситуації дітей в умовах війни

Результати досліджень, проведених останнім часом в Україні, свідчать про те, що найбільш поширеними негативними наслідками травмівного досвіду широкомасштабної війни в дітей – вимушених переселенців – є підвищена (чи висока) тривожність, емоційна напруженість, падіння рівня активності, знижений настрій, невпевненість у собі, проблеми в комунікативній сфері (Шістко, 2022; Сторож, 2022; Пророк, Полякова, 2023;

Столярчук, 2022; Чекстере, 2023). Обстеження певних груп дітей – вимушених переселенців, виявило в більшості з них проблеми соціалізації, труднощі в спілкуванні, посилену тривожність та емоційну напруженість, основною причиною яких є незадоволеність багатьох значущих потреб, зокрема потреби в безпеці й афіліативної потреби (Шістко, 2022; Пророк, Чекстере, 2023).

Суттєвими чинниками актуальної життєвої ситуації підлітків є складності дистанційного навчання, які значно посилюються через перебування багатьох учасників освітнього процесу в зоні бойових дій, у бомбосховищах, зміну місцеперебування та умов для дистанційного навчання. Водночас спостерігається тенденція щодо позитивного ставлення до дистанційного навчання учнів підліткового віку. Можна говорити про суб'єктивне сприймання підлітками (5 і 6 класів) переходу на дистанційне навчання на початку його впровадження (рис. 3.2.1).

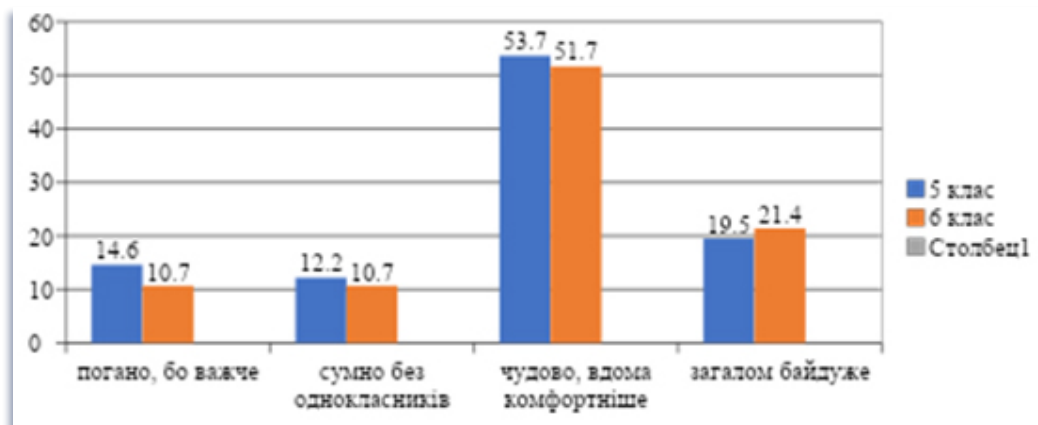

Рис. 2.1.1. Реакція на перехід до дистанційного навчання (у % виборів)

Зокрема, 14,6% п'ятикласників і 10,7% шестикласників (потенційна група ризику щодо адаптаційних порушень і розладів) визнали, що навчатись удома їм важче. Натомість понад половина респондентів обох класів вельми задоволена навчанням удома.

Прикметно, що обставини дистанційного навчання накладають додаткове навантаження на батьків учнів, що в умовах переміщення, втрати соціального оточення часом не може бути реалізовано. Більшість опитаних підлітків визнали, що батьки допомагають їм у навчанні, але й контролюють водночас (рис. 2.1.2).

Лише контроль без допомоги з боку батьків зазначає майже четверта частина респондентів. Найменші показники – щодо автономії підлітків у навчанні, хоча серед шестикласників цей факт засвідчили наполовину менше респондентів, аніж серед опитаних учнів п'ятих класів (Пророк, 2023).

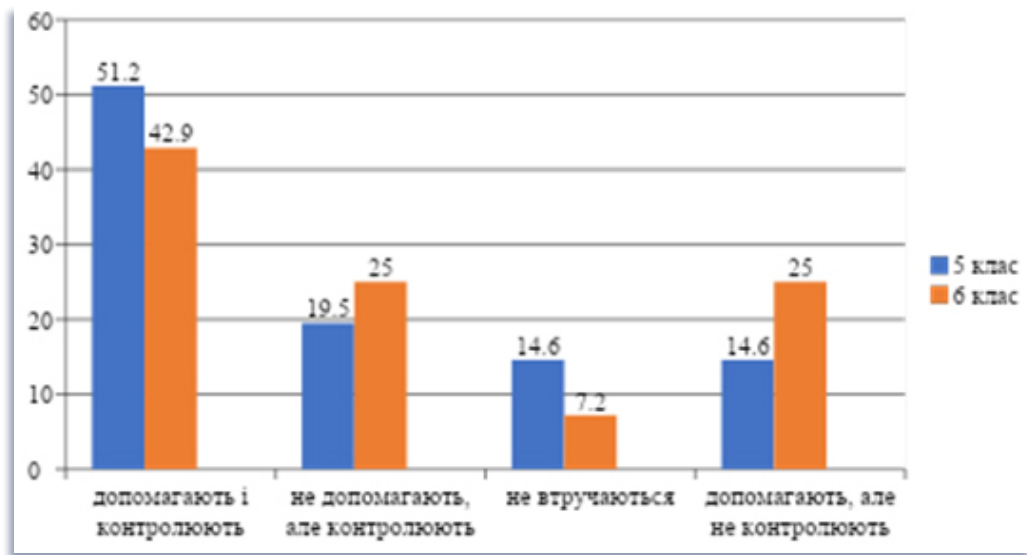

Рис. 2.1.2. Вплив батьків на навчання підлітків (у % виборів)

Із війною загострилася проблема негативних наслідків надмірного залучення дітей до цифрового світу. Вплив стресорів війни, вимушеного переселення, дистанційного навчання та пов'язане з цим звуження кола спілкування призвели до ще більшого домінування інтернет-орієнтованої діяльності (ігрової, пошукової, спілкування в соціальних мережах, розваги тощо) над навчальною, пізнавальною, трудовою та іншими видами діяльності. Надмірне перебування у віртуальному просторі й переважне спілкування в соціальних мережах призводять до порушення системи соціальних стосунків, відриву від реального життя, до небажання вчитися і, відповідно, до соціальної дезадаптації дитини.

Паузи у відвідуванні школи, освітні розриви та втрати, які легалізують і підтримують усамітнення, не тільки можуть закріпити такий спосіб життя дітей, а й посилюють загрозу розвитку негативних наслідків від безконтрольного користування цифровими пристроями. Зокрема, таке «усамітнення» (і в дітей, і в дорослих) може призводити до зниження рівня соціальної активності, ініціативи під час вирішення життєвих завдань, відгородженості, «пофігізму». У дітей порушується нормальний процес соціалізації, соціальні інтереси та навички соціальної взаємодії не розвиваються; накопичуються комунікативні проблеми. Отже, неминучими є проблеми адаптації, зокрема до шкільного колективу. Формуються стратегії втечі від реальності, бажання заховатись у віртуальному світі. Ізоляція посилює ризик депресії і суїциду.

Педагогічні працівники спостерігали (тією чи тією мірою) майже в усіх дітей, що відвідували школу, типові емоційні та поведінкові прояви тривожності (дратівливість, неспокій,

постійне відчуття небезпеки, почуття страху, напруженість, нетерплячість, проблеми з концентрацією уваги, посилену втомлюваність тощо) (Гнатюк, 2022; Полякова, 2022). Небезпечні наслідки цих проявів, закріплюючись щодня в певних патернах поведінки, з епізодичних можуть перерости в психічні розлади (Венгер, Ястремська, 2016). Батьків найбільше непокоїть те, що їхнім дітям стало важко зосереджуватися (аж до повної нездатності до зосередження); вони швидко втомлюються; у них стрімко падає працездатність наприкінці дня; посилились труднощі в спілкуванні та розумінні текстів і навчального матеріалу; їм важко заснути; з'явилися проблеми з фізичним здоров'ям.

Дослідження проявів адаптаційних розладів, які виникли в українських підлітків під час війни, зафіксувало тривожні факти: навіть діти, які перебувають у порівняно безпечних умовах на території України, демонструють значні стресові реакції; їхня резильєнтність балансує в межах пригнічення чи збільшення, частина підлітків переживає відчуття безсилля на тлі хронічної втоми.

Найбільш поширеним емоційним станом, що супроводжує навчання більшості підлітків (зокрема і тих, хто перебуває за кордоном), є переживання втоми, яка, очевидно, зумовлена тим комплексом чинників, які спричинила війна. А домінування стану втоми в поєднанні з потужними стресовими ситуаціями, ускладненням навчання може стати підґрунтям для адаптаційних розладів.

Спостереження за дітьми, які бачили жахи війни (переселенці з Харківської області), зафіксувало в них більше проявів тривожності й астеничного стану (стану нервового виснаження), ніж у дітей, яких вдалося швидко евакуювати з небезпечних місць. За астеничного стану стрімко посилюється фізична й інтелектуальна втомлюваність, знижуються працездатність і продуктивність діяльності; погіршуються пам'ять, увага; з'являється дратівливість (Пророк, 2023; Чекстере, 2016).

Виявлені в наведених вище дослідженнях особливості загального психологічного та фізичного стану дітей, їхньої емоційної сфери і сфери спілкування, які значно зменшують адаптивні здатності, можуть бути результатом тривалого перебування в несприятливій життєвій ситуації. Загалом виявлені особливості дають уявлення про ступінь виснаження дитячої психіки в умовах воєнного стану.

Результати досліджень переконливо свідчать про те, що психолого-педагогічної підтримки потребує значна частина дітей. Адже висока стресогенність подій війни, різні проблеми, з якими довелося стикнутися дітям через раптові та серйозні зміни в їхньому житті, у сукупності значно посилюють ризик виникнення адаптаційних розладів.

Завдання забезпечення комплексної підтримки, яка брала би до уваги всі виміри актуальної життєвої ситуації підлітків, є критично важливим для збереження їхнього

психічного здоров'я та успішної інтеграції в нові умови, актуалізує необхідність ґрунтовного психологічного аналізу проблем, пошукових досліджень та розроблення відповідних практичних засобів.

2.2. Втрата рідних і найближчого соціального оточення

У часи воєнних викликів особливого значення набуває розуміння світоглядного значення освіти для формування життєвих смислів та цінностей, життєстійкості, української ідентичності, становлення особистості як суб'єкта успішної цілеспрямованої діяльності. Особливо актуальним є дослідження психологічних наслідків втрати близьких людей і найближчого соціального оточення для учасників освітнього процесу, розуміння впливу соціальних потрясінь на психічне здоров'я та загальну адаптацію.

Проживання в окупації, ракетні обстріли та руйнування інфраструктури, переміщення значної кількості людей, які потребують суттєвої допомоги через втрату житла, близьких людей, роботи – усе це зумовлює за межові стрес-чинники, поширення переживань страху смерті та трагедій втрат. Війна вже викликала й далі спричиняє кардинальні трансформації психіки, зміни у внутрішньому світі людини, в її картині світу та способі життя. Унаслідок постійних ракетних атак та щоденних загроз ворожих обстрілів дедалі більшого поширення набувають такі негативні явища, як гострі стресові реакції, стресові розлади, ПТСР, панічні атаки тощо, відтак усе це, зрозуміло, призводить до зниження адаптивних можливостей людини (Максименко, Деркач, 2024).

Особливості проявів дитячої психіки в ситуаціях втрати близьких і найближчого соціального оточення.

1. Емоційні реакції: гнів і роздратування – найпоширеніша реакція на фрустрацію в дітей; вони можуть стати дратівливими, почати плакати, кричати або навіть проявляти агресію; сум і розчарування – у деяких дітей фрустрація може викликати почуття глибокого суму, зниженого настрою, депресії; вони можуть втратити інтерес до навчання, до того, що раніше було важливим або цікавим; тривожність – діти можуть відчувати тривогу, коли стикаються із ситуаціями, які викликають у них фрустрацію; можуть ставати неспокійними, неспроможними зосередитися або перебувати в стані постійного напруження.

2. Поведінкові реакції: реакція уникнення – деякі діти можуть почати уникати ситуацій, які викликають у них фрустрацію; регресія – часом діти можуть повернутися до більш ранніх форм поведінки, як-от: почати смоктати палець, використовувати дитячу

мову, вимагати постійної уваги з боку дорослих; агресивна поведінка – фрустрація часто призводить до агресивних дій, як-от: удари, штовхання, ламання іграшок або інших предметів, булінг; це особливо характерно для дітей молодшого віку, які ще не мають достатньо розвинених навичок саморегуляції.

3. Когнітивні реакції: зниження концентрації – фрустрація може впливати на здатність дитини зосередитися на завданнях, діти можуть почати відволікатися, відчувають труднощі з виконанням навчальних завдань; негативні думки – діти можуть почати думати про себе в негативному ключі, що може знижувати їхню самооцінку; схильність до узагальнень – дитина може почати узагальнювати власні невдачі, формуючи у такий спосіб, негативну самооцінку.

4. Фізіологічні реакції: плач і фізичний дискомфорт – діти можуть виражати свою фрустрацію через плач, а також скаржитися на фізичні симптоми, які можуть бути наслідком стресу; гіперактивність або апатія – у відповідь на фрустрацію деякі діти можуть стати гіперактивними, рухливими, неслухняними, нездатними всидіти на місці, тоді як інші можуть, навпаки, впадати в апатію, ступор, виявляючи байдужість до навколишнього світу.

Довгострокові психологічні наслідки переживання тривалого горя в дітей:

1. Розвиток посттравматичного стресового розладу (ПТСР). У дітей, які переживають тривале горе, можуть розвинутися симптоми ПТСР, що проявляється в нав'язливих спогадах про втрату, нічних кошмарах, тривожності, униканні ситуацій, що нагадують про втрату тощо. ПТСР може тривати роками, впливаючи на повсякденне життя дитини та формування соціальнонебажаних рис особистості.

2. Тривожні розлади. Переживання тривалого горя може призвести до розвитку тривожних розладів. Діти можуть стати надмірно занепокоєними, особливо щодо втрат або можливих нових втрат. Це може проявлятися у формі генералізованої тривожності, порушень сну, панічних атак або специфічних фобій.

3. Депресія. Хронічне горе може спричинити розвиток депресії в дітей. Дитина постійно перебуває в пригніченому настрої, втрачає інтерес до діяльності, що раніше давала радість, і має проблеми з енергією, сном та апетитом. Депресія в дитячому віці може мати серйозні наслідки для подальшого психічного розвитку та здоров'я.

4. Проблеми із самооцінкою та почуттям власної гідності. Діти, які переживають тривале горе, можуть почати сумніватися у власній цінності, почуватися неповноцінними або винними через втрату. У них може розвинутися відчуття, що вони не заслуговують на щастя або успіх, а це здатне негативно впливати на їхні стосунки та академічні досягнення.

5. Порушення соціальної адаптації. Тривале горе може ускладнити розвиток у дитини соціальних навичок та її адаптацію в суспільстві. Вона може відчувати труднощі у налагодженні довірчих стосунків, уникати соціальних контактів, мати проблеми зі спілкуванням, перебувати в ізоляції та самотності.

6. Проблеми з навчанням. Переживання тривалого горя може вплинути на когнітивні функції дитини, зокрема на її увагу, пам'ять і здатність до концентрації. Це може негативно позначитися на навчанні, зокрема призвести до зниження успішності, труднощів з виконанням завдань та складанням іспитів.

7. Фізичні проблеми. Хронічне переживання горя може мати фізичні наслідки, включно із соматичними скаргами, як-от головні болі, болі в животі, проблеми зі сном. Стрес та емоційне виснаження можуть послабити імунну систему дитини, зробити її більш вразливою до інфекційних захворювань.

8. Схильність до ризикованої поведінки. У підлітковому віці діти, які переживають тривале горе, можуть вдаватися до ризикованої поведінки як способу впоратися зі своїми емоціями. Це може бути зловживання алкоголем чи наркотиками, немотивована агресивна або ризикована поведінка, проблеми із законом тощо.

Тривале горе може мати глибокий вплив на психічне та фізичне здоров'я дитини, тому важливо своєчасно виявляти ознаки цього стану та надавати необхідну підтримку.

Діти, підлітки та молоді люди, які активно залучені в освітній процес, є однією з найбільш вразливих груп у ситуаціях втрат. Вони перебувають у критичному періоді свого психічного розвитку, і вплив травматичних подій може мати серйозні наслідки для їхнього подальшого життя. Також це стосується педагогів та адміністративного персоналу закладів освіти, які, стикаючись із випадками втрат серед своїх учнів, можуть відчувати професійне вигорання та емоційне виснаження. Психічне здоров'я молодого покоління є важливим чинником соціальної стабільності та розвитку. Особи, які зазнали втрат у ранньому віці і не отримали належної допомоги, можуть стикатися з труднощами в побудові здорових соціальних зв'язків, навчанні та подальшій професійній діяльності.

Зазначимо, що процес психологічного супроводу постраждалих від травмивних стресових ситуацій війни істотно ускладнюється через притаманну українському суспільству несформованість культури звернення до фахівців із психічного та фізичного здоров'я при перших ознаках якихось негараздів, неготовність значної частини наших співгромадян звертатися до фахівців навіть після погіршення психічного здоров'я. Про актуальність цієї проблеми, яка може обернутися серйозним погіршенням здоров'я українців, свідчить припущення, що на сьогодні діагностується менше ніж 10 % від про-

гнозованого поширення розладів психічного здоров'я, як-от: депресія, тривожність, розлади харчової поведінки (Чабан, Хаустова, 2022).

Означену проблему підтверджують дослідження, згідно з якими 42 % респондентів відчували потребу в психологічній допомозі, але зверталися по неї лише 5 % людей. Натомість 61 % респондентів не зверталися і не планують звертатися. Близько половини опитаних (46 %) ніколи не відвідували психолога або психотерапевта і не планують цього робити. Ще 35 % ніколи не відвідували, але не виключають, що можуть вдатися до такого кроку. Близько 31 % респондентів серед причин цього відзначили те, що вони не вважають свої проблеми достатніми для звернення, а 26 % респондентів виразили впевненість у тому, що вони можуть впоратися з ними самостійно (Психічне здоров'я українців, 2023).

Дослідження когнітивних функцій дітей із зони АТО, проведене Л. Лісюхою (2018) з Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця, виявило вплив травматичного досвіду та чинників навколишнього середовища на когнітивний розвиток та психологічний стан цих дітей (оцінювали ПТСР, самооцінку, резильєнтність). Аналіз показав, що 40% дітей відповідали критеріям імовірного ПТСР. Логістична регресія виявила, що низька травма-пов'язана самоефективність була незалежним предиктором ПТСР. Чинники навколишнього середовища, такі як доступ до якісної освіти та соціальної підтримки, були істотно пов'язані з нижчими рівнями ПТСР. Виявлено шість основних чинників, що впливають на адаптацію: якість освіти, соціальна підтримка, сімейні зв'язки, рівень стресу, доступ до медичної допомоги та досвід дискримінації. Діти, які мали більшу підтримку з боку сім'ї та школи, показали кращі результати адаптації.

За оцінками експертів (станом на 27 червня 2023 року), 40–50% населення України потребуватимуть психологічної допомоги, зокрема 4 млн дітей та підлітків (<https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/pidtrymka-mentalnoho-zdorovya-v-chasy-viyny>).

Вирішальним ресурсом психологічного супроводу, підтримки всіх учасників освітнього процесу є комплексна, тісна конструктивна взаємодія всіх освітніх інституцій, структур і закладів. Соціальна підтримка з боку членів родини, друзів та шкільного персоналу критично важлива для дітей і молоді, які переживають втрату.

За результатами дослідження, проведеного науковцями Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, визначено закономірності виникнення девіацій у розвитку дітей та підлітків відповідно до специфіки складних життєвих обставин; чинники, складники, структуру процесу соціалізації дітей та критерії ступеня ризику виникнення девіантної поведінки дітей та підлітків, які перебувають у несприятливій соціальній ситуації розвитку.

Зафіксовано значну частку дітей, у яких є розлади, пов'язані зі стресом і психічним травмуванням. Визначено, що вплив ситуації стресу призводить до девальвації процесів менталізації внаслідок психічної травми, як-от: знесмилення, часова дифузність, розщеплення, регресія, дихотомія, заціпеніння, відчуження.

За результатами дослідження особливостей переживання підлітками можливих інтелектуальних форм порушення стресостійкості через війну з'ясовано, що майже половина вибірки підлітків фіксувала епізодичні прояви втрати здатності зосереджуватись і ясно мислити (рис. 2.2.1).

Рис. 2.2.1. Переживання підлітками інтелектуальних форм порушень стресостійкості

Важливо, що чверть опитаних (25,2%), а це здебільшого підлітки, що перебувають на території України, визнали часті прояви таких порушень. Водночас приблизно така ж частка респондентів, переважно тих, хто мігрував за кордон, зазначали, що не спостерігають порушень стресостійкості на інтелектуальному рівні (Пророк, 2023; Чекстере, 2016).

Розглянуті особистісні зміни пов'язані з ризиком девіацій, що проявляється в агресивній, аутоагресивній та саморуйнівній поведінці підлітків, самозреченні, відмові від соціальних контактів, асоціальних проявах. Є всі підстави говорити про високий ризик виникнення девіацій у розвитку особистості серед дітей та підлітків, що зазнали травмивного впливу ситуацій втрати близьких та руйнації соціального оточення.

2.3. Дистанційне навчання та дистанційна робота

Украї складні для країни події: спочатку пандемія COVID-19, пізніше – з 24 лютого 2022 р. – повномасштабна війна з РФ, – змусили адаптуватися до нових умов як мільйони громадян, так і заклади освіти, державні та приватні підприємства. Дистанційне навчання та дистанційна робота, що здійснюються віддалено за допомогою технологій інтернету, стали інструментом і напрямом такої адаптації.

Результативність навчання школярів і студентів в умовах воєнних дій, без сумніву, не могла не погіршитися. Дослідження дитячого фонду ООН ЮНІСЕФ на основі даних про набір у класи початкової та середньої шкіл в Україні у 2023 році показало, що повною мірою навчаються очно лише близько третини дітей віком від 6 до 15 років. Такі результати актуалізують питання важливості звстосування різноманітних форм дистанційного навчання закладами освіти в умовах повномасштабної війни (RFI, 2023).

Дистанційна освіта визначається як форма навчання, рівноцінна з очною, вечірньою, заочною, що забезпечує загальнонаціональний доступ до освітніх ресурсів шляхом використання сучасних інформаційних технологій і телекомунікаційних мереж, надаючи умови для реалізації громадянами свого права на освіту (Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні, 2000; Махун, 2021).

Унаслідок російських обстрілів в Україні зруйновано 365 закладів освіти, з 798 – пошкоджено. Дослідження Державною службою якості освіти (ДСЯО) якості організації освітнього процесу в умовах війни у 2023–2024 н. р. показало, що більшості шкіл (53%) вдалося повернутися до очної форми навчання, ще 19% шкіл були змушені й далі працювати в дистанційному режимі, тоді як 28% шкіл обрали змішаний формат роботи, коли частина занять проводиться традиційно офлайн, а частина – онлайн з використанням інформаційно-комунікаційних і мультимедійних технологій інтернету.

З огляду на особливості безпекової ситуації дистанційне навчання використовується переважно в східних і південних регіонах України. У західних областях України очно мають змогу навчатися 88% учнів початкової школи, 78% – базової та старшої шкіл; у центральних областях – 83% учнів початкової школи, 79% – базової та старшої шкіл; у північних областях – 63% учнів початкової школи і 50% – базової та старшої шкіл. Частка

учнів, які навчаються онлайн, зростає з віком, оскільки підлітки, на відміну від учнів молодших класів, уже зазвичай мають потрібні компетентності, зокрема відповідальність і самоорганізацію (Дячук, 2024).

Згідно з даними Інституту освітньої аналітики, в Україні станом на квітень 2024 р. 628 489 дітей навчалися дистанційно, тоді як 298 833 – у змішаному очно-дистанційному форматі. Регулярно відвідують школи 2 727 483 дитини, але й серед них значна частина дітей через чинник повітряних тривог часто не мають змоги повноцінно навчатися (рис. 2.3.1). Адже шкільні бомбосховища здебільшого призначені слугувати лише укриттям для дітей і педагогів, а не бути місцями, здатними забезпечувати повноцінне навчання для учнів усіх класів. Понад 25% дітей, які вчать в Україні, не мають змоги здобувати повноцінну шкільну освіту (Павленко, & Дроздова, 2024).

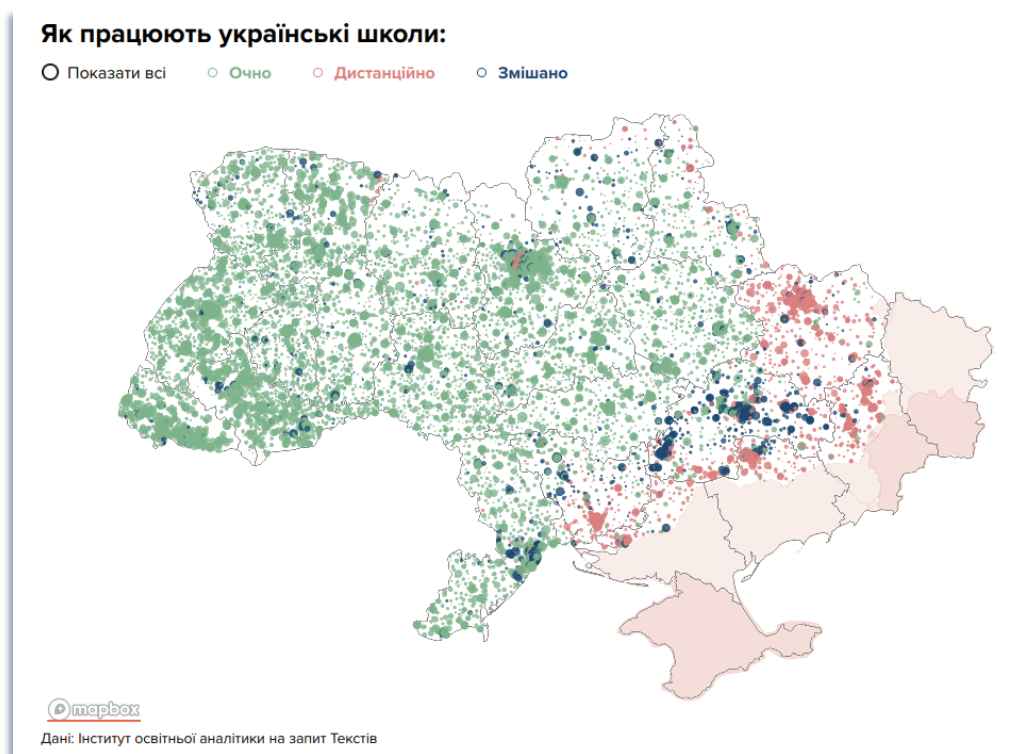

Рис. 2.3.1. Як працюють українські школи (Джерело зображення: Texty.org.ua)

За прогнозом The Economist, формат дистанційної роботи в 2024 р. буде й надалі поширюватися, як і збільшуватися кількість фрилансерів. Через чинник віддаленої роботи стоять на цей час порожніми близько 20% офісів компаній у США і близько 8% – у Європі, що пояснюється як перманентною цифровізацією бізнес-процесів, так і карантинними обмеженнями, викликаними пандемією COVID-19. Не оминули ці тенденції

й Україну, посилившись до того ж чинником воєнних дій та обмеженнями воєнного стану (The Economist, 2023).

Результати опитування від порталу Work.ua свідчать про те, що 12% українських підприємств підтримують віддалену роботу своїх працівників через інтернет, тоді як 9% пропонують змішану зайнятість. Приблизно вп'ятеро більше кандидатів відгукується на вакансію, якщо роботодавець пропонує дистанційний формат роботи. Лише 8% кандидатів хочуть обирати для себе виключно роботу в офісі, тоді як 75% – віддалений чи гібридний формат (Кузенкова, 2024).

Опитування від Rakuten Viber з вибіркою в 30 тис. користувачів показало, що 24% українців віддають перевагу роботі вдома, адже такі умови дають змогу краще зосередитись і налаштуватися на потрібний темп. Лише 2% зазначили, що працювати вдома складно, але вони справляються завдяки самодисципліні. Ще 9% повідомили, що їм зручно працювати і в офісі, і вдома, тоді як 4% – що для них не принципово, де працювати. А втім, 15% краще працювати в офісі через відволікання від роботи вдома. Зазначили, що наразі не працюють віддалено, 46% опитаних (Манько, 2023).

Отже, можемо назвати такі основні особливості дистанційного навчання та роботи, що забезпечують їх поширення та активне застосування в сучасних українських реаліях:

- підтримка безпечних умов діяльності, за яких зберігається життя і здоров'я викладачів та учнів, працівників і роботодавців, адже усуваються фізичні контакти та перебування в небезпечних умовах (наприклад у закладах освіти і на підприємствах, які можуть зазнати обстрілів);
- безперервність освітнього процесу та професійної діяльності, оскільки віддалений формат діяльності дає змогу продовжувати діяльність попри обмеження, викликані воєнним станом, обстрілами, комендантською годиною, карантинном тощо;
- дистанційна робота підтримує економічну активність підприємств, окремих громадян, держави загалом;
- можливість навчатися та працювати майже з будь-якого місця в Україні чи за її межами особливо важлива в умовах війни, коли люди змушені переїжджати або перебувати в безпечних зонах;
- економія ресурсів, адже мінімізуються витрати на дорогу, проживання, оплату приміщень, устаткування тощо, що актуально в складних економічних умовах;
- індивідуальний підхід до навчання, за якого враховують особисті інтереси та потреби учнів/студентів, навчальні графіки можуть бути гнучко налаштовані, формується персоналізована траєкторія навчального процесу;

- застосування сучасних інформаційно-комунікаційних (ІКТ) технологій, інтерактивних платформ, імерсивних середовищ, віртуальних освітніх просторів забезпечує краще опрацювання знань, умінь і навичок, сприяє розвитку інтелекту, самостійності, суб'єктності, цілеспрямованості та відповідальності, посилює ефективність навчального процесу загалом (Смульсон та ін., 2021, Панасенко, 2021).

- Дистанційне навчання та дистанційна робота не позбавлені, однак, і певних недоліків, які потрібно брати до уваги та працювати над зменшенням їхнього впливу. До таких основних недоліків належать:

- комунікативні складнощі чи дефіцит комунікацій між учнями та викладачами, між роботодавцями та працівниками через брак безпосереднього «очного» спілкування, що може вплинути на якість осмислення інструкцій і пояснень, спровокувати непорозуміння та конфлікти, навіть стати чинником соціальної ізоляції;

- технічні обмеження, що переважно проявляються, коли, наприклад, немає електропостачання, зникає інтернет-зв'язок або він недостатньої якості, немає належного комп'ютерного обладнання;

- необхідність самоорганізації та самодисципліни учнів і працівників, які навчаються/працюють дистанційно, оскільки брак цих якостей, низька цілеспрямованість і мотивація здатні стати суттєвими обмежувальними чинниками для віддаленого формату праці;

- доволі часто спостерігається неузгодженість між навчальною програмою та дистанційними заняттями, між змістом уроків і навчальним матеріалом, коли останній надсилають учням/студентам для самостійного опрацювання замість роботи під керівництвом педагога;

- примусовий перехід на дистанційне навчання є чинником зростання стресу й тривожності як для здобувачів освіти, так і для педагогів, причому особливо сенситивними виявляються наймолодші учні та педагоги старшого віку, які стикаються зі складнощами адаптації до впровадження ІКТ (Сирбу, Назаренко, Когут, 2020; Панасенко 2021).

В умовах повномасштабної війни особливого значення набула навчально-психологічна підтримувальна робота, що здійснюється в дистанційному форматі у віртуальних освітніх просторах, причому як щодо цивільних, так і щодо військовослужбовців ЗСУ. Одним із прикладів використання віртуального освітнього простору для здійснення навчально-психологічної підтримувальної роботи з громадянами в умовах війни є інтернет-спільнота «Група психологічної підтримки та розвитку» (<https://facebook.com/groups/psy.help.support>) у соціальній мережі Facebook, що спроектована та модерується колективом лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання

Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Від самого початку війни ця група знаходить активну підтримку користувачів і динамічно розвивається, надаючи навчальні ресурси, програми та психологічну допомогу учасникам освітнього процесу (Смульсон та ін., 2024).

Важливу роль у вдосконаленні роботи групи відіграє спеціальне опитування. Опитування ставить за мету розширення можливостей для функціонування віртуальних освітніх просторів і посилення ефективності проведення навчально-психологічної роботи в інтернеті. Учасники групи не лише опрацьовують навчально-підтримувальний психологічний контент, а й обмірковують запропоновані для обговорення твердження, наприклад: «Я б ніколи не досяг(-ла) нічого в моєму житті, якби не інтернет (соціальні мережі)», «Усі мої друзі також у соціальних мережах», «Я часто змінюю власну думку та погляди на життя під впливом інтернету (соціальних мереж)», «Віртуальний простір підтримує мене під час війни» тощо (30 тверджень). Респондентам запропоновано обирати власні відповіді з використанням 5-бальної шкали, де «0» – максимальна незгода з твердженням, а «4» – максимальна згода з ним.

Відповіді опитуваних свідчать про те, що навчально-психологічні ресурси віртуального простору можуть бути цінним джерелом для особистісного розвитку, самонавчання, підтримки та допомоги людям, які переживають складні часи в умовах війни (деякі результати представлено на рис. 2.3.2).

Рис. 2.3.2. Результати відповідей на запитання «Все, що я знаю і розумію про життя зараз, – це завдяки інформації з інтернету»

Попри те, що дистанційне онлайн-навчання та дистанційна робота стали невідмінним складником життя мільйонів українців – спочатку внаслідок пандемії

COVID-19, згодом – як результат широкомасштабної війни, інтенсивна інтеграція в діяльність ІКТ і її «зсув» в інтернет не лише надали нові можливості, а й спричинили проблеми, що потребують вивчення та розв’язання. Зокрема, основних проблем слід віднести такі:

- обмежений доступ громадян до сучасного комп’ютерного обладнання, потужних гаджетів, стабільного та швидкого з’єднання з інтернетом, безперервного електропостачання (унаслідок цього дистанційний формат навчання та роботи стає недоступним у багатьох ситуаціях і для багатьох людей);
- брак потрібних комп’ютерних компетентностей у значної частини викладачів та учнів, що заважає ефективному використанню віртуальних навчальних платформ, комунікаційних, мультимедійних та інтерактивних інструментів (наслідком цього є зниження якості дистанційного онлайн-навчання, складнощі з опрацюванням нових знань, умінь і навичок, демотивація до навчання тощо);
- брак очного спілкування з викладачем і його пояснень, недостатня групова динаміка, слабка чи недостатня соціальна інтеграція учнів і студентів у навчальний колектив здатні негативно впливати на психоемоційний стан усіх учасників освітнього процесу – як тих, хто навчається, так і тих, хто навчає;
- формат дистанційного навчання потребує цілеспрямованості, вмотивованості, самодисципліни та відповідальності з боку учнів/студентів і пов’язаний зі складнощами в контролі виконання завдань, опрацюванні навчального матеріалу та відвідуванні віртуальних занять (учням/студентам із зовнішнім локусом контролю (екстерналам) складно адаптуватися до дистанційного навчання, організувати та спрямувати власну діяльність, що негативно впливає на результативність навчального процесу – аналогічні особливості стосуються й дистанційної роботи);
- складнощі в координації командної роботи, формуванні групової динаміки чи керуванні нею, викликані специфікою технологій інтернет-спілкування (зокрема браком відеоспілкування), здатні значною мірою ізолювати діяльність учасників дистанційного навчання чи роботи, обмежити їхню співпрацю, призвести до непорозумінь, конфліктів і погіршити результати;
- відсутність чіткого розмежування робочого й особистого часу, умов для навчання/роботи та побуту чи відпочинку може провокувати перевтому, стрес, зниження продуктивності та професійне вигорання;
- зростають ризики порушення академічної доброчесності, зумовлені недостатньою соціальною відповідальністю студентів/учнів, у разі слабого контролю з боку викладачів у дистанційному форматі навчання;

- оцінити результати дистанційного навчання та дистанційної роботи в деяких випадках буває доволі складно, оцінки можуть бути спотворені, оскільки немає безпосереднього спілкування, що стимулює мотивацію до навчання/роботи;
- через технічні складнощі у функціонуванні комп'ютерного обладнання та програмного забезпечення, допущені помилки в їх налаштуванні, брак чи несвоєчасність технічної підтримки користувачі дистанційного формату можуть суттєво втратити продуктивність і мотивацію, а перелічені чинники – спровокувати в них розвиток стресу й тривожності, значно збільшити час на виконання завдань;
- недостатня захищеність від кібератак під час навчання чи роботи в інтернеті може наражати її учасників на ризики, зокрема щодо фінансової безпеки, захищеності сенситивної інформації свого підприємства, безпеки власних персональних даних (Панасенко, 2021; Махун, 2021, Гальчанська, 2024).
- Подолання викликів і недоліків дистанційного формату навчання та роботи, підвищення їхньої продуктивності, безпечності та зручності використання потребує науково обґрунтованих спільних рішень держави, освітніх закладів, роботодавців, викладачів, психологів, студентів та учнів.

2.4. Загальний емоційний стан (травматизація, резильєнтність, посттравматичний розвиток), вплив дорослих

Негативні наслідки впливу надмірних стресових чинників спостерігаються не лише в разі перебування дітей у зоні активних бойових дій, а й у місцях вимушеного переміщення родин. Ці наслідки мають довготривалу перспективу прояву (Омельченко, 2019, 2020а, 2020б; Кісарчук, Омельченко, 2016; Міщук, 2019).

На думку дослідників, у дітей, які пережили травмівну подію, частіше, ніж у дорослих, розвивається ПТСР (Fletcher, 2003). Окрім того, виявлено, що навіть якщо травма в дитячому віці не спричинила розвиток ПТСР, то в дорослому віці зростає ризик такого порушення, а також інших проблем зі здоров'ям (Pynoos et al., 1990; Widom, 1999; Fletcher, 2003). Якщо переживання надмірного стресу дітьми призводить до розвитку у них ПТСР, то можна діагностувати класичну тріаду симптомів: повторні переживання (інтрузії), уникнення, нечутливість і гіперзбудливість (Fletcher, 2003). Діти можуть повторно переживати травму в іграх, типах стосунків з іншими, у яких будуть проявлятися жорстокість, одноманітність і які супроводжуватимуться тривожністю та агресією дитини (Lieberman, Knorr, 2007). Посилена збудливість у дітей може прояв-

лятися як тривожний сон, дратівливість, приступ гніву, тривоги, постійна готовність до небезпеки, надмірна реакція на подразники, труднощі концентрації уваги, зниження активності та ініціативності (Pynoos et al., 1990).

Симптоми, спричинені впливом стресових чинників, істотно впливають на функціонування психічних процесів у дітей, значною мірою порушуючи їхню навчальну діяльність, вносячи деструктивний елемент в освітній простір. Наслідки стресу можуть відбиватися на здатності дитини налагоджувати соціальні контакти, адаптуватися до середовища (Pearn, 2003). Спостерігалися хронічні, тривалі наслідки впливу військових подій у вигляді розвитку дисоціації, стану відчуженості, ПТСР (Drury, Williams, 2012; Chrisman, Dougherty, 2014; Borba, Ng, Stevenson, 2016; Liu, 2017). Негативні наслідки, як-от: схильність до девіантної, насильницької поведінки, вживання наркотичних речовин та алкоголю – також нерідко виникали внаслідок пережитого дітьми травмування через війну або терористичні акти (Pearn, 2003; Liu, 2017). Наявність проблем в соціальному житті, стану відчуженості свідчить, що уникнення спостерігається в дітей не лише щодо чинника, який викликав посттравматичні симптоми, а й може впливати на їхню соціальну активність (Омельченко, 2020).

Окрім специфічних для дітей наслідків впливу стресових обставин, достовірним фактом є те, що неврівноважений психоемоційний стан дорослих також стає для них додатковим значущим стресовим чинником. Зокрема, встановлено, що одним з основних компонентів у процесі подолання або розгортання психотравматичного процесу в дітей є саме психоемоційний стан їхніх батьків; типові симптоми ПТСР у значущих дорослих, зокрема гіперреактивність, інтрузії та уникнення, провокують складнощі в їхньому комунікуванні з дітьми, викликають в останніх відчуття відчуженості, втрати близькості з батьками, сталого та надійного зв'язку, а це, відповідно, може призводити до стану посиленої збудливості в дітей – гіперреактивності, підвищення рівня тривоги розлуки, страху втратити контакт, що стає специфічним і значним стресовим чинником (Омельченко, 2019; 2020).

З огляду на кризову ситуацію в сучасному соціокультурному просторі ключовими проблемами освітнього середовища, які можуть позначатися на загальному емоційному стані його учасників та спричиняти несприятливі наслідки через травматичні стресові впливи, є такі:

- недостатність заходів із психологічної просвіти учасників освітнього простору: сьогодні з усією нагальністю постала потреба в активному та цілеспрямованому донесенні основної інформації до всіх учасників освітнього процесу щодо наслідків впливу кризових обставин; надмірного/хронічного стресу на людину; основних симптомів,

які свідчать про несприятливі наслідки стресу; способів підтримки психоемоційного балансу та метального здоров'я, навичок самодопомоги та першої психологічної допомоги; особливостей переживання наслідків впливу надмірних стресових чинників дітьми, взаємозв'язку психоемоційного стану дорослих і дітей, значення дорослих для сприятливого подолання стресових обставин дітьми; сприятливого алгоритму виходу, подолання стресових/кризових обставин; навичок розвитку життєстійкості, стресостійкості; основних умов посттравматичного зростання тощо;

- недостатність в освітніх програмах предметів, спецкурсів, спеціальних тем у вже впроваджених програмах, які були б спрямовані на формування в дітей та підлітків практичних навичок: власної мотивації та плану дій щодо збереження ментального здоров'я, запровадження здорового способу життя, розпізнавання симптомів посттравматичного ряду/самодіагностики, самодопомоги та першої психологічної допомоги іншим, профілактики та подолання негативних наслідків впливу надмірних стресових чинників, розроблення та запровадження сприятливого алгоритму виходу із стресових обставин, стресостійкості, життєстійкості і посттравматичного зростання тощо;

- недостатня кількість спеціальних програм зі збереження психоемоційного балансу та ментального здоров'я для дорослих учасників освітнього процесу: навички збереження психоемоційного балансу та ментального здоров'я дорослими учасниками освітнього процесу на сьогодні є ключовими у вирішенні проблеми побудови здорового освітнього середовища (нині важливо створити здорове середовище, у якому діти могли би спостерігати практичні дії дорослих щодо навичок саморегуляції, життєстійкості, а також спертися на сприятливі алгоритми подолання стресових обставин дорослими, на їхній рівноважений психоемоційний стан);

- недостатня кількість методичних рекомендацій щодо: специфіки побудови освітнього процесу в умовах хронічних кризових обставин, спричинених воєнним часом; психологічного супроводу учасників освітнього процесу; специфіки побудови здорового освітнього середовища, яке би сприяло профілактиці розвитку несприятливих наслідків впливу травматичних обставин та подолання негативних симптомів посттравматичного ряду в разі їх виникнення;

- наявність когнітивних труднощів і проблем вольової сфери, психорегуляції, порушення психоемоційного балансу дітей та підлітків як наслідок впливу надмірних стресових чинників;

- наявність психоемоційних складнощів у дорослих учасників освітнього процесу: врахування чинника несприятливого впливу порушеного психоемоційного балансу близьких дорослих, значущих дорослих на психоемоційний стан дітей та їхні пізнавальні

процеси є одним із важливих складників сучасного освітнього простору (фокус уваги має бути спрямований і на забезпечення психоедукаційних процедур, і на впровадження доступних засобів моніторингу та підтримки психоемоційного балансу дорослих, розвитку їхньої життєстійкості, стресостійкості, навичок застосування сприятливого алгоритму подолання стресових обставин).

У сучасних дослідженнях (Luthar, Cicchetti, Becker, 2000; Masten, 2014; Southwick, 2016; Yehuda, Flory, 2007) показано важливість резильєнтності для ефективного подолання наслідків стресових і травматичних подій, якій згідно з теорією посттравматичного зростання (Tedeschi, Calhoun, 2004) у зв'язку між травмою, ПТСР і посттравматичним зростанням належить ключова роль.

Резильєнтність як важливий компонент психологічної стабільності означає здатність людини витримувати неоднозначність і непередбачуваність життєвих ситуацій та адаптуватися до них без значних страждань, що передбачає прийняття внутрішньої непередбачуваності життя. Резильєнтність визначають як цілісну характеристику особистості, необхідний ресурс, який сприяє поліпшенню та підтриманню психічного й фізичного здоров'я, успішній адаптації в складних умовах розвитку та життєдіяльності, у ситуаціях вибору, пов'язаних з особистісним, професійним самовизначенням та самореалізацією.

Результати дослідження (Сердюк, Купрєєва, Чиханцова, 2023) дали змогу визначити найважливіші предиктори резильєнтності молоді:

- пошук соціальної підтримки (здатність самостійно віднаходити ресурси підтримки в різних сферах життя, брати активну участь у соціальній взаємодії та підтримувати позитивні стосунки з іншими);
- планування майбутнього (активне подолання стресових ситуацій завдяки цілеспрямованому аналізу можливих варіантів їх вирішення, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, ресурсів та минулого досвіду);
- раціоналізація (переважання раціонального підходу до проблемних ситуацій поліпшує усвідомлення цінності власного Я, упевненість у собі; сприяє здатності витримувати та долати стресові ситуації);
- самоконтроль (здатність регулювати власні емоції для подолання напружених, стресових ситуацій і для досягнення особистих, навчальних, професійних цілей).

Війна оприявила величезну потребу в психологічній підтримці всього населення України – від надання першої психологічної допомоги до комплексного психологічного супроводу. З огляду на це науковці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України у співпраці із Центром стресостійкості м. Києва (Resilience Centre) і Коаліцією травми

Ізраїля (ІТС) надали працівникам освіти підтримку та провели навчання за програмами першої психологічної допомоги в кризових ситуаціях, профілактики вигорання та виснаження, неконфліктної комунікації. Під час тренінгів проведено опитування серед психологів, педагогів і батьків восьми шкіл Києва. В опитуванні загалом взяли участь 240 респондентів, які підтвердили важливість саме таких навчальних програм для підтримки ментального здоров'я та розширення арсеналу технік саморегуляції в стресових станах, розвитку навичок стабілізації тих, хто поруч. Більшість шкільних психологів, учителів та батьків вважають, що такі програми вкрай потрібні, хоч інтерес батьків до самостійного проходження навчальних тренінгів виявився дещо нижчим (рис. 2.4.1).

Рис. 2.4.1. Ставлення учасників освітнього процесу до впровадження навчальних програм з підтримки ментального здоров'я та розширення арсеналу технік саморегуляції в стресових станах

З'ясувалося також, що в разі виникнення стресового стану переважна більшість респондентів звертається за підтримкою до рідних (37%), дещо менша частка – до друзів (25%), а також до колег (11,7%) і дітей (11%). Підтримку психологів і медичних працівників отримують лише 8% респондентів (рис. 2.4.2).

Виявлено, що значна частина учасників освітнього процесу не має навичок саморегуляції під час стресу, що виражається у високих показниках тривожності (58,7%), втоми (47,7%) та інших негативних емоційних станах, як-от: гнів (29,5%), страх (26,8%), відчай (20,5%). Лише незначна частина респондентів звертається до психологів (8,9%) і медичних працівників (7,7%) за підтримкою, що свідчить про потребу в розширенні доступу до професійних послуг із психологічної допомоги. Такі результати видалися дещо несподіваними, адже переважна більшість респондентів є освітянами та психологами, які розуміють важливість підтримки ментального здоров'я.

Рис. 2.4.2. Розподіл частоти звернень учасників освітнього процесу за підтримкою в разі стресового стану

З огляду на це предметом дослідження стало також питання щодо сформованості навички здійснювати самооцінку власного емоційного стану. Більшість респондентів визнали, що не вміють стабілізувати себе в стресових станах. Відчуття стресу, тривожність переживають 24% опитаних, відчуття втоми та виснаження – 19%, погіршення сну – 17%. Відчувають постійний гнів і роздратування 12% респондентів, страх – 11%, безсилля і відчай – 8%, самотність – 4%, депресію – 4% (рис. 2.4.3).

Рис. 2.4.3. Здатність учасників освітнього процесу стабілізувати себе в стресових станах

Наведені результати опитування переконливо свідчать про важливість упровадження в закладах освіти програм з підтримки психічного здоров'я та розвитку резильєнтності, що є необхідним елементом створення здорового та підтримувального освітнього середовища.

Отже, можна зробити висновок, що вплив надмірних стресових чинників через воєнні події на психоемоційний стан дорослих та дітей є значним і проявляється в довготривалій перспективі. Симптоми, які формуються під впливом кризових обставин, значною мірою впливають на функціонування психічних процесів дітей, що, безперечно, погіршує їхню навчальну діяльність.

Психоемоційний стан дорослих істотно впливає на психоемоційний стан дітей, що свідчить про значущу роль дорослих у відновленні емоційної рівноваги, опануванні сприятливого алгоритму подолання стресових обставин та підтримці ментального здоров'я дітей.

Дослідники наголошують на необхідності впровадження спеціальних соціальних програм, які б запобігали виникненню симптомів ПТСР у населення у воєнному та поствоєнному середовищі.

З огляду на нинішню соціокультурну ситуацію та проблематику, яка постає перед фахівцями освітньої галузі у зв'язку з нею, перспективами розвитку освіти є формування освітнього процесу, який враховує сучасний соціокультурний контекст і здійснює відповідні заходи щодо збереження ментального здоров'я його учасників; формування особистості, яка, крім знань та навичок, усвідомлює цінність ментального здоров'я, виокремлює стресові чинники та розпізнає ознаки їхнього впливу на психоемоційний і фізичний стан, уміє застосовувати навички психопрофілактики та подолання негативних наслідків впливу надмірного стресу.

Збереження ментального здоров'я дітей є пріоритетним завданням освітнього середовища в сучасних кризових умовах, а отже, потрібні відповідні заходи для формування цього складника освітнього середовища.

З огляду на окреслену проблематику ефективними шляхами подолання труднощів освітнього простору в сучасних соціокультурних умовах є:

- запровадження спеціальних програм психоедукації учасників освітнього процесу (учителів, батьків, дітей та підлітків) щодо чинників надмірного стресу, його проявів у дітей та дорослих, шляхів подолання дистресу, симптомів посттравматичного стресового розладу;
- здійснення періодичного моніторингу психоемоційного стану всіх учасників освітнього процесу для своєчасного виявлення в них ПТСР-симптомів та ознак психотравми;

- запровадження на постійній основі заходів щодо психопрофілактики розвитку негативних наслідків впливу надмірних або хронічних стресових чинників в учасників освітнього процесу: упровадження в освітній процес спеціальних психологічних технологій, спрямованих на профілактику та подолання наслідків впливу надмірних стресових чинників у дітей та підлітків (антистрес-фізкультхвилинки на уроках (тілесний вимір пропрацювання), вправи образної терапії, рекомендовані для подолання наслідків психотравми (образний, емоційний виміри пропрацювання), вправи на згуртування дитячого колективу, тренінги комунікації (соціальний вимір пропрацювання)); організація майданчиків психоемоційного розвантаження, розширення можливостей для належної фізичної активності дітей на перервах; забезпечення доступності спеціалізованої психологічної допомоги дітям у процесі подолання негативних наслідків впливу надмірних стресових чинників, розвитку життєстійкості, навичок посттравматичного зростання;
- упровадження в систему навчальної підготовки школярів спеціальних тем у межах навчальних курсів, спрямованих на проблему збереження ментального здоров'я та психоемоційного балансу в умовах тривалих хронічних кризових обставин, психопрофілактику та подолання негативних наслідків впливу надмірного/хронічного стресу;
- забезпечення комплексної, постійної системи підтримки психоемоційного балансу, ментального здоров'я, подолання несприятливих наслідків впливу надмірних стресових чинників, розвитку навичок саморегуляції, самопомоги, першої психологічної допомоги, життєстійкості працівників та батьків учнів освітнього закладу в діяльності фахівців психологічної служби системи освіти.

2.5. Особливості впливу стресу війни на різних учасників освітнього процесу. Взаємодія сім'ї та школи як чинник захисту ментального здоров'я дітей шкільного віку

Упродовж червня-липня 2023 р. науковці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України спільно з ГО «Центр інноваційної освіти «Про. Світ» провели дослідження стану й потреб закладів загальної середньої освіти після деокупації. У межах цього дослідження було опитано 1526 освітян ЗЗСО на деокупованих територіях Запорізької, Київської, Миколаївської, Сумської, Харківської, Херсонської та Чернігівської

областей; проведено 20 глибинних інтерв'ю з освітянами й представниками батьківської спільноти ЗЗСО на деокупованих територіях 13 громад 5 областей та виїзну експертну сесію, яка охоплювала фокус-групу за участі освітян із 13 громад 7 областей.

Виявлено, що досвід проживання окупації та відновлення після деокупації для різних ЗЗСО істотно різниться залежно від регіону, типу населеного пункту та кількості учнів. За деякими параметрами – зокрема рівнем гарантування безпеки, ставленням до автономії закладу освіти та зовнішньої допомоги, стратегіями відновлення, взаєминами з органами влади й місцевими громадами – відмінності є статистично значущими. Це може означати, що різні ЗЗСО з однаковою моделлю організації освітнього процесу можуть потребувати застосування принципово відмінних підходів до відновлення.

Масштаб і глибина освітніх втрат, яких зазнали ЗЗСО внаслідок повномасштабного вторгнення російських військ, напряду залежать від тривалості періоду окупації. Респонденти, що мешкають у регіонах, звільнених у березні 2022 р. (Сумська, Чернігівська, Київська області), оцінюють рівень освітніх втрат у своїх ЗЗСО як середній або нижчий за середній, тоді як респонденти з Харківської та Херсонської областей (деокуповані у вересні-листопаді 2022 р.) – як вищий за середній. У відновленні навчального процесу ЗЗСО деокупованих громад здебільшого покладаються на зовнішню підтримку, ніж готові реалізовувати можливості, передбачені автономією. Найбільшою перешкодою на шляху автономії є побоювання щодо фінансування. Більшу прихильність до автономії виявляють респонденти, які відчувають належну підтримку з боку держави та громади.

Респонденти вважають за необхідне забезпечити справедливе покарання громадян, які співпрацювали з окупаційними адміністраціями (були задіяні в колабораційній діяльності). Переважає поміркована позиція: треба розбиратися в кожному окремому випадку згідно із законодавством України. Утім, щодо педагогічних працівників і представників шкільних адміністрацій, які пішли на співпрацю з ворогом, виникла певна моральна дилема. З одного боку, переважна більшість респондентів прагне жорсткого покарання для своїх колег-колаборантів – аж до пожиттєвого позбавлення права на професійну діяльність – і дуже болісно реагує на факти уникнення такими педагогами будь-якої відповідальності за свої дії. З іншого – висунуті підозри в колаборантстві та тривалі судові процеси призводять до загострення питання браку кадрів. Особливо актуальним є його вирішення для громад, де випадки колаборантства були масовими.

Понад 60% респондентів повідомили, що під час окупації їхні ЗЗСО забезпечували навчання учнів у повному обсязі в дистанційному режимі; 27,6% опитаних зазначили,

що їхні ЗЗСО цілком припинили навчання. Близько половини респондентів (49,9%) оцінюють ступінь відновлення освітнього процесу в їхньому закладі після деокупації як максимальний – на 10 балів за десятибальною шкалою. Лише 2,6% опитаних зазначили, що освітній процес у їхньому закладі цілком припинено. Середній показник відновлення – 7 балів. Понад третина опитаних (34,3%) зазначають, що приміщення їхнього ЗЗСО є цілком збереженим (10 балів з 10 можливих). Ще 12% оцінили фізичний стан приміщення на 5 балів з 10, і 7,3% поставили мінімальний бал (1 з 10).

Найбільшою перешкодою на шляху до поновлення повноцінного функціонування ЗЗСО після деокупації понад половина респондентів (52,9%) вважають бойові дії, обстріли або інші суттєві порушення вимог безпеки; 45,4% – брак укриттів; 31,5% – фізичні пошкодження будівлі ЗЗСО або іншої інфраструктури. Серед кроків, уже зроблених ЗЗСО для поновлення освітнього процесу, респонденти найчастіше згадували актуалізацію списків учнів (64,5%), технічне забезпечення навчання в дистанційному режимі (57,6%); вибір форми навчання та організацію навчального процесу відповідно до наявних умов (55,5%), налагодження комунікації з батьками (53,2%), кадрове забезпечення освітнього процесу (50,9%).

На деокупованих територіях для ЗЗСО нагальними залишаються потреби у створенні чи облаштуванні укриттів для забезпечення учасників освітнього процесу під час активних бойових дій та/чи ракетних обстрілів (зазначили 50,3% респондентів), в усуненні фізичних пошкоджень будівлі ЗЗСО й інших інфраструктурних об'єктів (30,5%) та забезпеченні необхідної матеріальної бази, зокрема засобів для навчання (ноутбуків, планшетів, підручників тощо) (29,2%). ЗЗСО в різних регіонах перебувають у дуже нерівних умовах щодо наявності облаштованих укриттів. Якщо в Київській області про наявність у їхньому ЗЗСО облаштованого укриття повідомили 54,9% респондентів, у Сумській – 39,5%, то в Запорізькій, Миколаївській, Харківській і Херсонській областях частка таких респондентів коливається від 2 до 7%. Тільки третина опитаних (33,5%) може похвалитися фінансуванням ЗЗСО за рахунок бюджетних коштів або інших джерел.

Повноцінне функціонування ЗЗСО для більшості респондентів – це виконання двох ключових вимог: відсутність воєнної загрози (55,2%) та очна форма навчання (48,6%). Жодна з цих вимог наразі не є досяжною, тому ЗЗСО забезпечують виконання інших критеріїв повноцінного функціонування закладу освіти – менш значущих, проте більш доступних: постійне підвищення кваліфікації педагогічних працівників (63%), створення атмосфери співпраці, взаємопідтримки, довіри (50,9%), налагодження комунікації між учасниками освітнього процесу (45,3%).

Про повну укомплектованість закладу кваліфікованими кадрами інформують 5,2% опитаних, хоч укомплектованість закладу кваліфікованими педагогічними кадрами як критерій повноцінного функціонування ЗЗСО згадали лише 12% респондентів. Загалом уявлення респондентів про повноцінне функціонування ЗЗСО здебільшого збігаються зі спогадами про довоєнні часи і поки що слабо пов'язані з майбутнім. Респонденти оцінюють рівень автономії своїх ЗЗСО як середній або вищий за середній (5,9 бала за десятибальною шкалою). Оцінний рівень автономії ЗЗСО згідно з відповідями респондентів Чернігівської області є значно нижчим (4,8 бала), ніж у середньому по вибірці. Найбільш високо рівень автономії свого ЗЗСО оцінюють респонденти Київської (6,5 бала) та Сумської (6,1 бала) областей. Близько половини респондентів (49,2%) вважають, що автономія їхнього ЗЗСО проявляється передусім у кадровій політиці; 42,4% погоджуються з тим, що їхній ЗЗСО має організаційну автономію, 34,1% – академічну. Кожен десятий опитаний (10,8%) упевнений, що ЗЗСО користується всіма видами автономії. Найгірша ситуація з фінансовою автономією, якою похвалитися змогли лише 5,6% респондентів. Майже третина опитаних (29%) не мають чіткого уявлення, у чому конкретно проявляється автономія їхнього ЗЗСО. Ще 29% респондентів вважають, що більша автономія ЗЗСО допомагає його швидшому відновленню після деокупації, і втричі менше (7,4%) – що, навпаки, заважає. Кожен п'ятий респондент (21,2%) схиляється до думки, що автономія не впливає на швидкість відновлення закладу після деокупації. Багато респондентів (42,5%) не мають щодо цього питання чіткої думки.

Середня оцінка освітніх втрат, яких зазнали ЗЗСО внаслідок війни, – 5,6 бала за десятибальною шкалою, де 1 – заклад «зовсім не зазнав освітніх втрат», а 10 – «зазнав освітніх втрат значною мірою». Оцінки рівня освітніх втрат різняться між регіонами з огляду на тривалість окупації: для Чернігівської і Сумської областей вони значно менші, для Харківської, Запорізької, Херсонської, Миколаївської – більші. Дещо менше ніж половина респондентів (44,5%) дотримуються думки, що вибір покарання для тих, хто був залучений до колаборантської діяльності під час окупації, необхідно робити окремо для кожного випадку. Зокрема, 17,4% вважають відповідним покаранням тюремне ув'язнення, 13% – позиттєве позбавлення права на професійну діяльність. Утім, щодо покарання педагогічних працівників за співпрацю з окупаційною владою позиція респондентів є більш жорсткою та однозначною: 67,3% опитаних для таких педагогів підтримують покарання у формі позиттєвого позбавлення права на професійну діяльність. Водночас 13% опитаних вважають, що такі освітяни після проходження відповідних курсів підвищення кваліфікації, співбесід, психологічних

експертиз тощо можуть повернутися до освітньої діяльності, але не раніше ніж через три роки після деокупації території. Ще 8% упевнені, що освітяни не мали вибору, треба було якось виживати, тому вони цілком можуть продовжувати педагогічну діяльність в українських школах.

Психоемоційний стан учасників освітнього процесу респонденти розглядають як важливий чинник нормалізації навчання. Свій психоемоційний стан і стан колег респонденти оцінювали в середньому на 6,6 за десятибальною шкалою. Майже третина респондентів (28,2%) оцінюють створені в їхніх ЗЗСО можливості надавати психоемоційну підтримку учасникам освітнього процесу на 10 балів з 10. Найбільш дієвим чинником підтримання психологічного добробуту респонденти вважають наявність безпечних умов для навчання (59%) та діяльність психологічної служби ЗЗСО (58,2%).

Опитування, яке провели науковці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України на замовлення ГО «Простір знань» у січні-лютому 2024 р., виявило низку істотних відмінностей у роботі освітян в умовах воєнного стану.

У період повномасштабного вторгнення Росії на територію України робота вчителів зазнала суттєвих змін у різних аспектах. Ці зміни залежать від конкретних умов, у яких перебувають навчальні заклади, учні та педагоги. Основними чинниками, що впливають на навантаження, є зміна кількості учнів, перерозподіл обов'язків між педагогами через переміщення та евакуацію, необхідність адаптувати різні освітні траєкторії учнів, поєднання онлайн- і офлайн-навчання, питання безпеки (повітряні тривоги, обстріли), збільшення звітності та додаткових завдань. Заклади освіти, крім основної функції навчання, часто стають комунікаційними хабами для своїх громад під час війни.

Нині фіксують значну невідповідність між формалізованими показниками робочого навантаження, які вимірюються кількістю годин на тиждень, і реальним навантаженням, яке переживається суб'єктивно. Хоча за офіційними даними робочий тиждень освітян триває від 19 до 36 годин, насправді респонденти зазначають, що їхні обов'язки забирають майже весь час, включно з нічними годинами, через що робота відчувається як режим 24/7.

Більшу частину робочого часу освітяни витрачають на завдання, пов'язані із забезпеченням навчального та виховного процесів. Водночас додаткові обов'язки, зокрема звітність та участь у конкурсах, забирають час від основної функції вчителя – навчання.

Педагоги виконують значну частину обов'язків у позаробочий час (вечорами, ночами, у вихідні). Це стосується таких видів діяльності, як-от: підвищення кваліфікації, підготовка звітів і методичної документації, виховні заходи з учнями, підготовка учнів до конкурсів та олімпіад, організація дозвілля учнів (рис. 2.5.1).

Рис. 2.5.1. Розподіл робочого часу педагогічних працівників в умовах війни

Найбільш перевантаженими є представники адміністрації та класні керівники, у яких робочий тиждень триває значно довше, ніж в інших педагогів.

Рівень виснаження та професійного вигорання освітян, за суб'єктивними оцінками, у середньому становить 6 балів за 10-бальною шкалою. Педагогів найбільше виснажує невизначеність (брак інструкцій для екстремальних ситуацій), неефективна організація робочих процесів (акцент на формальних показниках) і брак поваги з боку батьків та органів управління освітою. Водночас взаємини в колективі, підтримка спільноти, комунікація та опанування технік керування стресом допомагають педагогам боротися з перевантаженням.

Можливість спілкуватися з батьками та керівництвом закладу освіти є важливим ресурсом для педагогів, якщо вона базується на взаємній повазі та відкритості. Найбільше фрустрацію викликає зневага до роботи вчителів.

Хоча педагоги відчувають перевантаження та виснаження, вони неохоче звертаються по професійну психологічну допомогу через побоювання щодо недотримання конфіденційності та недовіру до рівня кваліфікації шкільних психологів. Проте з огляду на високий рівень стресу та ризик вигорання педагоги віддають перевагу отриманню рекомендацій або алгоритмів дій в екстремальних ситуаціях, а не психотерапевтичним послугам.

У відносинах з адміністрацією освітяни цінують демократичний стиль управління, який дає змогу вільно висловлювати думки та ініціативи. Однак вони відчувають недо-

статню залученість до ухвалення рішень щодо фінансових питань або набору учнів, щопевною мірою сприймається як комфортна позиція через небажання брати на себе додаткову відповідальність.

У 2023 р. науковці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України провели емпіричне дослідження в закладах загальної середньої освіти України, зокрема м. Києва, Волинської та Запорізької областей. Було опитано 494 особи в шести ЗЗСО, зокрема педагогічні працівники – 160 осіб (жінок – 90,6%, чоловіків – 9,4%), батьки учнів – 334 особи (жінок – 97%, чоловіків – 3%). Респонденти оцінювали власний соціальний та емоційний стан в умовах війни.

Майже третина батьків (29%) і понад 38% учителів мають нульовий показник ризиків і збитків унаслідок війни. Трохи більше ніж 40% батьків і майже така сама частка вчителів (37,3%) оцінюють рівень своїх збитків на 1–2 бали за 12-бальною шкалою. Лише чотири опитаних респонденти мають збитки на рівні 9 балів і вище за 12-бальною шкалою, і всі вони є батьками учнів. Серед учителів максимальна зафіксована суб'єктивна оцінка рівня збитків і ризиків унаслідок війни становить 8 балів.

Дві третини батьків (65%) і вчителів (64%) оцінюють рівень стресових реакцій унаслідок війни як середній. Близько чверті батьків (22,7%) мають, на їхню думку, високий рівень стресу. Серед учителів частка респондентів з високим рівнем стресу є більшою – 28%.

Дослідження показало, що суб'єктивне самопочуття стресу може не відповідати масштабу втрат, яких людина зазнала насправді. Тобто респондент з більш важкими втратами може відчувати менший рівень стресу або мати нижчу суб'єктивну оцінку рівня збитків і ризиків, ніж респондент, який об'єктивно втратив(ла) значно менше. Також варто зважати на відмінність самооцінки рівня втрати та стресу між респондентами, які посідають різні рольові позиції в системі освіти. Батьки схильні вище оцінювати власні ризики та збитки, тоді як учителі мають суб'єктивно вищі показники стресу.

Це свідчить про необхідність формування ролечутливої та двоспрямованої політики підтримки населення в умовах війни. Перший напрям має стосуватися організації програм допомоги та підтримки людей за фактом зазнаних ними збитків: житло, майно, смерть рідних тощо, другий – психологічної підтримки залежно від індивідуального стану та переживань кожного, що не завжди може мати об'єктивне підґрунтя.

Показовими видаються результати проведеного в 2023 р. Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України опитування учнів, батьків та вчителів (N=993), яке мало на меті оцінити соціально-психологічний добробут школярів у контексті вза-

ємодії освітнього середовища та війни. Для дослідження використано опитувальник з оцінкою трьох основних критеріїв: умови здобуття освіти (доступ до якісної освіти, безпечне середовище, матеріально-технічне забезпечення); взаємодія в соціальному середовищі школи (соціальна інтеграція, довіра між учнями і вчителями, дружні стосунки з однокласниками) та розвиток особистісного потенціалу (відповідальність, самостійність, оптимізм, самореалізація). Опитування виявило істотні розбіжності щодо того, як бачать та оцінюють освітнє середовище учні, батьки й вчителі.

Зокрема, учні оцінили свою взаємодію в шкільному середовищі нижче, ніж учителі й батьки. Діти відчувають недостатню довіру з боку вчителів і частіше потерпають через неприйняття в класі. Батьки зі свого боку загалом позитивно оцінили взаємодію своїх дітей у школі, однак їхні оцінки є ближчими до учнівських, ніж до вчительських. Учителі оцінюють взаємодію учнів у шкільному середовищі найбільш позитивно серед усіх опитаних груп. Вони високо оцінюють рівень соціальної інтеграції та дружніх стосунків між учнями, що не цілком збігається з баченням самих дітей.

Учні також найнижче оцінили розвиток власного особистісного потенціалу. Зокрема, їхні оцінки щодо самоприйняття, самореалізації, стійкості та оптимізму були нижчими, ніж оцінки вчителів і батьків. Батьки поділяють думку вчителів про те, що під впливом шкільного досвіду діти стають більш самостійними та відповідальними, однак їхні оцінки дещо нижчі, ніж у вчителів. Учителі найвищими оцінками відзначили розвиток у своїх учнів таких якостей, як самостійність, відповідальність та цілеспрямованість.

Учні відчувають, що школа не повною мірою задовольняє їхні потреби в підтримці та розвитку особистісних якостей. Це може бути пов'язано зі стресом або з невідповідністю між тим, що вони очікують, і тим, що їм пропонує школа. Батьки посідають проміжну позицію між учнями та вчителями. Вони визнають позитивний вплив школи, але також усвідомлюють, що не всі аспекти соціальної взаємодії та розвитку особистості дітей у школі відповідають їхнім очікуванням. Учителі схильні оцінювати шкільне середовище й особистісний розвиток учнів найбільш позитивно, що може бути зумовлено тим, що вони беруть активну участь у формуванні цих процесів і можуть мати ідеалізоване уявлення про вплив своєї роботи на учнів.

Загальний висновок полягає в тому, що є певний розрив між сприйняттям учнів і дорослих щодо того, як школа впливає на їхнє соціальне та особистісне життя. Це потребує додаткових заходів для посилення взаємної довіри і ліпшого розуміння потреб учнів.

2.6. Підтримка дітей з особливими освітніми потребами в часи війни

Війна стала важким випробуванням для всіх українців, зокрема для дітей з особливими освітніми потребами, їхніх батьків, а також, безперечно, для педагогів.

Багато сімей змушені були покинути своє постійне місце проживання, звичний уклад життя, свої заклади освіти, перервати корекційні заняття та призупинити надзвичайно важливу для дітей з особливими освітніми потребами (ООП) корекційно-розвивальну роботу. Нині дуже швидко, без додаткових коштів і ресурсів у нашому суспільстві сформувалася так звана інклюзія, породжена війною, коли потреба в підтримці, задоволенні освітніх і соціальних потреб стала потребою багатьох співвітчизників, зокрема і з інвалідністю. І це в майбутньому стане початком формування нового покоління українців, для якого інклюзія буде частиною світогляду, усталиться нове ставлення до місця особи з особливими потребами в суспільстві.

В умовах війни сформувалися так звані нові категорії дітей:

- залишились у місцях свого постійного проживання (це можуть бути як більш спокійні регіони, так і місця, де ведуться бойові дії);
- евакуйовані до різних областей України (так звані внутрішньо переміщені особи; на сьогодні кількість внутрішньо переміщених учнів, які долучилися до навчання в інших областях, сягає майже 64 тис.);
- евакуйовані за межі України (хоча вони і перебувають за межами країни, однак мають право продовжувати навчання в дистанційній або екстернатній формі);
- діти, батьки яких воюють;
- діти, які втратили батьків, зокрема військовослужбовців.

Викликом для всіх родин стало прилаштування до нових умов існування, пошук закладів освіти, налагодження корекційно-розвивальної роботи.

Педагогам закладів освіти так само швидко довелося прилаштовуватися до нових умов роботи, опанувувати навички роботи з дітьми з особливими освітніми потребами. Для вчителів і шкільних психологів обов'язковою стала просвітницька робота з батьками: інформування про можливу психологічну травму дитини, посттравматичний стрес та їхні негативні наслідки для дітей.

Попри воєнний стан в Україні відновили свою діяльність майже всі інклюзивно-ресурсні центри (ІРЦ) – 690 закладів. Продовжують функціонувати спеціальні заклади освіти й інклюзивні класи. За інформацією Міністерства освіти, нині працюють понад 6 000 інклюзивних груп у дитсадках і 29 300 класів у школах (<https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/nova-ukrainska-shkola/1serpkonf-informatsiyniy-byuletten.pdf>).

У червні 2024 р. Кабінет Міністрів України ухвалив надзвичайно важливий документ, робота над яким тривала кілька років, – Національну стратегію розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 р. – і затвердив операційний план заходів з її впровадження у 2024–2026 рр. (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text>).

Національна стратегія охоплює всі ключові сфери, пов'язані зі створенням інклюзивного освітнього середовища в Україні. Вона ґрунтується на ретельному аналізі поточних справ і спрямована на розв'язання ключових проблем, серед яких такі:

- недостатня інклюзивність і безбар'єрність освітнього середовища, брак належних умов для здобуття якісної освіти, соціалізації, підготовки до самостійного життя та професійної діяльності;
- недостатня самореалізація осіб з ООП через брак якісного доступного інклюзивного навчання в територіальних громадах;
- захист ментального здоров'я всіх учасників освітнього процесу;
- недостатній рівень сприйняття українським суспільством багатоманітності людини.

Ще одним важливим документом, який демонструє вболівання державних інституцій за психологічний стан населення України, став лист ДНУ «ІМЗО» від 08.08.2024 №21/08-1233, у якому надано аналітичні матеріали про діяльність психологічної служби в системі освіти України та рекомендації щодо пріоритетних напрямів психологічного супроводу та соціально-педагогічного патронажу учасників освітнього процесу у 2024–2025 н. р. Фахівцям рекомендовано проводити роботу за такими напрямками:

- навчальна діяльність – план роботи фахівця має обов'язково містити питання подолання наслідків травмивних інцидентів, налагодження комунікації для надолуження освітніх втрат, рекомендації педагогам тощо. Для стабілізації психоемоційного стану учнів рекомендовано впроваджувати «годину психолога/соціального педагога» (не менше ніж один раз на місяць для кожної групи/класу; цей час потрібно врахувати в плані роботи закладу освіти щодо позакласної роботи);
- просвітницька робота – першочерговим завданням для фахівців психологічної служби є проведення в закладах освіти воркшопів, майстер-класів, практичних семі-

нарів з питань збереження психічного здоров'я для всіх учасників освітнього процесу, передусім для підлітків;

- діагностична робота – працівникам психологічної служби рекомендовано застосовувати у своїй діяльності методичні рекомендації, орієнтовні циклограми діяльності працівників психологічної служби закладів освіти різних типів, розроблені Українським науково-методичним центром практичної психології і соціальної роботи НАПН України;
- профілактична робота – для організації належного психологічного та соціально-педагогічного супроводу учасників освітнього процесу рекомендовано вжити заходів щодо побудови безпечного, мирного освітнього середовища, яке передбачає впровадження технології розв'язання конфліктів та подолання правопорушень, злочинності серед неповнолітніх;
- корекційна робота – у рекомендаціях наголошено на тому, що фахівці психологічної служби не мають виконувати обов'язки дефектолога, логопеда чи корекційного педагога і проводити корекційні заняття;
  - консультування;
  - зв'язки з громадськістю;
  - організаційно-методична робота.

Безперечно, у період війни діти з ООП належать до найвразливішої категорії населення. Перебуваючи в небезпеці, у тривалому стресовому стані, дитина позбавлена нормальних умов для розвитку та освіти. Через відчуття тривоги, напруги, страху, невизначеності ускладнюється процес повноцінної соціалізації дитини. Діти, вимушено переміщені із зони активних бойових дій, потрапляючи в нові соціальні умови, стикаються з проблемою соціальної адаптації.

Тому один з викликів вітчизняного сьогодення полягає в необхідності проведення спеціальних досліджень, що дадуть змогу поповнити арсенал даних для організації кваліфікованої підтримки осіб з особливими потребами.

Відповідно до результатів пілотного опитування, організованого науковцями відділу логопедії Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України (2023–2024), спостереження українських учителів-логопедів закладів освіти та ІРЦ (32 особи), педагогів спеціальних загальноосвітніх закладів освіти (43 особи) свідчать про те, що за наявності функціонально-мовленневих труднощів психотравматична ситуація війни, яка полягає в різкій зміні умов і способу життя, призводить до погіршення стану мовленневої функції: уже набуті вміння не вдосконалюються, а в деяких випадках стає очевидним регрес (труднощі нормалізації м'язового тону в разі порушень іннервації мовленнєвого апарату, назалізація, порушення плавності

мовленнєвого дихання, особливості повернення до початкового стереотипу неправильної вимови звуків, форми слів та їхнього узгодження в реченнях, погіршення якості опанування навичок читання і письма тощо).

Водночас можуть з'явитися психосоматичні розлади: порушення сечовипускання або випорожнення, раптова м'язова слабкість, епістаксис (кровотеча з порожнини носа), функціональні шлунково-кишкові розлади тощо, які супроводжуються відчуттям страху, посиленою стомлюваністю, симптомами депресії, внутрішнім занепокоєнням, порушеннями сну, що погіршує загальний стан організму дитини, викликає розлади поведінки, гальмуючи подальше становлення функції мовлення.

Ситуація обтяжується тим, що будь-які базові особливості розвитку дитини можуть супроводжуватися погіршенням стану мовлення як функції, яка лише перебуває на етапі становлення, потребує зміцнення новоутворених нейронних зв'язків для успішного функціонування другої сигнальної системи. Результати спостережень підтверджують емпіричні дані, отримані Франком Бродманом, у контексті презентованого вище дослідження: близько 170 дітей (56,6%) із 300 мали психосоматичні розлади, які проявлялися у формі «тривоги, що маскувалася під фізичні симптоми», і були більше притаманні дітям 11–14 років (<https://www.bmj.com/content/2/4213/486>). Постає питання про необхідність організації нових досліджень, які б дали змогу розкрити цілісний механізм виникнення особливостей мовленнєвого розвитку та труднощів функціонування організму особливого походження, що пов'язаний із сучасними реаліями кризових

викликів і є комбінованим: має певну симетрію функціонально-мовленнєвого та соціоадаптаційного векторів в основі обмежень життєдіяльності.

Цікавими також видаються дані, які зібralи науковці відділу інклюзивного навчання Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України в 2022–2023 рр. Зокрема, більшість опитуваних родин (98 зі 131), які мають дітей з особливими освітніми потребами та виїхали за кордон, зазначили, що рівень соціальних послуг у країнах, де вони перебувають (Словенія, Польща, Болгарія, Литва, Німеччина), набагато вищий, ніж в Україні. Водночас послуги з надання корекційно-розвивальної та психологічної підтримки в Україні є набагато дієвішими та більш кваліфікованими. Також 100 родин зауважили, що не припинили свою співпрацю з фахівцями ІРЦ і далі отримують послуги онлайн.

За даними Всеукраїнського інституту молоді, в Україні налічується 7,3 млн дітей разом із тими, які виїхали за кордон після 24 лютого 2022 р. Станом на травень 2024 р. майже 400 тис. українських учнів перебували за кордоном. Утім, вони й далі навчалися за дистанційною, сімейною або екстернатною формами в українських школах.

Серед них є й діти з ООП. Щонайменше в кожного десятого з них є різні ментальні розлади.

На жаль, точної статистики наразі немає, але за даними Українського товариства глухих (УТОГ), станом на 01 січня 2023 р. в Україні в спеціальних закладах освіти навчалися 2 916 глухих дітей (частина виїхала з країни, частина переїхала до інших регіонів України і «перейшла» до інклюзивних груп та класів). Станом на 01 вересня 2022 р. за кордоном перебуває приблизно 1 100 українських дітей з порушеннями слуху (у 36 країнах). ГО «Всеукраїнська організація інвалідів «Українське товариство сліпих» повідомляє про 300 дітей з порушеннями зору, що виїхали з України.

Згідно з даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) та інших досліджень:

- війна в Україні призвела до переселення понад 1,5 млн дітей, з яких близько 15% мають когнітивні порушення;
- травматичні події під час війни та пандемії збільшують ризик розвитку ПТСР у дітей з когнітивними порушеннями до 30–40%.

Розгорнутих статистичних даних щодо всіх категорій дітей з особливими освітніми потребами наразі немає.

Відповідно до результатів моніторингового дослідження Департаменту освіти і науки виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації), проведеного 2022 р., чи не найпоширеніша категорія дітей, частка яких значно зросла в умовах війни (на 40%), – це діти із заїканням (<https://don.kyivcity.gov>.

ца/). Цю групу осіб з особливими мовленнєвими потребами поповнили діти, у яких до початку війни не спостерігалися порушення мовлення. Дефіцит навчальних матеріалів для психолого-педагогічної роботи з ними став підставою для обґрунтування змісту навчально-методичного інструментарію означеного спрямування.

До переліку спровокованих військовими діями особливостей вербальної комунікації як наслідку посиленої тривожності належить мутизм (лат. *mutus* – німий, безмовний) – тотальна або селективна нездатність вступати у вербальний контакт з оточенням. Така особливість досі була предметом вивчення в контексті медичних і психологічних досліджень (0,03%–1,9% дитячого населення Ізраїля і Сполучених Штатів Америки мають означену особливість розвитку, за даними *American Psychiatric Association*, 2022). Виявлено високий ступінь кореляції селективного мутизму та соціофобії: 97–100% (Black, Uhde, 1995; Dummit et al., 2005), на основі чого дослідники дійшли висновку про коморбідність як основу виникнення труднощів вербальної комунікації.

Результати вітчизняних досліджень, присвячені вивченню цього питання під час пандемії (Лисенкова, Данилова, Очнєва, 2024) і війни (Перцова, 2023), підтверджують зростання кількості випадків соціофобії, яка негативно позначається на налагодженні вербального контакту (у 65% учасників експерименту 16–18 років виявлено рівень соціальної тривожності від «легкого» до «дуже важкого»). Водночас вчителі-логопеди, педагоги початкової школи та викладачі закладів вищої освіти у своїй практиці спостерігають зростання кількості осіб з особливими мовленнєвими потребами, що мають ознаки соціофобії. Це спонукає до організації спільних мультидисциплінарних досліджень для належної підтримки осіб з мовленнєвими потребами та мутизмом в освітньому середовищі.

Ще один виклик, пов'язаний з військовими діями, полягає в необхідності аналізу особливостей функції мовлення (афазії, дизартрії, заїкання, різних типів диспраксії), що є наслідком вогнепальних поранень українських захисників і захисниць. Це пояснюється зростанням частки травм голови до 45% серед усіх травм, яких зазнають різні представники суспільства, і до 26,3% серед травм, які отримують саме учасники бойових дій (Хоменко І. та ін., 2021). Пошук ефективних способів організації логопедичної допомоги для відновлення функції мовлення у військових, а також у постраждалих, які опинилися в зоні бойових дій, потребує спеціальної уваги з боку науковців та об'єднання зусиль фахівців медичної, психологічної та педагогічної галузей.

Викликом під час війни став розвиток інклюзивного навчання, що ускладнюється багатьма чинниками, як-от: переміщення людей (зокрема родин дітей з особливими потребами), недоступність ресурсів і послуг, а також психоемоційний вплив конфлікту на кожного учасника освітнього процесу. Важливо в таких умовах напрацьовувати

стратегії, які б забезпечували підтримку всіх верств населення, включно з вразливими категоріями, і спрямовувати увагу не тільки на особу з особливими освітніми потребами та її потреби, а й на формування інклюзивного суспільства загалом.

В Україні проблема інклюзивного суспільства є складною та багатогранною. Вона охоплює різні аспекти, наприклад: доступ до освіти, медичних послуг, працевлаштування, а також соціальну участь осіб з різними формами інвалідності та обмежень, представників етнічних меншин та інших груп, які можуть стикатися з дискримінацією. Хоча в Україні запроваджено низку програм, спрямованих на розвиток інклюзивного навчання, не всі особливі потреби учнів належно задовольняють через брак ресурсів і підготовлених фахівців. Окрім того, у нашій країні досі не розв'язано проблему безробіття серед осіб з інвалідністю, насамперед через стереотипи та недоступність робочого середовища. Інфраструктура в багатьох містах не завжди оснащена для потреб людей з обмеженими можливостями – це стосується транспорту, будівель та громадських місць. Важливими є також питання соціальної свідомості та толерантності в суспільстві. Нерідко, на жаль, трапляються випадки дискримінації та стигматизації.

За даними, які навела Перша леді України у своєму виступі на IV Форумі перших леді та джентльменів, сьогодні в нашій країні налічується понад 300 тис. людей з інвалідністю. Здебільшого це ветерани російсько-української війни, учасники бойових дій. Інвалідність часто супроводжується низкою проблем економічного, соціального, психологічного, психіатричного, медичного плану, включно з проблемами дискримінації та стигматизації. На жаль, кількість таких людей зростає, багато з них мають проблеми з інтеграцією в суспільне та економічне життя. Тому проблема інклюзивності суспільства набуває сьогодні першочергового значення.

Зусилля на державному та громадському рівнях спрямовані на поліпшення ситуації, проте важливо й далі розвивати інклюзивні ініціативи та створювати більш доступне середовище для всіх громадян України.

Нагальними досі залишаються питання формування свідомості населення щодо важливості інклюзії, проведення навчальних програм і тренінгів, а також створення фізичного середовища, доступного для всіх (насамперед безперешкодний доступ до будівель, транспорту та послуг). У контексті розв'язання цих проблем важливою є співпраця між державними органами, неурядовими організаціями, приватним сектором і громадами щодо реалізації інклюзивних ініціатив, зокрема залучення всіх членів громади незалежно від їхнього соціального, економічного або фізичного статусу.

Формування інклюзивного суспільства потребує багато часу, але зусилля, спрямовані на досягнення цієї мети, можуть суттєво поліпшити якість життя всіх членів громади.

РОЗДІЛ 3

**ВИКЛИКИ
ДЛЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ****3.1. Психолого-педагогічні проблеми
дистанційного навчання**

Дистанційне навчання, яке набуло значного поширення через епідемію ковіду та війну, вважають основним у переліку причин освітніх втрат. Наказ №1112 МОН України визначає правила для повернення учнів до очного навчання за наявності укриттів і для дистанційної освіти (МОН затвердило..., 2024), а в проєкті МОН України «Школа офлайн» (мета проєкту – забезпечити безпечне очне навчання та якісну дистанційну освіту) спеціально зазначено, що «дистанційне навчання негативно впливає на соціалізацію та розвиток учнів, а також потребує удосконалення» (Волошин, 2024; Шевченко, 2024). Не викликає сумнівів, що в такій формі, у якій наразі здебільшого застосовують дистанційне навчання, це зауваження має сенс. Ідеться про безпосереднє необґрунтоване перенесення технологій офлайн-навчання в дистанційний формат – без розуміння парадигмальних змін у сучасній освіті, спричинених його широким використанням, без застосування й впровадження спеціальних підходів до його організації, без урахування широких можливостей інструментарію дистанційного навчання, яким шкільні вчителі та викладачі вишів не завжди володіють досконало.

Доведено, що в закладах вищої освіти безпосереднє перенесення підходів і методів офлайн-навчання в дистанційну форму, навіть з використанням певних цифрових технологій, знижує ефективність оволодіння професійними компетентностями, хоча, на жаль, воно набуло останнім часом значного поширення (Mustapha et al., 2021; Yu-Chun Kuo et al., 2014; Смутьсон та ін., 2012). Тому, на нашу думку, необхідно говорити не про ізольоване використання цифрових технологій, їх точкове впровадження в навчальний процес, а про цілеспрямоване проектування віртуального освітнього простору, який системно організує процеси навчальної та учінневої діяльності з використанням цифрових технологій. Навчальною в цьому контексті ми називаємо діяльність викладача (тьютора), а учінневою – діяльність здобувача освіти (Машбиць, 2019). Діяльності ці,

безумовно, взаємозалежні, однак є різними за змістом і структурою, відповідно, потребують різних, хоча й взаємопов'язаних, підходів до їх проектування у віртуальному освітньому просторі як інтегральній цифровій технології.

У світі широко використовують віртуальні навчальні середовища (Virtual Learning Environment, VLE), що визначають як вебсистеми навчання (Education 5.0), де «студенти можуть віртуально взаємодіяти зі своїми однокурсниками та вчителями, отримувати доступ до навчальних матеріалів, коли захочуть, і максимально використовувати передові інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ)» (Datta, 2023). Ідеться також і про програмні комплекси електронного навчання, зокрема Learning Management Systems (LMS), які забезпечують одночасно комунікацію і взаємодію, адміністрування, моніторинг, оцінювання здобутих студентами знань, а також дають змогу розробляти навчальні курси різної спрямованості (García-Morales, Garrido-Moreno, Martín-Rojas, 2021; Moore, Dickson-Deane, Galyen, 2011, Зінченко, 2023; Кресан, 2023).

Однак потрібно розуміти, що перехід на дистанційне та відповідні комбіновані види навчання тільки тоді є ефективним, коли він супроводжується принциповими змінами психолого-педагогічних засад навчання та учіння, які можна назвати парадигмальними, оскільки системно змінюється відповідна парадигма.

Добре відомі недоліки дистанційного навчання, основними серед яких є брак взаємодії віч-на-віч; складнощі з мотивацією та концентрацією уваги, які призводять до відчуття нудьги й низької навчальної активності, певна розгубленість учнів (студентів), зумовлена обмеженим доступом до ресурсів і підтримки, технічні труднощі, пов'язані з вимкненнями світла та неідеальним інтернетом, ізоляція і брак спілкування та взаємодії серед учнів тощо.

А проте дистанційне навчання має низку безумовних психолого-педагогічних переваг для вчителів, учнів і навіть батьків (Bernardo, 2024; Hamilton, 2024). Так фахівці звертають увагу на доступність навчальних матеріалів. Для створення віртуальних віддалених класів використовують системи управління навчанням, зокрема хмарні сховища, які дають змогу викладачам завантажувати безліч навчальних ресурсів, доступних для учнів. Викладачі також можуть рекомендувати сайти як додаткові навчальні матеріали, використовувати книги, статті, фільми, презентації, електронні книги, рекомендації та інші форми змісту. Розробники платформ для дистанційного навчання зазвичай пропонують спеціальні інформаційні панелі для учнів, які спрощують спілкування з викладачем.

Інструментарій дистанційного навчання розширює можливості самостійного навчання учнів і студентів. Завдяки дистанційній освіті учні можуть навчатися з власною

швидкістю і на власних умовах. Це особливо зручно для дітей, яким важко зосередитися в школі на тлі пролонгованого стресу війни. Окрім того, дистанційне навчання може допомогти учням стати більш самодостатніми та незалежними, що сприятиме розвитку їхніх особистісних якостей і підготовці до праці та життя загалом, оскільки самонавчання має важливе значення для успіху в навчанні, а також для розвитку суб'єктності. У психологічно обґрунтованому дистанційному навчанні велику увагу приділяють студентоорієнтованим (студентоцентричним) підходам, завдяки яким викладач прагне збільшити залученість і незалежність студентів. У цьому разі важко погодитися з тезою про негативний вплив дистанційного навчання на соціалізацію учнів і їхнє ментальне здоров'я.

Отже, найбільш суттєвим результатом дистанційного навчання є те, що воно заохочує до самостійного засвоєння знань, учні можуть навчатися у вільний час і з власною швидкістю. Це особливо корисно для учнів, яким важко зосередитися, коли вони перебувають у так званому шкільному стресі. Найефективнішим дистанційне навчання показало себе в поєднанні з іншими сучасними навчальними стратегіями, такими як активне навчання, проєктне навчання, навчання в групах тощо. Ці методи виявилися ефективними щодо збільшення зацікавленості учнів.

Психологічні дослідження дистанційного навчання в Україні розпочалися ще на початку XXI ст. в лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Було зрозуміло, що найближчим часом слід чекати дистанційного буму у зв'язку з бурхливим розвитком інформаційно-комунікаційних технологій (Смольсон та ін., 2012; Kearsley, 2005; Bates, 2015; Siemens, Dragan, Shane, 2015). Але плавне і поступове становлення дистанційного навчання було перерване «чорними лебедями» сучасності – коронавірусом і карантинном, а в Україні – ще й повномасштабною війною. І тому досягти розуміння того, що дистанційне навчання потребує іншого не тільки інформаційно-технологічного, а й психолого-педагогічного забезпечення, довелося всім – і вчителям, і учням, і батькам, і освітньому керівництву – просто «з коліс».

Діяльність учителя принципово змінилася в усіх можливих аспектах: і за основним і допоміжним змістом навчання, і за диференціацією змісту, і за методами, і за психологічними механізмами навчання. Тут ми спиратимемося на аналіз структури навчальної діяльності Ю. І. Машбиця (2019). Так, наприклад, якщо зупинитися на функціонуванні в цих нових умовах психологічних механізмів навчання, то цілком очевидно, що інакше став функціонувати зворотний зв'язок, довизначення та перевизначення працюють на всіх етапах і рівнях розв'язання задачі, динамічний розподіл

функцій управління учінневою діяльністю також слід розглядати сьогодні не тільки між учителем і учнем, а й між багатьма іншими учасниками й організаторами системи дистанційного навчання.

Сьогодні на перший план вийшла проблема суб'єктності учителя як прояву його особистості в навчальній дистанційній діяльності. Теоретичні дискусії про суб'єкта в новій, віртуальній реальності, зокрема в інтернеті та соціальних мережах, перейшли в практичну площину. Чи справді тут доросла людина (у цьому разі – шкільний учитель, викладач вишу) підвищуватиме рівень суб'єктності завдяки пристосуванню технологій до професійних потреб і цінностей, відповідного переструктурування професійної діяльності? Або ж віртуальна реальність продемонструє нам на прикладі викладачів те, як «розчиняється» в ній відповідальність суб'єкта за те, причиною чого він є?

Складність навчальної діяльності в дистанційному форматі, її певна непередбачуваність вимагають від учителя нового підходу до своєї професійної діяльності, який дістав назву «зняття настановлення на безпомилковість». Однак діяльність в умовах зняття настановлення на безпомилковість, безумовно, передбачає також і більш високий рівень суб'єктності, тобто готовності нести відповідальність як за самостійно обрані, поставлені й вирішувані задачі, так і за необернені результати зроблених виборів і ухвалених рішень (Мещеряков, 2019; Смульсон та ін., 2021; 2024).

Теоретично проаналізовано та експериментально обґрунтовано основні психологічні чинники ефективного дистанційного навчання. Серед них – високий рівень комп'ютерної компетентності, співпраця учнів і викладачів з багатьма ступенями самостійності учнів, умотивованість і зацікавленість учнів та викладачів (водночас для них необхідним є позитивне ставлення до відповідних технологій дистанційного навчання), високоякісність навчального контенту з урахуванням потреб учнів та розумінням чинників їхнього психологічного комфорту та дискомфорту. Дизайн курсів має передбачати як асинхронність, так і синхронність. Окрім того, уможливорюється спільне навчання та спеціально спроектована взаємодія в малих групах, а медіазасоби працюють на управління учінням та інші психолого-педагогічні цілі (Смульсон та ін., 2012, Siemens, 2015).

Суб'єкти освітнього процесу, тобто студенти та викладачі, залишаються інваріантними елементами системи освіти (як традиційної, так і віртуальної). Однак віртуальний освітній простір потребує, як відомо, участі також багатьох інших суб'єктів процесу, зокрема тьюторів, програмістів, адміністраторів, інших учнів як членів навчальних спільнот тощо. Отже, проектування віртуального освітнього простору передбачає прозоре проектування відповідних діяльностей, з усіма їхніми параметрами (мотиваційними, цільовими, смисловими тощо).

Під час проектування віртуального освітнього простору навчальний контент суттєво переструктурується, загалом він має бути прозоро викладений і чітко структурований. Окрім того, тут надзвичайно велика вага припадає на так званий Зм-2, який означає додатковий зміст, потрібний для засвоєння основного змісту навчання (Машбиць, 2019).

Спроектований віртуальний освітній простір має спиратися на попередньо спроектовані концепції навчання та учіння, тобто психолого-педагогічні технології, – з одного боку, і на цифрові технології – з іншого. Запорукою ефективного проектування психолого-педагогічних технологій є орієнтація на ієрархічно-проектувальну концепцію Ю. І. Машбиця (2019) та проектувально-технологічну парадигму (Смульсон та ін., 2024). Ці підходи вибудовано в контексті розрізнення проектно-діяльнісного та пізнавального дослідницьких настановлень. Пізнавальне настановлення, як відомо, жорстко взувається на істинність і пов'язане з необхідністю вважати об'єкт розуміння та інтерпретації чимось незалежним від мислення, що досліджує і тим самим висуває обмеження, яких немає в настановленні проектно-діяльнісному.

Формування віртуальних освітніх просторів має брати до уваги обидва складники контентної архітектури навчання, а саме «зовнішній» і «внутрішній» складник. «Зовнішній» складник охоплює управління навчальним процесом, що передбачає індивідуалізацію навчального процесу (з гнучкістю навчальної системи), моделі учня/студента, створення і розвиток навчальних віртуальних спільнот, розроблення й застосування комфортної діалогової взаємодії, використання технологій інтернет-комунікації, сучасний інтерфейс до технічної платформи дистанційних навчальних курсів.

«Внутрішній» складник охоплює зміст навчання, встановлює критерії експертизи результатів навчального чи навчально-психологічного процесу, формує задані навчальною системою компетентності (такі, наприклад, як суб'єктність, інтелектуальний розвиток, комунікативна компетентність тощо)

Завдяки комплексному підходу, що поєднує в собі самонавчання, інтелектуальний саморозвиток, розвиток суб'єктності та групову навчально-психологічну роботу, дистанційні навчальні курси у віртуальних освітніх просторах стають усе потужнішим інструментом для розвитку та підтримки особистості.

Підсумовуючи результати аналізу проблеми дистанційного навчання, маємо всі підстави зробити висновок про необхідність розроблення нової дидактики, яка б ґрунтувалася на сучасних реаліях застосування ІКТ-технологій і штучного інтелекту.

3.2. Штучний інтелект ЯК ВИКЛИК ДЛЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ

Нещодавнє дослідження, ініційоване Projector Creative & Tech Institute і Малою академією наук України (МАН) за підтримки дослідницької компанії Factum Group, ставило за мету провести аналіз того, наскільки активно в українській шкільній освіті застосовують ШІ та його можливості. Цільовими аудиторіями були вчителі (1 747 респондентів) та учні 8–11 класів (1 443 респонденти). З'ясовано, що серед популярних інструментів ШІ, з якими ознайомлені обидві аудиторії, ChatGPT посідає місце лідера. Учні демонструють дещо вищий рівень обізнаності про цей сервіс порівняно з учителями (76% проти 68% відповідно). На другій позиції за рівнем знання – інструмент від проєкту «На Урок»; про нього знають 49% учителів, тоді як серед учнів цей показник помітно нижчий – 35%. Що ж стосується інших сервісів, таких як Grammarly, Bard від Google (наразі відомий як Gemini), Midjourney, Notion AI та Stable Diffusion, то й вчителі, й учні значно менше знають про ці інструменти (рис. 4.2.1) (Всеукраїнське дослідження..., 2023).

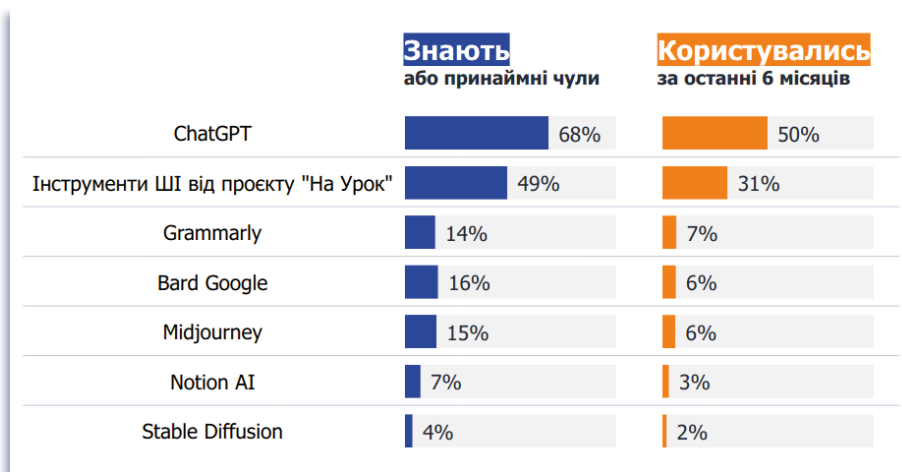

Рис. 3.2.1. Обізнаність про сервіси ШІ серед українських учителів (джерело зображення: Міністерство освіти і науки України)

Водночас більшість як учителів (68%), так і учнів (76%) мають досвід застосування сервісів ШІ і зазвичай задоволені цим досвідом (рис. 3.2.2), причому що менший стаж роботи вчителя, то ймовірніше застосування ним технологій ШІ (ChatGPT). Вчителі використовують інструменти на основі ШІ для підготовки до занять, створення тестів,

проведення уроків і перевірки знань учнів, а також у позакласній діяльності. Учні же найчастіше згадують про допомогу ШІ, коли їм треба підготувати домашні завдання (Всеукраїнське дослідження..., 2023).

Рис. 3.2.2. Успішність досвіду використання ШІ серед учителів
(джерело зображення: Міністерство освіти і науки України)

Ставлення вчителів до можливостей застосування ШІ є неоднозначним. Більшість із них визнають потенціал новітніх технологій та їхню користь, проте висловлюють занепокоєння через можливі проблеми та наслідки. Основні побоювання пов'язані з ризиками, серед яких: обмеження розвитку учнів, сприяння списуванню, неетичне використання технологій тощо. Деякі вчителі також зазначають, що їм самим ще недостатньо зрозуміла природа роботи ШІ. Це може викликати страх перед можливими помилками, оскільки технологія перебуває на стадії розвитку і ще недостатньо вивчена.

Що ж до списування, то вчителі мають обґрунтовані побоювання, оскільки деякі учні не проти використання ШІ для цього. Проте більшість учнів вважають, що ШІ може вдосконалити процес навчання, зробити його цікавішим і захопливішим; позитивні враження від застосування технологій ШІ мають 75% учнів, 16% – нейтральні, 6% – негативні. Учні також висловлюють бажання отримати від вчителів інформацію про етичне використання ШІ, його переваги та недоліки, а також про особливості застосування технологій ШІ (Всеукраїнське дослідження..., 2023).

Можна виокремити деякі чинники, що визначають посилення інтеграції ШІ у сферу освіти:

- прискорення процесу опрацювання інформації ШІ, доступної з різних джерел; швидше виявлення в ній закономірностей, що може бути застосовано для поліпшення якості навчання, розроблення більш ефективних навчальних програм і завдань;

- прогрес у зростанні обчислювальних потужностей відбувається як на рівні побутових комп'ютерів і гаджетів, так і на рівні суперкомп'ютерів і квантових комп'ютерів, що робить (разом з упровадженням усе більш швидкого інтернет-зв'язку) використання ресурсомістких алгоритмів ШІ все доступнішим для суспільства;
- інтеграція в навчальний процес віртуальних асистентів, чат-ботів з навчальними чи навчально-психологічними функціями, що діють на основі технологій ШІ, сприяють персоналізації навчання, врахуванню індивідуальних цілей та інтересів учнів/студентів, допомагаючи дібрати відповідний навчальний зміст і завдання;
- зростання потреб у доступній освіті для здобувачів освіти, які перебувають у віддалених регіонах, мають обмежені фінансові чи фізичні можливості, адже такі потреби стає легше задовольняти з допомогою ШІ (Содель, 2023; Шаров, 2023; Панок, Назар, Старков, 2024);
- навчання стає ефективнішим і гнучкішим, оскільки ШІ допомагає педагогам пролонговано оцінювати успішність опрацювання знань, умінь і навичок кожного учня/студента, виявляти теми й завдання, що викликають труднощі, коригувати навчальні програми, готувати допоміжні навчальні матеріали;
- поліпшуються результати навчання, зокрема завдяки його персоналізації, автоматизації завдань, наданню зворотного зв'язку в режимі реального часу;
- упровадження ШІ в процеси навчання дає змогу знизити витрати на освіту завдяки автоматизації завдань і персоналізації навчання, що особливо важливо в періоди економічних криз у суспільстві, викликаних, зокрема, війнами чи епідеміями;
- якісна освіта стає доступнішою, наприклад, для користувачів з віддалених регіонів, для тих, хто має обмежені фізичні та матеріальні можливості, завдяки використанню заснованих на ШІ технологій – віртуальних навчальних асистентів, дистанційних навчальних і навчально-психологічних курсів (зокрема у форматі інтернет-тренінгів), адаптивних навчальних середовищ тощо;
- педагоги звільняють час для більш творчої та інтерактивної діяльності з учнями чи студентами, для індивідуальної роботи, що забезпечується автоматизацією багатьох часто рутинних завдань, таких як оцінювання результатів навчання, перевірка виконаних вправ та опрацьованих текстів, ведення документації та планування занять;
- залученість учнів/студентів у навчальний процес посилюється завдяки тому, що ШІ створює умови для більш цікавого й захопливого навчання; такими умовами є, наприклад, адаптивні навчальні середовища та надання зворотного зв'язку в режимі реального часу;

- зростає вмотивованість учнів/студентів до учіння завдяки впровадженню заснованих на ШІ ігрових навчальних технологій, інтерактивних навчальних середовищ, персоналізованих навчальних завдань, що враховують цілі, інтереси та рівень підготовки тих, хто навчається;
- формуються нові, засновані на ШІ, можливості для навчання, такі як віртуальні лабораторії та симуляції, спрямовані на вивчення заданих феноменів у контрольованому інтерактивному середовищі, чи аналіз великих масивів даних для виявлення прихованих закономірностей та здобування глибших знань про світ;
- активізація застосування технологій на основі ШІ сприяє розвитку співпраці між педагогами, стимулює їх до обговорень, обміну досвідом, залучення до спеціалізованих віртуальних спільнот та онлайн-платформ (Діденко, 2023; Содель, 2023; Коломієць, Кушнір, 2023; Шаров, 2023).

До найперспективніших способів застосування ШІ у сфері освіти належать індивідуалізація навчання, автоматизація завдань, надання зворотного зв'язку, створення адаптивних навчальних середовищ, надання навчально-психологічної підтримки учням/студентам, оцінювання результатів навчання тощо (Коломієць, Кушнір, 2023; Певень, Хміль, Макогончук, 2023; Собченко, Доценко, Боярська-Хоменко, 2023).

Наразі використання ШІ в освіті охоплює кілька важливих напрямів. По-перше, це застосування в комп'ютерних системах, що імітують поведінку людини, таких як сервіс Siri, рекомендації щодо купівлі в інтернет-магазинах і Google Translator. По-друге, визначається шлях до персоналізованої адаптивної освіти, де навчання вибудовується залежно від потреб учнів/студентів і рівня їхньої підготовки. По-третє, створення системи консультування, що поліпшує досвід учасників навчального процесу, допомагає їм адаптуватися та збагачувати власний життєвий досвід. Окрім цього, ШІ використовують для оцінювання робіт здобувачів освіти на основі прикладів слабких і сильних робіт, атестованих викладачів тощо. Його потенціал у роботі з учнями та студентами з обмеженими можливостями величезний: це опис змісту фотографій для незрячих, створення титрів у відеороликах для глухих, синтез реалістичних голосів для набору тексту німими, управління мишею та клавіатурою за допомогою руху очей для людей з обмеженими можливостями тощо. ШІ розширює можливості аналітичних операцій у сфері навчання, зокрема вимірювання, збирання, обробку та інтерпретацію інформації про учнів і студентів, а також контекст, у якому відбувається освітній процес, для поліпшення якості навчання та освітнього простору (Доценко, Собченко, 2024).

Застосування ШІ саме у вищій освіті можна розглядати за трьома основними напрямками. Інституційний напрям охоплює маркетинг, приймання та зарахування студентів,

освітні програми та навчальні плани, ресурси й планування навчального процесу. Напрямок підтримки студентів передбачає їх консультування, попередження про неуспішність тощо. Методичний напрям зосереджений на відстеженні успіхів, персоналізованому навчанні та педагогічному вдосконаленні (Доценко, Собченко, 2024).

Окрім цього, виокремлюють сім напрямів допомоги ШІ викладачам у здійсненні навчальної діяльності. По-перше, це індивідуалізоване навчання, де ШІ сприяє розробленню для кожного учня чи студента персоналізованої програми, зважаючи на його цілі, потреби та рівень знань. По-друге, це застосування ШІ на рівні закладу освіти, що поступово стає вагомим аргументом для абітурієнтів у виборі навчального закладу, оскільки інтеграція сучасних технологій робить процес навчання більш привабливим і більш ефективним. По-третє, використання ШІ допомагає зменшити чи виключити суб'єктивність в оцінюванні результатів навчання, що забезпечує більшу справедливість і прозорість у виставленні балів. По-четверте, ШІ здатен проводити формувальне оцінювання, допомагаючи учням/студентам і викладачам в осмисленні рівня знань, умінь і навичок, у виявленні прогалин та коригуванні навчального процесу, що дає змогу посилити ефективність навчання та досягати кращих результатів. По-п'яте, використання технологій ШІ забезпечує прогнозування успішності здобувачів освіти на основі даних про їхні роботи, що дає змогу аналізувати їхню академічну діяльність і створювати прогнози щодо їхньої майбутньої успішності, а це допомагає викладачам своєчасно втручатися і надавати необхідну підтримку. По-шосте, викладачі можуть використовувати ШІ для створення більш складних або більш креативних завдань та інтерактивних програм навчання, що сприяє глибшому опрацюванню матеріалу та розвитку критичного мислення. По-сьоме, ШІ значно полегшує створення навчальних матеріалів – від графічних зображень до готових тестових програм, що економить час викладача та поліпшує якість освітнього процесу (Кондратенко, Черевко, Черевко, 2023).

ШІ, завдяки функціям моніторингу та контролю, також застосовують для того, щоб забезпечити умови психологічно безпечного навчання та виховання учнів. Наприклад, мобільний застосунок Bark, розроблений компанією Google, пропонує керування відповідними інструментами, такими як відстежування активності учня на платформах обміну даними, електронних поштових сервісах, у соціальних мережах, YouTube і на інших популярних серед дітей і підлітків сервісах. Завдяки цьому Bark може виявляти ознаки булінгу, кіберзалякування, депресії, суїцидальних думок, допомагаючи батькам, педагогам, психологам вчасно запобігати загрозам (Яценко, 2023).

Коли йдеться про стратегію розвитку штучного інтелекту в Україні, варто зазначити, що вона передбачає розвиток основних напрямів ШІ як самостійних наукових галузей,

таких як нечіткі множини та нечітка логіка, штучні нейронні мережі, гібридні нейро-нечіткі та нечітко-нейронні мережі, а також біоінспіровані метаевристичні алгоритми оптимізації, включно з еволюційними й мультиагентними алгоритмами. Інші важливі напрями охоплюють біоінформатику та машинне навчання. Очікується, що методи й технології ШІ будуть інтегровані в різні сфери освіти, що дасть змогу оптимізувати навчальний процес і профілювати учнів відповідно до їхніх здібностей.

ШІ має потенціал революціонізувати систему освіти, як формальної, так і неформальної, посиливши ефективність навчання, поліпшивши його результати, збільшивши залученість учнів і студентів у навчальний процес, зробивши освіту доступнішою тощо. Водночас інтеграція ШІ у сферу освіти, у навчальні та навчально-психологічні процеси має не лише переваги, а й ставить перед суспільством виклики, тому потребує зваженого, науково обґрунтованого підходу.

Серед найактуальніших проблем і викликів використання технологій ШІ в освіті слід назвати такі:

- використання ШІ у навчанні пов'язано з етичними питаннями його впливу на особистісний розвиток учнів і студентів, можливого маніпулювання їхньою поведінкою, помилок в оцінюванні результатів і можливих наслідків цього тощо;
- недосконалість алгоритмів ШІ може призводити до упереджених висновків щодо результативності навчання та його учасників, обмежувати креативність мислення та розкриття інтелектуальних потенціалів;
- через різні матеріально-фінансові можливості та соціальне становище учні й студенти мають різний доступ до комп'ютерного обладнання та гаджетів (відбувається «цифровий розрив»), через що доступ до технологій ШІ є доволі нерівномірним;
- системи на основі ШІ мають доступ до величезних масивів даних про учнів і студентів, що може за певних обставин і недостатньої кібербезпеки зробити персональну інформацію вразливою (Певень, Хміль, Макогончук, 2023; Собченко, Желізняк, 2023; Доценко, Собченко, 2024; Філіпенко, Думанський, Козак, 2023).

Окрім того, варто виокремити питання інтелектуальної власності на навчальні матеріали, створені ШІ, оскільки ШІ може виступати новим повноцінним суб'єктом правовідносин. ШІ дає змогу навчатися комп'ютерним системам на основі власного досвіду, адаптуватися до встановлених параметрів і виконувати завдання, які раніше могли виконувати лише люди. Хоча ще недавно нейромережі пропонували не зазначати їхнє співавторство в роботах, створених разом з людьми, уже зараз ChatGPT і Gemini пропонують авторам розглядати варіант зазначення нейромереж як співавторів, залежно від рівня інтелектуального внеску, правил наукового закладу тощо. Розвиток

відповідної тенденції здатен вплинути на різноманітні сфери діяльності людини, зокрема на сферу освіти (Тимошенко, 2020; Голубенко, 2023).

Важливе значення для забезпечення юридичної чіткості щодо впровадження ШІ у сферу освіти має закон про ШІ, запропонований Європейською Комісією у квітні 2021 р., а в грудні 2023 р. схвалений Європейським парламентом і Радою ЄС. Закон встановлює чіткі правила для використання систем на основі ШІ, поділяючи їх за рівнями ризику від мінімального до неприйняттого. Особливу увагу зосереджено на питаннях безпеки, прозорості та відповідальності як розробників, так і користувачів, особливо щодо високоризикових систем, таких як освіта, охорона здоров'я та правосуддя. У сфері освіти закон регулює використання ШІ, що може впливати на ухвалення рішень про доступ до навчання чи оцінку результатів учнів або студентів, вимагаючи забезпечення прозорості та захисту від дискримінації (Artificial Intelligence Act, 2024).

Перспективи застосування ШІ в освіті в найближчому майбутньому є значними та обнадійливими, оскільки використання технологій ШІ здатне революціонізувати освітній процес, зробивши його ефективнішим, гнучкішим, персоналізованішим, доступнішим, а також економічно привабливішим. Використання ШІ в адаптивному навчанні створить контекст для розроблення індивідуальних траєкторій навчання, зважаючи на цілі, інтереси, потреби та здібності учнів і студентів, сприяючи посиленню їхньої мотивації та успішності. Віртуальні асистенти та чат-боти на основі ШІ можуть не лише надавати навчальну чи навчально-психологічну допомогу, спрямовувати процес опрацювання нових знань, умінь і навичок, а й значно полегшити адміністративну роботу викладачів (зокрема під час розроблення навчальних програм і навчальних матеріалів, в оцінюванні результатів навчання тощо), забезпечуючи всім учасникам навчального процесу постійну підтримку. ШІ, аналізуючи великі обсяги даних, дасть змогу виявляти тенденції та проблеми в освітніх процесах, сприяючи ухваленню обґрунтованих рішень на основі даних. Очікувано більше уваги приділятиметься етичним аспектам, таким як приватність даних і забезпечення рівного доступу до технологій, щоб ШІ справді став інструментом позитивних змін в освіті. Інтеграція ШІ в освітню систему через вимогу системного підходу має охопити підготовку педагогів до нових технологій, розвиток інфраструктури, навчання учнів і студентів етичного й екологічного використання ШІ тощо. Упровадження ШІ в процеси навчання зможе поліпшити їхню якість і підготувати молодь до викликів сучасного світу (Tuomi, 2018; Громова, Мартинюк, & Шевченко, 2020; Данченко, 2023; Коломієць, & Кушнір, 2023; Доценко, & Собченко, 2024).

3.3. Вплив ІКТ на розвиток і формування особистості

Психологічні аспекти впровадження ІКТ потребують особливої уваги для забезпечення ефективності та безпеки професійної діяльності й навчального процесу, що сприятиме розвитку особистості та її адаптації до нових умов інформаційного суспільства. Зокрема, значно змінюються підходи до спілкування, професійної діяльності, відпочинку, навчання, що надає нові можливості для здобуття знань та інтелектуального розвитку. Сучасні інформаційні, мультимедійні, інтерактивні технології дають змогу швидко й зручно обмінюватися великими масивами даних, здійснювати дистанційне спілкування, працювати у віртуальному просторі та організовувати навчальний процес. Це ставить перед психологічною наукою та системою освіти нові завдання, пов'язані з підготовкою людей до життя та діяльності в умовах інформаційного суспільства. Інформація стає основним суспільним ресурсом, що потребує нових підходів до її опрацювання та використання (Назар, 2019; Смутьсон та ін., 2021).

ІКТ справляють значний вплив на особистість людини, змінюючи способи спілкування, навчання, роботи та відпочинку. Психологічні аспекти використання ІКТ охоплюють, зокрема: зміни в комунікаціях, адже швидкий доступ до інформації та можливість миттєвого спілкування впливають на соціальні зв'язки й міжособистісні стосунки; освітні можливості – доступ до великої кількості навчальних ресурсів і дистанційна освіта сприяють розвитку компетентностей та опрацюванню нових знань; психологічну адаптацію – потребу в адаптації до швидкозмінюваних технологій, що вимагає від людини гнучкості та готовності до постійного навчання. Слід особливо звернути увагу на інформаційну перевантаженість – великий обсяг інформації може призводити до стресу та тривожності, що потребує компетентностей у сприйманні та організації інформації (Башманівська, 2016; Переваги та недоліки ІКТ, 2024).

ІКТ відіграють значну роль у формуванні та розвитку особистості як засіб перетворення об'єктивної інформації, яка є об'єктивно та незалежно, у знання, тобто психологічні новоутворення у свідомості суб'єктів учіння. Для забезпечення ефективності цього процесу необхідним є кваліфікований психолого-педагогічний супровід імплементації ІКТ у навчальний процес (Винославська, 2014). У дослідженнях українських психологів розглянуто проблеми розвивального потенціалу ІКТ, зокрема у сфері освіти й навчання (Смутьсон та ін., 2021, 2023, 2024).

До найважливіших переваг застосування ІКТ в аспекті розвитку особистості належать, зокрема, такі:

- значне полегшення доступу до інформації та знань (це дає учням змогу самостійно опрацьовувати нові знання, підвищувати свою кваліфікацію й залишатися в курсі останніх досягнень у різних сферах);
- сприяння розширенню світобачення, формуванню різнопланового розуміння світу та власних поглядів завдяки забезпеченню доступу до різних джерел інформації з усього світу;
- соціальні мережі, онлайн-форуми, блоги уможливають обмін думками і досвідом з людьми з різних куточків світу, сприяючи розвитку інтерконтекстуального мислення й толерантності;
- надання інструментів для творчої діяльності й самовираження (графічні редактори, музичні програми, платформи для створення відео та блоги дають змогу користувачам створювати власний контент і ділитися ним з іншими; завдяки цьому стимулюється творча діяльність, формуються умови, у яких стає легше виявляти та розвивати таланти та знаходити психологічні ресурси самореалізації);
- упровадження інформаційної грамотності, що передбачає здатність ефективно шукати, оцінювати, використовувати та створювати інформацію за допомогою ІКТ;
- допомога професійному самовизначенню молоді (доступ до інформації про різні професії, освітні програми та вимоги до спеціалістів допомагає молодим людям робити усвідомлений вибір професійного шляху; онлайн-платформи для пошуку роботи, професійні соціальні мережі, курси підвищення кваліфікації сприяють професійному розвитку та посиленню конкурентоспроможності на ринку праці);
- створення умов для поліпшення пам'яті та уваги завдяки інтерактивним навчальним програмам та іграм, що стимулюють когнітивну активність (цифрові інструменти можуть допомагати в тренуванні професійної пам'яті, швидкості та концентрації уваги тощо);
- забезпечення доступу до великих обсягів інформації, що може стимулювати цікавість і бажання досліджувати нові теми, сприяти розвитку допитливості та здатності до самонавчання (учіння);
- забезпечення доступу до різноманітних онлайн-ресурсів і мовних курсів (зокрема на основі технологій ШІ) для вивчення іноземних мов. Онлайн-платформи, такі як Duolingo, Babbel і Rosetta Stone, пропонують відповідні інтерактивні уроки та вправи;
- надання психологічної допомоги у віртуальному просторі, у форматі онлайн- та офлайн-консультацій. Окрім того, спеціалізовані інтернет-форуми та віртуальні групи,

де учасники можуть ділитися власними проблемами й отримувати поради від інших, сприяють створенню спільнот взаємодопомоги та підтримки (Орлов, 2019; Смульсон та ін., 2021; Башманівська, 2016; Переваги та недоліки ІКТ, 2024; Назар, 2013; Дорожко, Малихіна, Туріщева, 2024).

Особливо сенситивну роль відіграють ІКТ, коли йдеться про вплив на дітей, особистість яких лише формується. Сучасні діти стикаються з ІКТ набагато раніше, ніж розпочинають їх систематичне вивчення у старшій школі, як це передбачено навчальними планами. Уже стає очевидним, що ці технології суттєво впливають на найближче соціальне оточення дитини, формують навчальне та побутове середовище, впливають на розвиток процесів інтеріоризації та екстеріоризації, визначають структуру навчальної діяльності й сприяють формуванню особистісних якостей. Вплив інформаційно-комунікаційних технологій помітно відбивається на динаміці навчання й виховання дітей, а також на досягненні ними освітніх результатів.

Вплив ІКТ на психічний розвиток дітей, особливо дошкільників, містить у собі як можливості, так і виклики, потребуючи ретельного контролю та подальших досліджень (Жук, 2003). Дитина початку XXI століття під впливом ІКТ не лише сприймає світ інакше, ніж її однолітки сто років тому, а й аналізує та інтеріоризує його по-новому (Кондратенко, 2014). Однак є чимало досліджень, які свідчать про позитивний вплив ІКТ на дошкільнят (Даценко, 2012; Аль-Хамадані, 2013; Дорожко, Малихіна, Туріщева, 2024).

А втім, майже тотальне впровадження ІКТ у різні сфери діяльності людини, безконтрольне їх використання та зловживання визначають чинники негативного впливу на формування та розвиток особистості в різних вікових періодах. До основних чинників такого негативного впливу варто віднести:

1. Інформаційне перевантаження, що є однією з основних проблем сучасного суспільства. Обсяг інформації, доступної через ІКТ, може призводити до когнітивного перевантаження, що ускладнює здатність людини опрацювати й аналізувати отримані дані. Наслідками цього можуть стати стрес, тривожність і зниження ефективності роботи.

2. Кіберзалежність, або патологічне використання інтернету, може мати серйозні наслідки для психічного здоров'я. Залежність від соціальних мереж, онлайн-ігор та інших цифрових розваг здатна призводити до ізоляції, депресії та проблем у міжособистісних стосунках, тоді як залежність від азартних ігор у віртуальному просторі може стати чинником фінансових складнощів і соціальної дезадаптації.

3. Непродуктивні витрати часу користувачів ІКТ у віртуальному просторі часто пов'язані з відволіканням від основної діяльності, наприклад, під час перегляду новин,

читання блогів або надмірного використання соціальних мереж, що порушує робочий режим і знижує ефективність діяльності.

4. Надмірне занурення у віртуальну реальність може стати чинником відриву індивіда від діяльності в реальному світі. Віртуальне спілкування, що іноді майже цілком витісняє реальне спілкування в «традиційних» позавіртуальних умовах, здатне стати чинником складнощів із соціалізацією та здатністю до взаємодії з реальними людьми, призводити до тяжких емоційних переживань, зниження емпатії тощо.

5. Фрагментація та поверховість соціалізації. Попри розширені можливості для соціальної інклюзії та адаптації завдяки розвитку комунікаційних засобів і доступу до ресурсів інтернету, вплив ІКТ призводить до суперечливого процесу соціалізації.

6. Віртуальні стосунки, що виникають в онлайн-середовищі, можуть бути менш стабільними та менш глибокими порівняно з реальними. Унаслідок цього створюються умови для поглиблення почуття самотності, соціальної самоізоляції та незадоволеності «живим» спілкуванням.

7. Зниження рівня фізичної активності. Сидячий спосіб життя може призводити до погіршення зору, порушення режиму сну, ожиріння, проблем з опорно-руховим апаратом та інших фізичних захворювань.

8. Негативний вплив на критичність мислення та здатність до концентрації уваги. Умовами такого впливу є постійна доступність інформації й багатозадачність, що часто супроводжують використання ІКТ. Як наслідок, знижується продуктивність діяльності та навчання, здатність до глибокого аналізу інформації та якість розв'язання складних завдань.

9. Кібербулінг і онлайн-травля, що можуть мати серйозні наслідки для емоційного стану жертв. Особливе занепокоєння викликає проблема морального розбещення та сексуальної експлуатації через інтернет. Психологічне насильство у віртуальному просторі здатне викликати почуття страху, самотності та безпорадності, а також призводити до тривалих психічних розладів.

10. Значний вплив на самооцінку та емоційний стан користувачів з боку соціальних мереж. Порівняння з іншими користувачами, постійне прагнення до вподобайок і схвалення можуть призводити до зниження самооцінки, розвитку тривожних станів та депресії (Винославська, 2014; Кузіна, 2021, 2023 та ін.).

Отже, упровадження ІКТ у більшість сфер діяльності людини (зокрема в освіту), особистісні зміни та суспільні трансформації, пов'язані з цими процесами, створюють актуальні виклики, що потребують зваженого, науково обґрунтованого й системного реагування. Ось деякі з них.

Найперше – рівний доступ до ІКТ, що є фундаментальним викликом, який визначає можливості для розвитку й навчання багатьох людей.

Підготовка педагогів до ефективного використання ІКТ у навчальному процесі є ще одним важливим викликом. Технології надають учителям нові інструменти для посилення ефективності навчання, але ці інструменти залишаються малокорисними без належної підготовки вчителів, зокрема в плані психолого-педагогічних засад їх використання.

Розроблення якісних освітніх ресурсів – теж актуальний виклик для суспільства та системи освіти. Ідеться про створення інтерактивних підручників, навчальних платформ і додатків, які відповідатимуть сучасним освітнім стандартам і потребам учнів.

Окрім освітніх викликів, ІКТ впливають на психологічний і соціальний розвиток особистості. Одним із таких викликів є необхідність розвитку інформаційної та медіаграмотності. У світі, у якому інформація доступна в необмежених обсягах, де проводяться ІПСО та здійснюється інформаційне протиборство між державами, особливо важливо навчати людей критично мислити, аналізувати отримані дані й відрізнити перевірену інформацію від сумнівної та дезінформації.

Також не варто забувати про ризики, пов'язані з кібербезпекою. В умовах швидкого зростання кількості кіберзагроз питання захисту персональних даних, авторського права та безпечної поведінки в інтернеті стають особливо актуальними (Дубов, б. д.; Литвин, 2012; Башманівська, 2016; Кузіна, 2023 та ін.).

Отже, ІКТ мають потенціал для значного впливу на розвиток особистості та суспільства загалом. Попри всі виклики впровадження та застосування ІКТ надають широкі можливості для розвитку важливих для особистості компетентностей, як-от: інтелект, критичне мислення, креативність, суб'єктність, співпраця, розширення соціальних контактів тощо. Ці компетентності є одними з ключових для продуктивної адаптації до викликів інформаційного суспільства XXI ст., адже забезпечують результативне опанування нових компетентностей, знань, умінь і навичок, успішне працевлаштування, комфортне особисте життя.

Однак для ефективного використання можливостей, що розвиваються разом із використанням ІКТ, необхідно забезпечити рівний доступ до технологій, підготувати вчителів до їх використання, створювати якісні освітні ресурси, стежити за кібербезпекою тощо. ІКТ здатні справляти як позитивний, так і негативний вплив на розвиток особистості. Важливо зважати на ризики, розробляти стратегії для запобігання цим ризикам та їх мінімізації. Роль сім'ї, освіти та суспільства полягає у вихованні відпові-

дального та безпечного ставлення до ІКТ, у формуванні раціонального, екологічного та ефективного їх використання.

3.4. Висновки та рекомендації

1. Ефективність опанування учнями й студентами навчальних компетентностей знижується в разі безпосереднього перенесення технологій офлайн-навчання в дистанційний формат. Ефективне навчання неможливе без парадигмальних змін у сучасній освіті, спричинених широким використанням дистанційного навчання, без застосування та впровадження спеціальних підходів до його організації, без урахування широких можливостей інструментарію дистанційного навчання. Продуктивним є не ізольоване використання цифрових технологій, їх точкове залучення в навчальний процес, а цілеспрямоване проєктування віртуального освітнього простору, який системно організує процеси навчальної та учіннєвої діяльності з використанням цифрових технологій.

2. Найбільших перетворень у дистанційному навчанні зазнає діяльність учителя, яка принципово змінюється в усіх можливих аспектах: і за основним та допоміжним змістом навчання, і за диференціацією змісту, і за методами, і за психологічними механізмами навчання. На перший план виходить проблема суб'єктності вчителя як прояву його особистості в навчальній дистанційній діяльності.

3. Психологічними чинниками ефективного дистанційного навчання є високий рівень комп'ютерної компетентності, співпраця учнів і викладачів з багатьма ступенями самостійності учнів, умотивованість і зацікавленість учнів та викладачів, високий рівень якості навчального контенту з урахуванням потреб учнів та розумінням чинників їхнього психологічного комфорту і дискомфорту, асинхронність і синхронність дизайну навчальних курсів, можливості групового навчання в різних формах.

4. Удосконалення технологій штучного інтелекту (ШІ) та їх упровадження в навчальний процес є важливим кроком до створення більш ефективної та доступної, більш інноваційної та творчої системи освіти, що відповідає сучасним вимогам і викликам, а також визначає розвиток цієї системи в майбутньому. До найперспективніших способів застосування ШІ у сфері освіти належать індивідуалізація навчання, автоматизація завдань, надання зворотного зв'язку, створення адаптивних навчальних середовищ, надання навчально-психологічної підтримки учням/студентам, оцінювання результатів навчання.

5. Величезним є потенціал ШІ в роботі з учнями та студентами з обмеженими можливостями. Він передбачає опис змісту фотографій для незрячих, створення титрів

у відеороликах для глухих, синтез реалістичних голосів для набирання тексту німими, управління мишею та клавіатурою за допомогою руху очей для людей з обмеженими можливостями тощо.

6. Технології штучного інтелекту, маючи значний потенціал для ампліфікації сфери освіти й удосконалення навчальних процесів, істотно впливають на розвиток сучасної педагогіки та психології навчання. На основі ШІ розвиваються нові інструменти та підходи, що спрощують навчання, роблять його доступнішим і посилюють ефективність. Значними є перспективи застосування штучного інтелекту в освіті в найближчому майбутньому. Використання ШІ в адаптивному навчанні створить контекст для розроблення індивідуальних траєкторій навчання, враховуючи цілі, інтереси, потреби та здібності учнів і студентів, сприяючи посиленню їхньої мотивації та успішності. Віртуальні асистенти та чат-боти на основі ШІ можуть не лише надавати навчальну чи навчально-психологічну допомогу, спрямовувати процес опрацювання нових знань, умінь і навичок, а й значною мірою полегшити адміністративну роботу викладачів. Упровадження ШІ в процес навчання зможе поліпшити його якість і підготувати молодь до викликів сучасного світу.

7. ІКТ справляють значний вплив на особистість людини, змінюючи способи спілкування, навчання, роботи та відпочинку. Психологічні аспекти використання ІКТ охоплюють, зокрема: зміни в комунікаціях, освітні можливості, психологічну адаптацію, що вимагає від людини гнучкості та готовності до постійного навчання та саморозвитку.

Однак водночас слід обов'язково звернути увагу на інформаційну переважаність – великий обсяг інформації може призводити до стресу й тривожності, що потребує належних компетентностей у сприйманні та організації інформації. ІКТ відіграють значну роль у формуванні та розвитку особистості як засіб перетворення об'єктивної інформації, яка є об'єктивно і незалежно, у знання, тобто психологічні новоутворення у свідомості суб'єктів учіння. Розвивальний потенціал інформаційно-комунікаційних технологій істотно залежить від кваліфікованого психолого-педагогічного супроводу імплементації ІКТ у навчальний процес, врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів і студентів.

РОЗДІЛ 4

ДІЯЛЬНІСТЬ НАПН УКРАЇНИ ІЗ ЗАХИСТУ МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я УКРАЇНЦІВ (2022–2024 рр.)

4.1. Науково-організаційна діяльність НАПН України із захисту та підтримки ментального здоров'я українців

Діяльність НАПН України із захисту та підтримки ментального здоров'я українців визначається нагальними суспільними запитами, пов'язаними з повномасштабною війною та актуальними завданнями післявоєнного відновлення України. В умовах воєнного стану вчені Академії спрямували свою діяльність на психологічну допомогу учасникам освітнього процесу, військовослужбовцям та населенню України в умовах війни. Розв'язання стратегічних завдань розвитку соціально-психологічної науки, забезпечення належної якості теоретичних і методичних розробок, поліпшення психологічної компетентності та медіаінформаційної грамотності широких верств населення – це ті пріоритети, якими керуються сьогодні вчені НАПН України в контексті захисту та підтримки ментального здоров'я українців в умовах війни.

Відділенню психології та спеціальної педагогіки НАПН України та підпорядкованим науковим установам НАПН України психологічного профілю – Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України та Українському науково-методичному центру практичної психології і соціальної роботи – визначено провідну роль у реалізації цих важливих завдань.

Для поліпшення якості наукових досліджень та ефективності впровадження їхніх результатів у 2023 р. при Відділенні психології та спеціальної педагогіки НАПН України створено Наукову раду з проблем психологічної підтримки населення в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України (постанова Президії НАПН України від 16 березня 2023 р., №1-2/3-48). На засіданні ради 26 червня 2023 р. було розглянуто

стан дослідження в НАПН України проблем формування безпечного середовища в закладах освіти та надання психологічної та соціально-педагогічної допомоги постраждалим від війни. Підготовлено та видано Інформаційний довідник «Наукова і волонтерська діяльність установ психологічного профілю НАПН України з проблем формування безпечного середовища у закладах освіти та надання психологічної і соціально-педагогічної допомоги постраждалим в умовах війни (2019–2023 рр.)»¹.

Відділення психології та спеціальної педагогіки НАПН України очолило діяльність щодо осучаснення психологічної служби системи освіти України для посилення ефективності її функціонування з метою розв'язання завдань воєнного часу, а також надання соціально-педагогічної та психологічної допомоги всім учасникам освітнього процесу та послуг територіальним громадам. Зокрема, при Відділенні створено міжвідомчу робочу групу з підготовки проекту Концепції реформування психологічної служби в системі освіти України на період до 2030 р., до складу якої увійшли наукові співробітники академії, фахівці Міністерства освіти і науки України, представники закладів вищої освіти та громадських організацій, а також практичні психологи та соціальні педагоги закладів освіти з різних регіонів України. Робоча група підготувала проект Концепції, який було опубліковано у Віснику НАПН України² та надіслано до МОН України.

1 <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/736657>

2 <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5204>; <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/737404>

Методологічний семінар НАПН України, 16 листопада 2023 р.

Для перегляду змісту й умов роботи практичних психологів та соціальних педагогів з надання допомоги постраждалим від війни при Відділенні створено міжвідомчу робочу групу, яка працювала над розробленням, оновленням та доповненням психодіагностичного інструментарію для працівників психологічної служби системи освіти. Підготовлені робочою групою матеріали передано до МОН України (лист УНМЦ практичної психології і соціальної роботи від 26 січня 2024 р. № 10).

16 листопада 2023 р. науковці НАПН України за широкої участі наукової та освітньої громадськості провели методологічний семінар «Актуальні проблеми охорони психічного здоров'я українського народу у воєнний і повоєнний час». У процесі роботи методологічного семінару було обговорено важливі для сьогодення проблеми охорони психічного здоров'я українського народу у воєнний та повоєнний час, зокрема питання методології й теоретичних основ забезпечення психічного здоров'я населення в часи війни, психолого-педагогічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану; соціально-психологічні аспекти феноменології війни; технології надання психологічної допомоги постраждалим від війни та інші проблеми, пов'язані з охороною ментального здоров'я українців. За підсумками роботи підготовлено та опубліковано збірник матеріалів методологічного семінару (електронне наукове видання)¹.

1 <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/738128>

Видання Відділення психології та спеціальної педагогіки НАПН України

23 квітня 2024 р. Відділення психології та спеціальної педагогіки НАПН України стало організатором Всеукраїнського круглого столу «Професійна підготовка психологів в Україні: стратегічні завдання». У процесі роботи круглого столу було визначено пріоритетні завдання професійної підготовки психологів в Україні в контексті сучасних викликів, ідентифіковано проблеми поліпшення якості підготовки психологів у закладах вищої освіти та окреслено шляхи їх розв'язання (<https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/740900>).

Аналіз тематики планових наукових досліджень, що виконуються або виконувались у 2022–2024 рр., показав, що проблемам захисту та підтримки ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану було присвячено 20 планових тем фундаментальних і прикладних наукових досліджень. Зокрема, за установами: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України – 5 тем; Інститут соціальної та політичної психології НАПН України – 6; Інститут проблем виховання НАПН України – 2; Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України – 2; ДЗВО «Університет менеджменту освіти» – 1; ДНТБ України ім. В. О. Сухомлинського – 2; Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи НАПН України – 2.

За результатами наукової роботи названих установ підготовлено й оприлюднено: монографій – 5; практичних посібників – 7 (3 – підготовлено до друку в 2024 році); методичних посібників – 2; методичних рекомендацій – 7; програм (робочих, ОПП тощо) – 62; практикумів – 1.

Додаткову (позапланову) тематику виконують лише чотири установи: Інститут педагогіки НАПН України – 1 temu; Інститут соціальної та політичної психології НАПН України – 9; ДЗВО «Університет менеджменту освіти» – 2; УНМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України – 11.

Чільне місце в роботі науковців Академії посідає волонтерська діяльність, безпосередньо пов'язана з їхньою професійною діяльністю. Зокрема, волонтерські заходи на рівні установи проводили: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, Інститут обдарованої дитини НАПН України, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені І. Зязюна НАПН України, Інститут професійної освіти НАПН України, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України, ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського.

Діяльність установ здійснювалася за такими напрямками:

1. Психологічна просвіта населення.

На інтернет-ресурсах інститутів та Facebook-сторінках систематично готують і розміщують інформаційні текстові матеріали та інфографіку щодо стабілізації психічного стану, протидії стресу в умовах війни, подолання психологічних травм, надають науково-популярні рекомендації для широкого загалу щодо здорового медіаспоживання під час війни тощо.

Загалом опубліковано близько 1,5 тис. постів та матеріалів для психологічної просвіти населення.

2. Участь у програмі «Перша психологічна допомога» (організатори програми: UN Women Ukraine / ООН Жінки в Україні, спільно з Київською міською держадміністрацією).

Надання психологічної підтримки фахівцям різних установ та організацій, людям у Київському метро. Зокрема, проведено 55 консультацій і тренінгів.

3. Проведення індивідуальних консультацій для різних категорій громадян, тренінгів та арттерапевтичних майстер-класів для дітей і їхніх батьків (з метою запобігання поширенню панічних і тривожних настроїв, втраті сенсу життя тощо), а також надання психологічної допомоги військовослужбовцям Збройних сил України.

Індивідуальні консультації (1595 год.) проведено, зокрема: для громадян, які перебували в зоні бойових дій (647 год.), для вимушених переселенців (984 год.), для військовослужбовців (174 год.), для ветеранів (60 год.), групові консультації (300 год.) та навчально-тренінгову роботу (120 год.) для педагогічних працівників закладів освіти, супервізії (120 год.) для психологів закладів освіти.

Загалом проведено 85 майстер-класів, 35 тренінгів та надано 195 індивідуальних психологічних консультацій, у яких взяли участь понад 1 тис. осіб.

4. Робота з внутрішньо переміщеними особами. Здійснено супровід 5 груп психологічної підтримки для людей, евакуйованих із східних регіонів країни.

5. Надання психологічної допомоги жінкам з дітьми, які через війну тимчасово виїхали за кордон (загалом 128 груп, зокрема 88 міжнародних, проведено 80 зустрічей).

Окрім того, проведено 27 психотерапевтичних занять, 15 індивідуальних консультацій (спрямовані на допомогу в розв'язанні особистих проблем людини).

6. Здійснення психологічного навчання освітян і психологів та проведення семінарів для керівників і педагогічних працівників закладів освіти. Зокрема:

- психологічне навчання освітян і психологів шляхом проведення серії міжнародних вебінарів (Україна – Польща) «Психологічна підтримка особистості в умовах війни», у яких взяли участь понад 2200 освітян з усіх регіонів України та Польщі (на сьогодні записи вебінарів переглянули понад 25 тис. осіб);

- онлайнві семінари-зустрічі в «Колі професійної підтримки» спільно з кафедрою соціальної роботи факультету психології КНУ імені Тараса Шевченка (загалом відбулось 18 зустрічей з різних проблем надання психологічної та соціальної допомоги та підтримки під час війни, у яких взяли участь 600 психологів з різних міст України: Києва, Миколаєва, Маріуполя, Харкова, Одеси тощо);

- 10 семінарів-тренінгів для керівників та педагогічних працівників закладів освіти;
- семінари-тренінги для медичного персоналу, соціальних працівників, психологів Національної гвардії, клінічних психологів (зокрема, було проведено 10 тренінгів, 12 зустрічей у групах психологічної підтримки, 10 зустрічей у супервізійних групах психологів, 2 майстер-класи з копінг-стратегій і надано 8 індивідуальних консультацій);

- 15 семінарів з формування навичок стресостійкості та резильєнтності для працівників критичної інфраструктури, охорони навчальних закладів, волонтерів.

Наведені результати дають підстави зробити такі висновки:

1. Проблеми захисту і підтримки ментального здоров'я українців досліджують науковці більшості наукових установ НАПН України, але ключову роль відіграють установи Відділення психології та спеціальної педагогіки: 13 планових тем і 19 тем додаткової тематики (переважно на грантовій основі).

2. Вивчення проблем захисту та підтримки ментального здоров'я здійснюється переважно як прикладні дослідження, результатами яких є практичні посібники, методичні рекомендації, навчальні та робочі програми тощо.

3. Цільовими аудиторіями впровадження результатів наукових досліджень є педагогічні працівники – учителі, практичні психологи та соціальні педагоги, методисти, викладачі ЗВО й закладів післядипломної педагогічної освіти, фахівці громадських організацій, що працюють у сфері захисту психічного здоров'я, волонтери, військово-вслужбовці, батьківська громадськість.

4. Вчені академії працюють як експерти, консультанти, викладачі, тренери, психотерапевти, рецензенти в багатьох національних і міжнародних проєктах, про що свідчать численні подяки, сертифікати, грамоти тощо.

4.2. Співпраця з МОН України, Національною і галузевими академіями: напрями та результати

Співпраця наукових установ НАПН України з МОН України відбувається в контексті виконання Програми спільної діяльності МОН України і НАПН України на 2021–2023 рр. та Програми спільної діяльності МОН України і НАПН України на 2024–2026 рр.

У межах співпраці з МОН України від початку повномасштабної війни науковці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України створили низку практичних посібників і методичних рекомендацій та інших видань для закладів дошкільної, загальної середньої та вищої освіти, спрямованих на забезпечення захисту ментального здоров'я учасників освітнього процесу на різних рівнях освіти.

Зокрема, за напрямом «Створення безпечного освітнього середовища, вільного від будь-яких форм насильства та дискримінації (надання психолого-педагогічної підтримки учасникам освітнього процесу)» Інститут опублікував відповідні практичний посібник і практикум. У створеному в контексті реалій війни, яка точиться, практичному посібнику «Психологічне діагностування проявів адаптаційних розладів у суб'єкті освітнього простору в умовах воєнного стану і післявоєнного відновлення країни» (Пророк та ін., 2023) враховано практичний досвід застосування представлених психодіагностичних методик в Україні, США, Ізраїлі, країнах Західної Європи та Австралії. Практичний посібник адресовано практичним психологам, соціальним педагогам та вчителям закладів загальної середньої освіти.

Практикум «Психологічні засоби запобігання явищам залякування та цькування (булінгу) в шкільному середовищі» (Шатирко, Мойзріст, 2023) присвячено розв'язанню актуальних завдань формування в освітньому просторі здатності особистості долучатися до нових форм міжособистісного спілкування та конструктивно взаємодіяти в ситуації конфлікту.

У монографії «Діти і війна» (Зликов та ін., 2023) висвітлено сучасні зарубіжні та вітчизняні теоретико-методичні підходи та практичні рекомендації щодо психологічної допомоги дітям війни. З'ясовано особливості психологічної допомоги дітям війни в соціокультурному контексті; окреслено психологічні реакції дітей під час війни, зокрема ПТСР, реакції горювання та травматичної втрати; визначено ключові напрями організації психологічної підтримки дітей під час війни.

У навчально-методичному посібнику «Психічне здоров'я персоналу організацій в умовах війни» (Карамушка, 2023) здійснено аналіз сутності психічного здоров'я персоналу організацій, його структури, можливих ризиків в умовах війни. На основі емпіричного дослідження розкрито основні прояви психічного здоров'я персоналу організацій під час війни.

У практичному посібнику «Застосування психотерапевтичних технологій у наданні допомоги постраждалим з проявами посттравматичного стресового розладу» (Омельченко та ін., 2023) наведено розроблені та апробовані авторським колективом технології, спрямовані на роботу з постраждалими за кризових обставин, спричинених воєнними подіями.

Методичний посібник «Особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх сімей цивільними психологами» (Кокун та ін., 2023) присвячено викладенню теоретичних і практичних основ надання цивільними психологами психологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх сімей.

У методичному посібнику «Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій» (Кокун та ін., 2022) висвітлюються сучасні теоретичні основи формування психологічної стійкості військовослужбовців, представлено практичний досвід формування психологічної стійкості особового складу в арміях провідних країн світу.

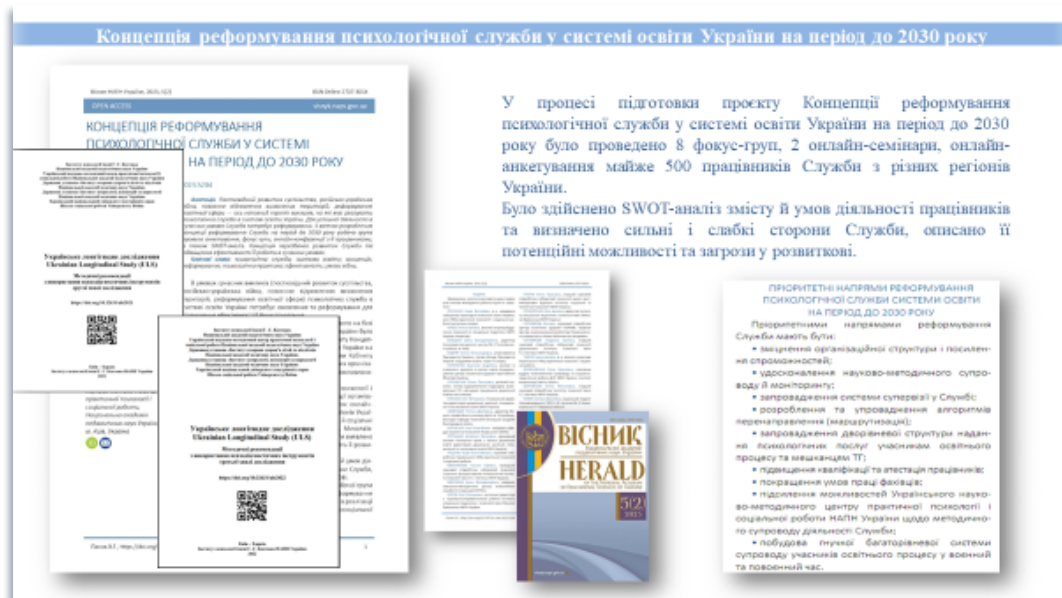
У практичному посібнику «Резилієнс-довідник» (Кокун, Мельничук, 2023) розкрито зміст таких двох найбільш популярних і широкоживаних нині понять, дотичних до проблеми стійкості (резилієнсу) людини, як резильєнтність і життєстійкість.

Ученими Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України розроблено Концепцію реформування психологічної служби в системі освіти України на період до 2030 р.

Психологічна служба системи освіти України є найбільш чисельною державною психологічною службою, що дала початок багатьом державним і громадським психологічним службам. Вона й сьогодні залишається основним виконавцем усіх програм захисту психічного здоров'я в усіх регіонах України. У 2023–2024 н. р. чисельність фахівців психологічної служби становила 20 117 осіб, з них: практичних психологів – 13 035 осіб, соціальних педагогів – 6 995 осіб, методистів – 87 осіб.

У поточному році загальна кількість звернень до працівників психологічної служби становила 5 612 328, зокрема: 1 919 937 звернень батьків здобувачів освіти, 1 709 847 – педагогічних працівників, 1 573 146 – здобувачів освіти та 409 398 звернень інших зацікавлених осіб (Лист Інституту модернізації змісту освіти МОН України «Про методичні рекомендації «Пріоритетні напрями роботи психологічної служби в системі освіти України у 2024/2025 навчальному році» від 08.08.2024р. № 21/08-1233).

МОН України рекомендує працівникам психологічної служби в 2024–2025 навчальному році послуговуватися у власній діяльності науково-методичними виданнями, підготовленими науковцями УНМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України.

У листі ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» від 08.08.2024 № 21/08-1233 «Про методичні рекомендації «Пріоритетні напрями роботи психологічної служби в системі освіти України у 2024/2025 навчальному році» працівникам психологічної служби рекомендовано використовувати у власній діяльності науково-методичні видання, підготовлені вченими центру.

Впровадження результатів досліджень Центру відображено в методичному листі ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» від 08.08.2024 № 21/08-1233 «Про методичні рекомендації «Пріоритетні напрями роботи психологічної служби в системі освіти України у 2024/2025 навчальному році»». Загальна кількість методичних рекомендацій і практичних посібників – 17.

Координація роботи психологічних служб в умовах війни

У співпраці УНМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України з Державною службою України з надзвичайних ситуацій та Інститутом модернізації змісту освіти МОН створено «План дій з координації діяльності психологічних служб системи освіти та ДСНС України» (затверджений листом УНМЦ практичної психології і соціальної роботи від 25.03.2022 р. №36).

До проведення цих заходів протягом квітня-червня 2022 р. були залучені регіональні центри психологічної служби в системі освіти, працівники психологічної служби

закладів загальної середньої освіти. Основною метою співпраці в перші місяці війни було налагодження взаємодії між працівниками психологічної служби системи освіти та психологами ДСНС щодо надання невідкладної допомоги постраждалим на рівні громади, закладу освіти, центрів тимчасового перебування тощо.

Проведено чотири онлайн-наради «Координація діяльності психологів системи освіти та підрозділів ДСНС у наданні соціально-психологічної допомоги населенню». Заходи відбувались 18 березня, 1 квітня, 29 квітня і 13 травня 2022 р. У кожній з нарад брали участь понад 70 фахівців, а саме: завідувачі/директори обласних та Київського міського навчально-методичних центрів/кабінетів/лабораторій психологічної служби системи освіти та керівники психологічних служб територіальних органів цивільного захисту.

Протягом травня-червня 2022 р. в межах Плану дій з координації діяльності психологічних служб системи освіти та ДСНС України співробітники Центру провели опитування практичних психологів і соціальних педагогів з метою вивчення стану психосоціальної допомоги та соціально-педагогічного супроводу дітей, що постраждали від військових дій, і внутрішньо переміщених осіб у закладах освіти.

В опитуванні взяли участь 3008 працівників психологічної служби, що становить 14,7% від загальної кількості її працівників, з 18 областей. Протягом зазначеного періоду надано психосоціальну допомогу та здійснено соціально-психологічний супровід понад 110 тисяч осіб, серед яких діти та їхні батьки з внутрішньо переміщених осіб, постраждалого населення та маломобільних груп.

У травні 2022 р. розпочато збирання, вивчення та поширення найкращих практик/досвіду діяльності працівників психологічної служби з надання соціально-психологічної допомоги в період воєнних дій, першої психологічної допомоги, психологічного та соціально-педагогічного супроводу евакуйованого населення (Лист УНМЦ практичної психології і соціальної роботи від 11.05.2022 р. № 46). До цієї діяльності долучилися працівники психологічної служби з Вінницької, Кіровоградської, Одеської, Полтавської, Черкаської і Чернівецької областей.

Співпраця Національної академії педагогічних наук України з Національною академією наук України, Національною академією медичних наук України та Національною академією правових наук України сприяє як особиста комунікація вчених академій так і реалізація спільних загальноакадемічних заходів, визначених Програмами спільної діяльності.

Зокрема, у перші місяці повномасштабного вторгнення військ російської федерації в Україну як реакція на низку нагальних психологічних викликів, спричинених війною, вчені Інституту соціальної та політичної психології НАПН України підготували доповідь «Морально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді», яку виголосив директор Інституту член-кор. М. М. Слюсаревський на засіданні Президії НАПН України 21 квітня 2022 р. Ураховуючи важливість порушених у доповіді питань, вона була представлена широкому науковому загалу на засіданні Президії НАН України 4 травня 2022 р., надіслана до Офісу Президента України, Ради національної безпеки і оборони України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України, інших органів державної влади та розміщена у Віснику НАПН України.

У межах реалізації Програми спільної діяльності НАН і НАПН України на 2023–2025 роки вчені Інституту психології НАПН України спільно з Національним центром «Мала академія наук України» та Українським мовно-інформаційним фондом НАН України забезпечили підготовку й проведення Всеукраїнського відкритого науково-практичного онлайн-форуму «Інноваційні трансформації в сучасній освіті: виклики, реалії, стратегії», під час якого було обговорено психолого-педагогічні аспекти використання розвивального потенціалу віртуального освітнього простору, психологічну підтримку учнів, студентів, педагогів під час війни засобами інформаційних технологій.

У співпраці з Інститутом мовознавства імені О. А. Потебні НАН України вчені Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України провели XXXII Міжнародну наукову конференцію «Мова і культура» імені професора Сергія Бураго, що сприяло оприлюдненню та розповсюдженню сучасних наукових знань з психології та педагогіки, обміну інформації

про новітні досягнення наукової методології, ознайомленню наукової громадськості з сучасними теоретичними напрацюваннями та практичним застосуванням психологічних практик і технологій.

Науковці НАПН України на постійній основі забезпечили роботу міждисциплінарного наукового семінару Фонду В. М. Глушкова «Проблеми розвитку розуму і взаємодії розумних систем та їх підсистем», що функціонує на базі Київського будинку вчених НАН України. Це сприяло оприлюдненню, розповсюдженню та впровадженню наукових досягнень вчених НАН України та НАПН України серед наукового загалу Києва, а також їх плідній міждисциплінарній взаємодії.

У межах проєкту «Історія в нас і ми в історії: психологія історичної пам'яті» вчені Інституту соціальної та політичної психології НАПН України організували Сьомий круглий стіл з міжнародною участю «Цивілізаційна суб'єктність України – Соборність. Звитяжність. Вчинковість» (19 жовтня 2023 р., м. Київ). Спільно з Інститутом соціології НАН України було проведено науковий семінар «Медіаосвіта як чинник соціалізації особистості і розвитку громади в умовах війни і повоєнного відновлення», на якому обговорювали проблеми освіти в умовах воєнного стану та нових атак екзистенційного ворога України. Семінар охоплював чотири тематичні дискусійні панелі: «Воєнні контексти медіаосвіти», «Найбільш гострі питання в сфері соціалізації осіб і громад в умовах війни», «Методологія оцінювання результатів медіаосвітніх ініціатив: український досвід (проблеми, рішення, перспективи)», «Глобальна інформаційно-психологічна війна: нові виклики і загрози». На тематичних дискусіях виступили 14 спікерів та інші учасники семінару. За результатами семінару ухвалено рекомендації з розвитку медіаосвіти в Україні для протидії наслідкам війни та дезінформації населення.

За участі вчених НАН України було обговорено результати завершеного наукового дослідження «Психологічні підходи до прогнозування соціальних процесів», виконаного в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України. Презентовано підготовлений за результатами наукового дослідження Навчальний комплект «Основи психології соціального прогнозування».

Започатковано співпрацю Інституту соціальної та політичної психології НАПН України з Інститутом проблем штучного інтелекту МОН України і НАН України щодо розроблення мобільного застосунку для підтримки психічного здоров'я військовослужбовців.

Спільна діяльність Національної академії педагогічних наук України з Національною академією медичних наук України актуалізована кризовими реаліями воєнного стану в країні, їх тяжкими наслідками для життя, здоров'я та розвитку українського суспільства, збереження його фізичного та психічного здоров'я. Успішним є досвід науко-

во-практичної взаємодії академій в межах реалізації Програми спільної діяльності Національної академії медичних наук України та Національної академії педагогічних наук України на 2023–2025 рр. Зокрема, продуктивною була співпраця наукових установ НАПН України з науковими установами НАМН України щодо впровадження результатів досліджень проблем здоров'я, здоров'язбережувальної діяльності та безпеки дітей та підлітків в освітньому просторі. Вчені Інституту соціальної та політичної психології НАПН України підготували низку публікацій у міжнародних виданнях, присвячених проблемам психічного здоров'я та психосоціальної підтримки дітей, постраждалих від війни, психічного здоров'я фахівців психосоціальної підтримки в Україні, психічного вигорання та депресії медичних працівників, які працюють у центрах прийому біженців, тривожних розладів населення під час пандемії COVID-19 тощо.

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України підготував та оприлюднив практичні посібники з питань психологічного діагностування проявів адаптаційних розладів у суб'єктів освітнього простору в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення країни та застосування психотерапевтичних технологій у наданні допомоги постраждалим з проявами посттравматичного стресового розладу. Здійснювалася активна робота над підготовкою ще двох практичних посібників та методичних рекомендацій, присвячених питанням забезпечення життєстійкості фахівців соціономічних професій та психічному здоров'ю різних верств населення України в умовах воєнного стану.

Окрім того, Інститут спільно з Українським науково-методичним центром практичної психології та соціальної роботи НАПН України та науковими установами НАМН України здійснювали впровадження результатів Українського лонгitudного дослідження *Ukrainian Longitudinal Study* (2021–2022 рр.).

З метою психологічного супроводу професійної перекваліфікації військовослужбовців після демобілізації Інститут соціальної та політичної психології НАПН України спільно з Інститутом охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН України та ГО «Жіноча сила України» створили та забезпечили постійну роботу Служби психосоціальної підтримки сімей військовослужбовців (pidtrymka.in.ua).

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України представив концепцію формування та відновлення здорового способу життя особистості в умовах війни. Було визначено найбільш поширені практики збереження здорового способу життя у воєнних умовах, які є повсякденними адаптивними способами турботи про себе (побутово-рутинні, сімейно-комунікативні, навчально-професійні, патріотичні, інформаційно-аналітичні, консультативно-терапевтичні, волонтерські, рефлексивно-розвивальні тощо). В умовах гострої фази воєнних дій виявлено високі рівні посттравматичних

стресових станів населення, які є маркерами схильності до розвитку посттравматичних стресових розладів. Виявлено тенденцію більш високого рівня стресового напруження в працівників освіти, вимушених співпрацювати із колишніми «побутовими колаборантами», симпатиками держави-агресора, які залишились на деокупованих територіях. Підготовлено рукопис методичних рекомендацій «Соціально-психологічні інструменти промоції здорового способу життя».

Співробітники Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України розробили опитувальник для військових осіб з інвалідністю щодо вивчення їхніх освітніх потреб з метою підготовки рекомендацій щодо організації навчання, перенавчання, перекваліфікації зазначених осіб. Досліджено моделі підтримки осіб з інвалідністю в реалізації права на працю в зарубіжних країнах.

З метою розроблення діагностичних методик актуального стану фізичного, ментального та соціального здоров'я здобувачів освіти в системі загальної середньої освіти вчені лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України провели низку консультацій з фахівцями відділу гігієни дітей шкільного віку та підлітків і відділення психіатрії Інституту охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН України щодо впровадження підходів до осучаснення банку діагностичних методик стресостійкості старшокласників. Вчені НАМН України здійснили експертизу навчального посібника «Основи популяризації здорового способу життя» для студентів спеціальності «Терапія та реабілітація», підготовленої лабораторією фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України.

Налагоджено системну роботу Центру психологічного супроводу педагогічних працівників закладів професійної освіти Інституту професійної освіти НАПН України з питань розвитку інклюзивної професійної освіти, психологічної та соціальної адаптації здобувачів освіти до навчання в умовах воєнного стану, підвищення кваліфікації педагогів закладів професійної освіти для реалізації завдань охорони ментального здоров'я та психосоціальної підтримки здобувачів освіти в умовах невизначеності.

Успішний досвід науково-практичної взаємодії Національної академії педагогічних наук України з МОН України, НАН України, НАМН України в межах реалізації програм спільної діяльності сприяв впровадженню програмної взаємодії з Національною академією правових наук України. Програму спільної діяльності Національної академії правових наук України та Національної академії педагогічних наук України на 2024–2026 рр. (далі – Програма) підписано 21 березня 2024 р. У межах її реалізації передбачено підготовку спільних публікацій з проблем соціально-психологічних та юридичних ас-

пектів війни та післявоєнної відбудови; вироблення орієнтовного алгоритму щодо дій працівників закладів освіти для дітей з особливими освітніми потребами, які опинилися в тимчасовій окупації; співорганізацію та проведення науково-практичних заходів (конференцій, круглих столів, семінарів) з метою вироблення та апробації практико-орієнтованих рекомендацій, зокрема щодо соціальної реінтеграції внутрішньо переміщених осіб та осіб, постраждалих від наслідків війни, забезпечення права на освіту в установах виконання покарань і пробації, правових аспектів втягнення дітей у військові конфлікти, захисту персональних даних дітей у цифрову епоху, підтримки ветеранів війни, включаючи психологічну допомогу та правову підтримку. Наразі триває плідна співпраця з метою виконання передбачених Програмою заходів.

4.3. Міжнародні проєкти з проблем захисту та підтримки ментального здоров'я українців у часи війни.

У продовж 2022–2024 рр. співробітники **Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України** взяли участь у реалізації таких міжнародних проєктів з проблеми ментального здоров'я українців:

1. Благодійний проєкт «Соціально-психологічна підтримка українців у Німеччині» (2022–2024 рр.).

Мета проєкту: підтримка та забезпечення психічного здоров'я українців, що опинились у Німеччині через війну, та налагодження співпраці між українськими та німецькими фахівцями у сфері психічного здоров'я.

Організатори проєкту: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України (лабораторія організаційної та соціальної психології), Українська асоціація організаційних психологів та психологів праці, Malteser – PSU UKR 22 (Німеччина). Засновниця й керівниця проєкту – професор Оксана Креденцер, координатор проєкту з німецької сторони – Frank C. Waldschmidt, доцент, психотерапевт, психотерапевт, інструктор ICISF, керівник відділу психологічного супроводу психічного здоров'я (Malteser in NRW).

Результати проєкту: у межах проєкту проведено: 7 груп психологічної підтримки (44 зустрічі); 36 онлайн-семінарів і 75 індивідуальних психологічних онлайн-консультацій; 19 онлайн-майстер-класів «Візуальна культура і артпрактики»; 25 онлайн-семінарів з арттерапії (уроки малювання) для дорослих; 7 онлайн-семінарів-зустрічей у супервізійних групах для психологів-волонтерів; 22 онлайн-семінарів-зустрічей в інтерв'їзійних групах для психологів.

Публікації проєкту: результати проєкту відображено в таких основних наукових публікаціях:

Креденцер, О., Карамушка, Л., Вальдшмідт, Ф., Клімов, С. (2022). Концепція проєкту «Соціально-психологічна підтримка українців в Німеччині». *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 3–4 (27), 6–25. <https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.1>;

Креденцер, О. (2023). Емпіричне дослідження психологічних проблем українців, що перебувають в Німеччині у зв'язку з війною. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 1(28), 45–55. <https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.5>

2. Благодійний науково-освітній проєкт у межах акції «Переможні обрії освіти» (квітень–травень 2022 р.).

Мета проєкту: проведення серії міжнародних вебінарів «Психологічна підтримка особистості в умовах війни».

Організатори та співорганізатори проєкту: Центральний інститут післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України; Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України (лабораторія організаційної та соціальної психології); Вища школа лінгвістична в Ченстохові (Польща); Українська асоціація організаційних психологів та психологів праці; Український відкритий університет післядипломної освіти; Інститут людини Київського університету імені Бориса Грінченка.

Результати проєкту: проведено серію вебінарів, на яких обговорено актуальні питання розвитку освіти в умовах війни. У вебінарах взяли участь понад 2200 освітян, психологів, науковців з усіх регіонів України та Польщі. Записи вебінарів презентовано на каналі YouTube ДЗВО «УМО» (переглянули понад 20 500 осіб).

Публікації проєкту: основні результати проєкту відображено в публікації: Бондарчук, О., Карамушка, Л. (2022). Психологічна підтримка особистості в умовах війни: Україна-Польща. *Педагогічна газета України*, 2–3.

3. Благодійний науково-освітній проєкт «Технології психологічної допомоги особисті та організації в умовах війни» (вересень–грудень 2022 р.).

Мета проєкту: розроблення та проведення серії авторських вебінарів-психологічних практикумів для психологів з проблеми технологій надання психологічної допомоги населенню, фахівцям та організаціям в умовах війни.

Організатори проєкту: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Українська асоціація організаційних психологів та психологів праці; Європейська мережа організаційної психології (European Network of Organizational Psychologists, ENOP). Засновниця і керівниця проєкту – академік Людмила Карамушка.

Результати проєкту: у межах проєкту проведено такі вебінари: «Психологічна робота із сім'ями та дітьми під час війни: досвід Ізраїлю», «Психологічна допомога українцям у Німеччині під час війни: шлях від травми до ресурсу», «Психологічна стабілізація і реабілітація військових (інтеграція індивідуального і групового досвіду», «Психолог і війна: зміна парадигми психологічної допомоги та резильєнтність», «Організація і війна: психологічна допомога організації та персоналу». У вебінарах взяли участь близько 200 організаційних психологів з різних міст України (Біла Церква, Вінниця, Дніпро, Івано-Франківськ, Київ, Ніжин, Кропивницький, Луцьк, Полтава, Суми, Харків, Хмельницький, Чернівці, Умань). Окрім того, до заходів долучилися психологи, які під час війни мешкають і працюють у Великій Британії, Німеччині та Польщі.

4. Міжнародний супервізійний проєкт для психологів, що здобувають кваліфікацію психодраматистів (2022 р.).

Мета проєкту: аналіз нагальних потреб постраждалих від нападу Росії на Україну та конкретні методи та прийоми допомоги.

Організатори проєкту: Кризовий медико-психологічний центр Інституту психології імені Г. С. Костюка. Очільник проєкту – керівниця кризового Медико-психологічного центру Людмила Литвиненко.

Результати проєкту: під час реалізації проєкту учасники обговорювали нагальні потреби постраждалих від нападу Росії на Україну та конкретні методи та прийоми допомоги. У проєкті взяли участь фахівці з Німеччини та Угорщини. Загалом було проведено 20 семінарів-тренінгів.

5. Проєкт з проблем аналізу копінг-стратегій у військових, які перебувають у тяжкому фізичному стані (ампутанти, тяжкі поранення) (2022–2023 рр.).

Мета проєкту: надання психологічної підтримки персоналу медичних та реабілітаційних закладів під час взаємодії (реабілітації та реінтеграції) з військовими, які дістали тяжкі поранення або зазнали ампутації.

Організатори проєкту: Благодійна організація «Благодійний фонд психологічної підтримки в кризових ситуаціях “Анкора”» (за підтримки ICAR «Єднання»). Співробітники Інституту дістали запрошення для участі в реалізації проєкту.

Результати проєкту: проведення серії семінарів-тренінгів з проблем психічного здоров'я військових: для медичного персоналу Київської міської психіатричної лікарні № 1 імені І. П. Павлова, для працівників Бородянського центру соціально-психологічної реабілітації населення, для психологів Національної гвардії України, психологів та соціальних працівників м. Києва, медичного персоналу центрів «Recovery» тощо.

Публікації проєкту: основні результати проєкту відображено в таких публікаціях:

Карамушка, Т. В., Полівко, Л. Ю. та ін. (2023). Психологічний супровід незламних: методичні рекомендації по роботі з військовослужбовцями, які зазнали ампутації внаслідок бойових дій. Київ-Львів: Вид. Вікторія Кундельська. <https://www.academia.edu/98553371/>

Карамушка, Л., Креденцер, О. та ін. (2023). Зв'язок копінг-стратегій у кризових ситуаціях у військових, які зазнали ампутації, з їхніми освітньо-професійними характеристиками. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 1(28), 26–36. <https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.3>

Карамушка, Т., Трофімов, А. та ін. (2023). Аналіз копінг-стратегій у військових, які зазнали ампутації: основні типи, рівень вираженості та зв'язок із соціально-демографічними характеристиками. *Київський журнал сучасної психології та психотерапії*, 5(1), 24–32. <https://doi.org/10.48020/mppj.2023.01.04>

6. Благодійний науково-освітній проєкт у межах акції «Освітня ватра перемоги» (квітень-травень 2023 р.).

Мета проєкту: проведення серії міжнародних вебінарів (Україна – Польща – Ізраїль) «Психологічне здоров'я особистості в умовах війни і повоєнний час».

Організатори та співорганізатори проєкту: Центральний інститут післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України; Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України (лабораторія організаційної та соціальної психології), Вища школа HUMANITAS (Польща), Благодійний реабілітаційний центр допомоги дітям та сім'ї KINDERVELT (Ізраїль), Українська асоціація організаційних психологів та психологів праці, Український відкритий університет післядипломної освіти.

Результати проєкту: у процесі проведення серії вебінарів висвітлено зміст, індикатори та психологічні умови забезпечення та підтримки психічного здоров'я особистості під час війни й у повоєнні часи. Зокрема, співробітники Інституту провели такі вебінари: «Технологія забезпечення психічного здоров'я персоналу освітніх організацій»

(Карамушка Л. М., YouTube: <https://youtu.be/ousqQGtJc7o>), «Технологія психологічної допомоги українцям, які опинилися в Німеччині під час війни» (Креденцер О. В., YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=3HjCORUg4lQ>).

Загалом було проведено 5 вебінарів, у яких взяли участь освітяни та психологи (2332 особи) – працівники освітніх та інших установ й організацій з усіх регіонів України. Сумарна кількість переглядів серії міжнародних вебінарів на каналі YouTube ДЗВО «Університет менеджменту освіти» – 2515 осіб.

Публікації проєкту: результати проєкту відображено в статті:

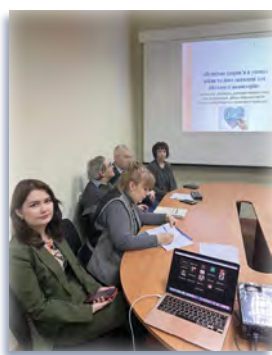
Бондарчук, О. І., Карамушка, Л. М. (2023). Психологічне здоров'я особистості в умовах війни і повоєнний час (Україна – Польща – Ізраїль) для освітян та психологів: серія міжнародних вебінарів. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 5(1), 1–4. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5134>

7. Польсько-український проєкт «Зміцнення прихильності людей до волонтерства з метою допомоги біженцям з України. Мотивація волонтерів та наміри волонтерства – роль психологічних та соціальних чинників» (2023 р).

Мета проєкту: організація дослідження, підготовка методичних рекомендацій та проведення тренінгів з проблеми мотивації волонтерської діяльності.

Організатори проєкту: Фондація польської науки (проєкт «Dla Ukrainy_PL-ua/2022/3. № 1295-31).

Результати проєкту: науковці Інституту (Карамушка Л. М., Креденцер О. В.) на запрошення польської сторони взяли участь у дослідженні та проведенні семінарів-тренінгів з проблеми волонтерської діяльності в умовах війни.

Публікації проєкту: результати спільного дослідження з проблеми відображено в низці публікацій:

Chudzicka-Czupała et al. (2023). Association between mental health, psychological characteristics, and motivational functions of volunteerism among Polish and Ukrainian

volunteers during the Russo-Ukrainian War. *Scientific Reports*, 13. <https://doi.org/10.1038/s41598-023-47840-z>

8. Польсько-український проєкт «Підготовка фахівців у сфері надання ефективної психологічної допомоги українцям, які постраждали внаслідок бойових дій» (березень 2023 р.).

Мета проєкту: проведення груп психологічної та індивідуальних психологічних консультацій.

Організатори проєкту: Асоціація Натанаелум у співпраці з фондом допомоги Польща – Україна.

Результати проєкту: у межах проєкту реалізовувалися такі форми роботи: проведення груп підтримки для дорослих; проведення групової діяльності дітей на основі арттерапії; проведення індивідуальних консультацій (кризова інтервенція) для дітей та їхніх батьків. Співробітники Інституту на запрошення польської сторони взяли участь у реалізації зазначених форм роботи.

9. Благодійний освітньо-науковий проєкт «Інструментарій роботи організаційних психологів під час війни» (2023 р.).

Мета проєкту: підготовка комплексу науково-практичних видань, у яких відображено практичний досвід учасників проєкту з проблеми дослідження, підтримки та збереження ментального здоров'я персоналу організацій та населення під час війни.

Організатори проєкту: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України (лабораторія організаційної та соціальної психології), Українська асоціація організаційних психологів та психологів праці, Європейська Асоціація психології праці та організаційної психології (European Association of Work & Organizational Psychology, EAWOP). Засновниця та керівниця проєкту – академік Людмила Карамушка.

Результати проєкту: підготовлено комплекс науково-практичних видань:

Карамушка, Л.М. (ред.). (2023). Методики дослідження психічного здоров'я та благополуччя персоналу організацій: психологічний практикум. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/733813/>

Карамушка, Л. М. (2023). Психічне здоров'я персоналу організацій в умовах війни : навч.-метод. посіб. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/737839/>

Креденцер, О. В. (2023). Забезпечення психічного здоров'я українців, що перебувають у Німеччині у зв'язку з війною: навч.-метод. посіб. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/737841/>

10. Благодійний освітньо-науковий проєкт «Посилення організаційної та військової психології» (2024 р.).

Мета проєкту: розроблення науково-методичного інструментарію для надання психологічної допомоги організаційними та військовими психологами персоналу військових і цивільних організацій в Україні.

Організатори проєкту: Європейська Асоціація психології праці та організаційної психології (European Association of Work & Organizational Psychology, EAWOP), Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України (лабораторія організаційної та соціальної психології), Українська асоціація організаційних психологів та психологів праці.

Результати проєкту: участь у проведенні GSM (Small group meeting) з проблеми «Strengthening of Organizational and Military Psychology» (лютий, 2024 р., м. Лювен, Бельгія). Співробітники Інституту спільно з Українською Асоціацією організаційних психологів та психологів праці (УАОППП) представили результати власної роботи спільно з партнерами (благодійними фондами «Анкора», «Mindgard» тощо), міжнародними органі-

заціями (EAWOP, ENOP, Ukrainian Psychologists Fund (USA)) щодо надання психологічної допомоги населенню, військовим та членам їхніх сімей в умовах повномасштабної війни РФ проти України, а також організації навчання фахівців, які працюють з населенням та військовими (психологів, медиків, реабілітологів тощо). Подальше обговорення у форматі «Q & A» («питання і відповіді») та «brainstorming small group» («мозковий штурм у малих групах»), які тривали понад дві години, дали змогу визначити важливі напрями подальшої співпраці українських організаційних психологів із фахівцями з різних країн (Велика Британія, Бельгія, Нідерланди, Мальта, Японія, США тощо), які реалізуються сьогодні.

11. Проєкт ЮНІСЕФ «Забезпечення безперервності навчання та розвитку дітей дошкільного віку в умовах кризи в Україні».

Мета проєкту: розроблення навчально-методичних посібників для розвитку дітей дошкільного віку в умовах кризи в Україні.

Організатори проєкту: Всеукраїнська громадська організація «Асоціація працівників дошкільної освіти» в межах Програми підтримки сімей з дітьми, які постраждали від війни, Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) «Спільно». Науковці лабораторії психології дошкільника Інституту були запрошені до участі в проєкті. Проєкт розпочато в 2023 році.

Результати проєкту: опубліковано 6 навчально-методичних посібників (4 з яких отримали гриф МОН України), 10 матеріалів для педагогів та батьків, проведено один вебінар для батьків, дві презентації грифованих видань.

Серед них:

Піроженко, Т. (ред.). (2023). Путівник по забезпеченню безперервності освітнього процесу в змішаному форматі зі старшими дошкільниками: навч. посіб. Київ : ЮНІСЕФ, ВГО «АПДО»;

Піроженко, Т. (ред.). (2023). Порадник для вихователів щодо забезпечення безперервності освітнього процесу в змішаному форматі зі старшими дошкільниками: навч.-метод. посіб. Київ : ЮНІСЕФ, ВГО «АПДО»;

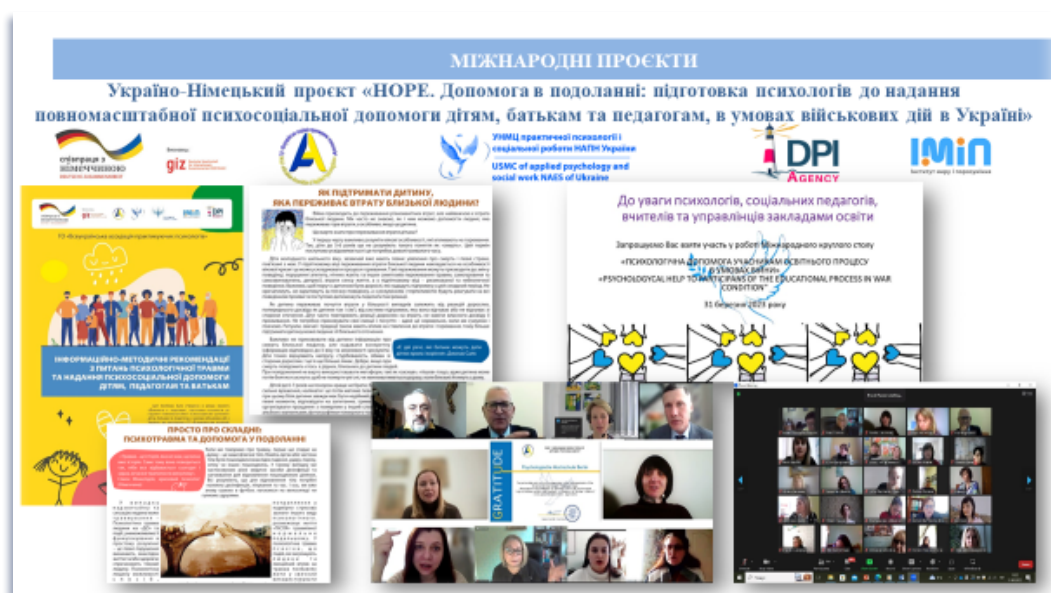
Піроженко, Т. (ред.). (2023). Порадник для батьків щодо забезпечення безперервності освітнього процесу в змішаному форматі зі старшими дошкільниками: навч.-метод. посіб. Київ : ЮНІСЕФ, ВГО «АПДО»;

Соловйова, Л. І. (2023). Вчимо дитину діяти доволіно: посібник. Київ: ЮНІСЕФ, ВГО «АПДО».

Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи НАПН України

1. Українсько-німецький проект «НОРЕ. Допомога в подоланні: підготовка психологів до надання повномасштабної психосоціальної допомоги дітям, батькам та педагогам в умовах військових дій в Україні»

Партнери: Національна академія педагогічних наук України, Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи, Вища школа психології міста Берлін (Psychologische Hochschule Berlin), Професійна асоціація німецьких психологів (BDP) / Група спеціалістів з невідкладної психологічної допомоги (Berufsverband Deutscher Psychologinnen und Psychologen (BDP) / Fachgruppe Notfallpsychologie). Експертна консультація: Сімон Фінкелдей (Simon Finkeldei), професор, доктор Гарольд Каруц (Prof. Dr. Harald Karutz).

Проект реалізовано ГО «Всеукраїнська асоціація практикуючих психологів».

Терміни виконання: жовтень 2022 р. – квітень 2023 р.

Цільова аудиторія, кількість охоплених представників ЦА: психологічні служби Сумської, Дніпропетровської та Івано-Франківської областей.

Результати: опубліковано і розіслано по областях:

- Дорожня карта з надання психосоціальної допомоги.
- Набір діагностичних лінійок-шкал.
- Інформаційно-методичні рекомендації з питань психологічної травми та надання психосоціальної допомоги дітям, педагогам та батькам

2. Українсько-німецький проект з навчання психологів «HOPE network: Створення умов для професійної підтримки та розвитку психологів».

Партнери: Національна академія педагогічних наук України, Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи, Програмний офіс Форуму Служби Громадського Миру в Україні (forumZFD), Громадська служба миру Німецького товариства міжнародного співробітництва (GIZ) ГмБХ, Вища психологічна школа Берліна (Psychologische Hochschule Berlin (PHB)), ГО «Всеукраїнська асоціація практикуючих психологів», ГО «Інститут миру і порозуміння».

Терміни виконання: вересень 2023 р. – квітень 2024 р.

Проектом передбачено професійну підтримку та навчання 20 психологів системи освіти з Чернігівської та Київської областей основ роботи із психологічною травмою, ПТСР, іншими порушеннями психіки та поведінки внаслідок війни.

3. Міжнародний проєкт «Модель «Мирна школа» – новий шлях формування безпечніших, більш інклюзивних та дбайливих шкіл в Україні» та експеримент всеукраїнського рівня «Формування гуманістичних відносин між учасниками освітнього процесу шляхом упровадження моделі «Мирна школа» на 2019–2022 роки.

Партнери: Програмний офіс Форуму Служби Громадського Миру в Україні (forumZFD), Громадська служба миру Німецького товариства міжнародного співробітництва (GIZ) ГмбХ, ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти», ГО «Інститут миру і порозуміння».

Терміни виконання: 2019–2022 рр.

Цільова аудиторія, кількість охоплених представників цієї аудиторії: 10 закладів загальної середньої освіти з Дніпропетровської, Львівської, Одеської, Харківської та Чернігівської областей.

Результати: підготовлено групи здобувачів освіти, учителів, практичних психологів і соціальних педагогів, батьків, які володіють окремими методами і методиками формування гуманістичних стосунків у шкільному колективі.

Розроблено інструменти та методичні матеріали впровадження моделі «Мирна школа»:

Горова А., Коваль Є., Єлігулашвілі М., Сосновенко Н., Мельник О., Крот С., Калениченко Т. Картки – інструменти Мирної школи / ред.: Є. Коваль, В. Залевська.

Горова А., Коваль Р., Калениченко Т.. Зошит учасника тренінгу з Моделі «Мирна школа» / ред. А. Горова. (Рукопис).

Ейгельсон І. (Брунова-Калісецька), Калениченко Т. Путівник з кращих практик чутливості до багатоманіття в «Мирній школі» / ред. А. Горова, Н. Лунченко, Н. Сосновенко. (Рукопис).

Горова А., Коваль Р. Зошит «Базові навички медіатора Шкільної служби порозуміння» / ред. Є. Коваль. (Рукопис).

Горова А., Коваль Р. Зошит «Тренінг тренерів для медіаторів Шкільних служб порозуміння» / ред. Є. Коваль. (Рукопис).

Горова А., Коваль Р. Роль координатора Шкільної служби порозуміння / ред. Є. Коваль. (Рукопис).

Горова А.. Зошит для супервізії команди шкільних лідерів за проєктом «Мирна школа». (Рукопис).

Горова А., Белінська Д., Коваль Є., Лунченко Н., Калениченко Т., Мельник О., Мітьков О., Копіна О., Коваль Р., Крот С. Путівник з упровадження моделі «Мирна школа» в освітніх закладах / за заг. ред. В. Панка. (Рукопис).

Горова А., Калениченко Т., Коваль Р.. Методичний посібник тренінгу з моделі «Мирна школа». (Рукопис).

Експеримент всеукраїнського рівня:
Формування гуманістичних відносин між
учасниками освітнього процесу шляхом
упровадження моделі «Мирна школа»

Цінності відносинного підходу:

ДОБРА

ПІКТОБІЛЬ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

РОЗУМІННЯ ТОВАРИ

Модель «Мирна школа»
«В ШКОЛА»

СТВОРЕНІ:
ШКІЛЬНА КОМАНДА ЛІДЕРІВ

ШКІЛЬНА СЛУЖБА ПОРОЗУМІННЯ

Вебінар для педагогічних працівників
«Допсихологічна самодопомога в стресовій ситуації. Стабілізація психоемоційного стану» (22 грудня 2022 р.)

Інструменти роботи з учасниками освітнього процесу

«Час у колі для вчителів»

«План» уроків для вчителів

База Експеримента: 10 закладів загальної середньої освіти з Дніпропетровської, Львівської, Одеської, Харківської та Чернігівської областей

Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи:

Панок В.Г., доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, науковий керівник експериментальної роботи: 2019–2022 рр.

4. «Українське лонгітюдне дослідження» – Ukrainian Longitudinal Study. Дослідження здоров'я дітей протягом життя.

Партнери: Школа соціальної роботи Університету Дж. Вейна (США), Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків», ДУ «Інститут неврології психіатрії та наркології», МВС України, Харківський національний університет внутрішніх справ.

Укладена угода між УНМЦ практичної психології і соціальної роботи та Школою соціальної роботи Університету Вейна (США)

Дослідження здоров'я дітей протягом життя «Українське лонгітюдне дослідження» – Ukrainian Longitudinal Study (надалі – ULS) – це моніторинг впливу різних факторів на психічне та фізичне здоров'я українських дітей протягом життя (у базовому модулі дослідження, починаючи із 6 класу)

з особливим фокусом на ризикованій поведінці щодо власного здоров'я (насамперед факторах ризику залежної поведінки).

Дослідження ULS було розпочато в рамках українсько-американського проекту з розвитку інфраструктури наукових досліджень залежності в Україні «Capacity Building for Lifespan Focused Substance Use Disorder Research in Ukraine» (4D43TW009310-05) під керівництвом Центру Залежностей Мічиганського Університету (США) за підтримки Міжнародного Центру Фогарті (FIC), Національного інституту здоров'я (NIH), Національного інституту алкогольної залежності та алкоголізму (NIAAA), Національного інституту наркотичної залежності (NIDA).

Укладена угода між УНМЦ практичної психології і соціальної роботи та Школою соціальної роботи Університету Вейна (США)

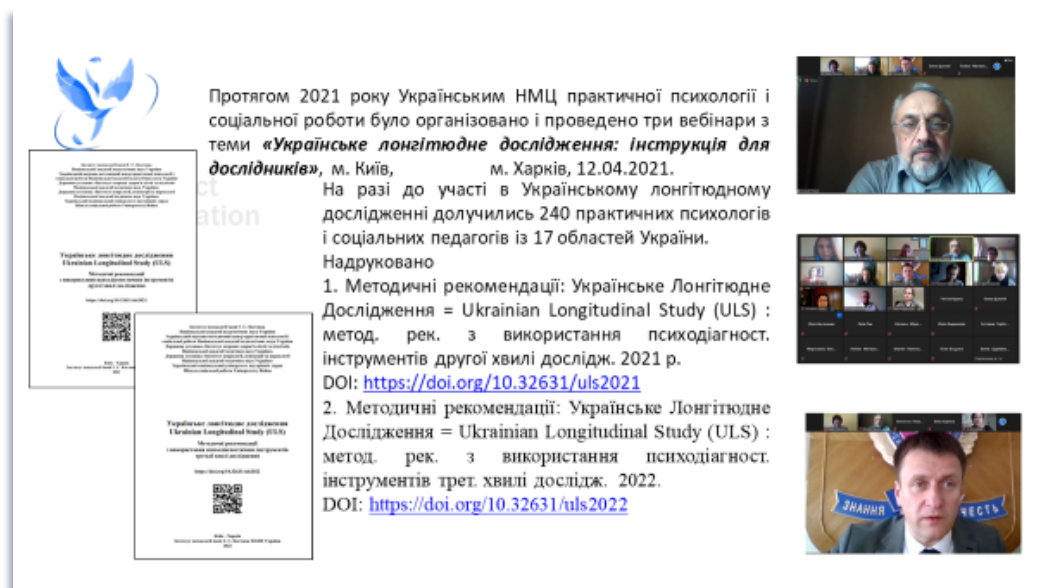
Терміни виконання: проєкт розпочато в 2020 р.

Цільова аудиторія, кількість охоплених представників цієї аудиторії: до участі в Українському лонгітюдному дослідженні долучилися 240 практичних психологів і соціальних педагогів із 17 областей України.

Результати: Методичні рекомендації

Максименко, С. Д. та ін. (2021). Українське Лонгітюдне Дослідження = Ukrainian Longitudinal Study (ULS): методичні рекомендації з використання психодіагностичних інструментів другої хвилі досліджень. Київ, Харків : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. <https://doi.org/10.32631/uls2021>

Максименко, С. Д. та ін. (2022). Українське Лонгітюдне Дослідження = Ukrainian Longitudinal Study (ULS): методичні рекомендації з використання психодіагност. інструментів третьої хвилі досліджень. НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, УНМЦ практичної психології та соціальної роботи; НАМН України, ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків», ДУ «Інститут неврології психіатрії та наркології»; МВС України, Харків. нац. ун-т. внутр. справ; Університет Вейна. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. <https://doi.org/10.32631/uls2022>

Протягом 2021 року Українським НМЦ практичної психології і соціальної роботи було організовано і проведено три вебінари з теми **«Українське лонгітюдне дослідження: інструкція для дослідників»**, м. Київ, м. Харків, 12.04.2021.

На разі до участі в Українському лонгітюдному дослідженні долучилися 240 практичних психологів і соціальних педагогів із 17 областей України.

Надруковано

1. Методичні рекомендації: Українське Лонгітюдне Дослідження = Ukrainian Longitudinal Study (ULS) : метод. рек. з використання психодіагност. інструментів другої хвилі дослідж. 2021 р. DOI: <https://doi.org/10.32631/uls2021>
2. Методичні рекомендації: Українське Лонгітюдне Дослідження = Ukrainian Longitudinal Study (ULS) : метод. рек. з використання психодіагност. інструментів трет. хвилі дослідж. 2022. DOI: <https://doi.org/10.32631/uls2022>

4.4. Наукові дослідження ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану

У відповідь на сучасні виклики значно актуалізувалася тематика наукових досліджень учених НАПН України з проблем підтримки та захисту ментального здоров'я українців. Ці дослідження виконувалися відповідно до Пріоритетних напрямів (тематики) наукових досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок Національної академії педагогічних наук України на 2023–2027 рр., затверджених постановою загальних зборів НАПН України 7 квітня 2023 р. № 1-1/1-3 (зі змінами в редакції постанови Президії НАПН України від 20 червня 2024 р. № 1-2/9-109).

Упродовж 2022–2024 рр. виконується 20 наукових досліджень за галузевою тематикою НАПН України з проблем формування безпечного середовища в закладах освіти та надання психологічної та соціально-педагогічної допомоги постраждалим від війни.

Під час воєнного стану в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України реалізовувалася низка фундаментальних і прикладних досліджень, інноваційний вектор наукових здобутків яких спрямовувався на підтримку, збереження та відновлення ментального здоров'я українців.

Основні із завершених досліджень:

- Застосування психотерапевтичних технологій у наданні допомоги постраждалим з проявами посттравматичного стресового розладу (2021–2023 рр., науковий керівник – Я. М. Омельченко, кандидат психологічних наук)

В основу дослідження покладено ідею збереження ментального здоров'я населення завдяки освоєнню навичок підтримки власного психоемоційного балансу. Виокремлено специфіку кризової соціальної ситуації через воєнні події в країні для різних категорій постраждалих: визначено основні стресові чинники, характер психотравмування, умови та складнощі надання психологічної допомоги, запити, завдання тощо. Створено модель застосування психотерапевтичної технології в наданні допомоги різним категоріям постраждалих унаслідок травматичних подій через війну. Розроблено комплекс авторських методик психологічної допомоги різним категоріям постраждалих від кризових обставин через воєнні події, що сприяють подоланню симптомів ПТСР.

За результатами дослідження підготовлено та оприлюднено електронне видання практичного посібника «Застосування психотерапевтичних технологій у наданні допомоги постраждалим з проявами посттравматичного стресового розладу: практичний

посібник» за редакцією Я. М. Омельченко. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2023. <https://lib.iitta.gov.ua/736404/>

- Діагностування адаптаційних розладів у суб'єктів освітнього простору (2021–2023 рр., науковий керівник – Н. В. Пророк, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник). Основним здобутком дослідження став детальний розгляд зовнішніх та внутрішніх чинників, які впливають на адаптаційні процеси особистості в освітньому просторі під час війни.

Уперше в Україні розроблено систему методик і процедур психологічної діагностики проявів адаптаційних розладів у суб'єктів освітнього простору в умовах воєнного стану, у якій запропоновано методи та способи виявлення адаптаційних розладів. Ця система методик і процедур пройшла апробацію в закладах загальної середньої освіти.

За результатами дослідження підготовлено практичний посібник «Психологічне діагностування проявів адаптаційних розладів у суб'єктів освітнього простору в умовах воєнного стану і післявоєнного відновлення країни» за редакцією Н. В. Пророк. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/737541>

Дослідження, які наразі ще тривають:

- Профілактика девіацій розвитку особистості в складних життєвих обставинах (2022–2024 рр., науковий керівник – Н. Ю. Максимова, доктор психологічних наук, професор). Проміжними результатами стало обґрунтування методичного інструментарію для дослідження зв'язку несприятливої соціальної ситуації розвитку з особистісними відмінностями дітей та підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Розроблено програму психологічної реабілітації розладів, пов'язаних зі стресом, зокрема ПТСР і розладами адаптації. В основу програми покладено авторську модель травмофокусованої психотерапії з акцентом на розвиток менталізації.

- Технології забезпечення психологічного здоров'я та добробуту освітнього персоналу в умовах соціальної напруженості (2022–2024 рр., науковий керівник – Л. М. Карамушка, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор). У межах технологічного підходу розроблено та впроваджено п'ять інноваційних технологій забезпечення психологічного здоров'я та добробуту освітнього персоналу організацій в умовах війни.

- Психологічні технології сприяння позитивному психічному здоров'ю особистості (2022–2024 рр., науковий керівник – Л. З. Сердюк, доктор психологічних наук, професор). Визначено основні моделі позитивного психічного здоров'я особистості, дотичні до негативних наслідків воєнних подій: психічне здоров'я як сумірність особистісної

зрілості, психічне здоров'я як суб'єктивне відчуття добробуту, психічне здоров'я як психологічна стійкість. Виокремлено актуальні внутрішні ресурси особистості у воєнний час, як-от: стійкість, оптимізм, мудрість, соціальна підтримка, життєві цілі або сенс життя, духовність, самоефективність, здатність до ефективних копінг-стратегій подолання стресу, які є позитивними психосоціальними чинниками, що є основою психічного здоров'я.

Розпочаті дослідження:

Нині (з 2024 р.) започатковано низку наукових досліджень, які в найближчому майбутньому неодмінно розширять наявне психологічне знання та збагатять палітру інструментарію щодо збереження та відновлення ментального здоров'я українців в умовах війни:

- розроблення інструментарію психодіагностики адаптаційних ресурсів здобувачів загальної середньої освіти та їхніх батьків для подолання наслідків війни (2024–2025 рр., науковий керівник – Н. В. Пророк, доктор психологічних наук);
- особливості психологічної стійкості дітей старшого дошкільного віку (2024–2025 рр., науковий керівник – Т. О. Піроженко, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор);
- психологічні передумови посттравматичного зростання військовослужбовців-учасників бойових дій (2024–2025 рр., науковий керівник – В. В. Турбан, доктор психологічних наук, професор);
- розроблення психотехнологій допомоги вимушено переміщеним особам у подоланні психотравматичного впливу воєнного і поствоєнного часу (2024–2025 рр., науковий керівник – Я. М. Омельченко, кандидат психологічних наук).

Проведення всеукраїнських досліджень щодо стану ментального здоров'я українців в умовах війни

Учені Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України здійснили кілька всеукраїнських досліджень щодо стану ментального здоров'я українців.

- У 2022–2023 рр. проведено два етапи Всеукраїнського опитування «Твоя життєстійкість в умовах війни». Перший етап було проведено в червні-липні 2022 р. (на п'ятому-шостому місяці після початку повномасштабної війни). У ньому взяли участь 1257 респондентів (67,7% жінок і 32,3% чоловіків) віком від 18 років з усіх регіонів України (Кокун, 2022).

- Другий етап відбувся в січні-лютому 2023 р. (у ньому взяла участь понад третина від початкової кількості учасників). Під час проведення обох етапів було використано опитувальник, спрямований на отримання всебічної інформації про демографічні ха-

рактеристики респондентів та вплив на них подій воєнного часу (14 запитань), і шість психодіагностичних методик, спрямованих на діагностику рівнів ПТСР, соматичних скарг, резильєнтності, життєстійкості, самоефективності та посттравматичного зростання.

З'ясовано, що кількість симптомів ПТСР та соматичних скарг респондентів перебуває в прямій залежності від ступеня небезпеки для життя, якої зазнали вони під час війни, а також погіршення в них стану здоров'я та емоційного стану. Встановлено наявність стійкої тенденції, яка полягає в суттєвому погіршенні, разом із ступенем погіршення матеріального статусу респондентів, резильєнтності та самоефективності, а також у зростанні кількості симптомів ПТСР та соматичних скарг. Рівень резильєнтності досліджуваних також погіршується пропорційно до погіршення стану їхнього здоров'я та емоційного стану.

Під час повторного дослідження, що проводилося через рік після початку війни, було виявлено зростання вираженості тенденції до погіршення психічного здоров'я наших співгромадян.

- Всеукраїнське опитування «Як Ви адаптуєтеся до відключень електроенергії?» (2023 р., науковий керівник – О. М. Коун, доктор психологічних наук, член-кореспондент НАПН України) було спрямоване на визначення особливостей адаптаційних реакцій населення України на регулярні й тривалі відключення електропостачання.

Отримані під час цього опитування дані показали, що більшість респондентів через відключення електропостачання були змушені вдатися до таких способів адаптації, як зміна звичного розпорядку дня та роботи, а також придбання обладнання для автономного електроживлення. У переважній більшості такі відключення викликали погіршення самопочуття.

Вчені Інституту соціальної та політичної психології НАПН України досліджують широкий спектр соцієтальних, групових та особистісних чинників ментального здоров'я українців, а також заходів щодо його збереження і відновлення в умовах воєнного стану й у контексті майбутніх перспектив повоєнного відновлення:

- Фундаментальне дослідження «Психологічні підходи до прогнозування соціальних процесів» (завершено в 2022 р., науковий керівник – О. В. Суший, доктор наук з державного управління, доцент) фокусувалося на визначенні перспективних напрямів соціально-психологічного прогнозування суспільного розвитку на тлі викликів російсько-української війни.

Уперше обґрунтовано теоретичні та методологічні положення соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування в контексті національної психології. По-перше, було показано, що джерелами соціального прогнозування є етнічні настановлення та стереотипи, які істотно впливають на формування соціальної картини світу, світосприйняття як сьогоdnішнього, так і майбутнього. По-друге, у формуванні моделі майбутнього суспільного розвитку значну роль відіграє національна ідентичність і те, наскільки етнос об'єктивно оцінює своє минуле й наскільки реалістично бачить власну роль і місце серед інших етносів у майбутньому. По-третє, встановлено, що помилки, необ'єктивні настановлення можуть призводити до формування помилкової, нереалістичної картини майбутнього.

За результатами дослідження опубліковано п'ять монографій, зокрема: «Психологічне забезпечення прогнозування соціальних процесів» за науковою редакцією О. В. Суший. (<https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/sushiy2023kmono>.)

pdf); Татенко В. О. «Колективна інтуїція в прогнозуванні соціальних явищ» (<https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/tatenko-mon2023.pdf>).

- Фундаментальне дослідження «Психологія міжгрупової взаємодії в історично-територіальному вимірах» (завершено в 2023 р., науковий керівник – Л. Г. Чорна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник). За результатами дослідження уперше розроблено політико-історичну психологічну теорію колективних травм, концепції психологічної допомоги суб'єктам історичних і колективних травм та міфодрами історичного досвіду. Сформовано соціально-психологічні засоби підтримки вразливих груп населення під час війни та фасилітації міжгрупової взаємодії, зокрема програму психосоціальної підтримки родин, що постраждали внаслідок війни.

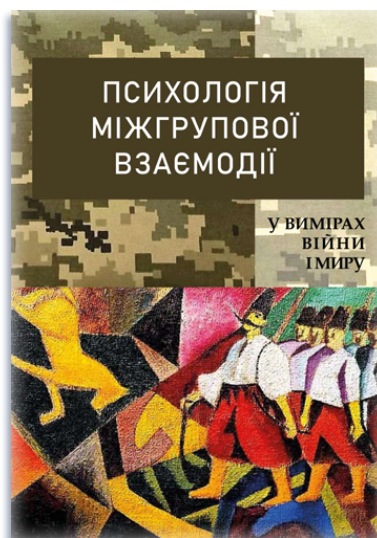
Уперше у вимірі історичної ретроспективи здійснено мапування інтервенцій з поліпшення психічного здоров'я та психосоціальної підтримки дітей, які постраждали внаслідок війни за останні 20 років в усьому світі.

За результатами наукового дослідження підготовлено низку видань:

«Психологія міжгрупової взаємодії: історичний та територіальний виміри: колективна монографія» за науковою редакцією Л. Г. Чорної. (<https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/741414/1/Psyhologia-grupovoi-vzaemodii-u-vymirah-viiny-i-myru.pdf>);

Горностай П.П. «Психологія колективних травм: монографія» (https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/Gornostai_Collective_traumas.pdf);

«Психологія міжгрупової взаємодії у вимірах війни і миру : навчальний посібник» за науковою редакцією Л. Г. Чорної. (<https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/741414/1/Psyhologia-grupovoi-vzaemodii-u-vymirah-viiny-i-myru.pdf>); та інші наукові праці.

- Прикладне дослідження «Інноваційні психологічні засоби розвитку медіаосвіти в Україні» (завершено в 2023 р., науковий керівник – Л. А. Найдьонова, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук). Уперше розроблено концепцію психологічної інтенсифікації медіаосвіти як ключової інновації освіти майбутнього, а також концептуальні моделі інтенсифікації розвитку медіаосвіти.

За результатами всеукраїнського експерименту підготовлено рукопис посібника «НУШ: організація медіаосвіти в початковій школі» (у співавторстві з 11 вчителями-експериментаторами), який подано на гриф і на конкурс посібників МОН України. Розроблено дві програми для Малої академії наук: з медіапсихології та кіберпсихології; програму підвищення кваліфікації педагогів закладів позашкільної освіти «Медіапсихологія війни», програму і методичне забезпечення дистанційного практикуму з ментального здоров'я для різновікової групи дітей «Ментальний щит».

Завершено стандартизацію наскрізної медіаосвіти внесенням критеріїв медіаграмотності до Державного стандарту базової середньої освіти.

Проведено аналіз результатів дослідження за опитувальником «Здоров'я підлітка і кіберпростір» (n=1681). Розроблено та апробовано навчально-розвивальний практикум для вчителів та працівників психологічної служби системи освіти «Здоров'я і медіапрактики: як збалансувати» і методик проведення батьківських зборів у закладі освіти «Діти і батьки в умовах дистанційного навчання». Розроблено технологію психосоціальної підтримки сімей військовослужбовців в умовах повномасштабної війни, яку реалізовано в межах проєкту «Служба психосоціальної підтримки сімей військовослужбовців» (n=1765).

Розроблено індикатори змін медіапрактик в умовах дистанційної освіти для емпіричного дослідження критеріїв підвищення рівня медіапсихологічної безпеки (на основі модифікації шкал міжнародного опитувальника Kids Online). Описано зміни, що відбулися в картині медіапрактик учнів (за результатами всеукраїнського опитування відповідно до програми всеукраїнського експерименту з упровадження медіаосвіти, затвердженої наказом МОН України № 1199 від 18.08.2017 р.), виявлено неефективні моделі батьківської поведінки в умовах дистанційної освіти учнів. Сформульовано рекомендації щодо розвитку цифрового добробуту підлітків. Перекладено з польської мови та адаптовано комплекс методик оцінювання персоналу в межах програми з адаптації вимушено переміщених українців у Польщі.

За результатами дослідження було опубліковано такі праці:

«Діагностика булінгу і кібербулінгу: методичні рекомендації» (2-ге видання). <https://mediaosvita.org.ua/wp-content/plugins/pdfjs-viewer-shortcode/pdfjs/web/viewer.php?file/>

wp-content/uploads/2021/02/METODYCHNI-REKOMENDATSIYI_DIAGNOSTYKA-BULINGU-TSKUVANNYA_NAJDONOVA-L.A..pdf&dButton=true&pButton=true&oButton=false&sButton=true&v=1.5.4#zoom=auto&pagemode=none

«Інноваційні психологічні засоби розвитку медіаосвіти в умовах екстремальної дистанційності війни: методичний посібник» за науковою редакцією Л. А. Найдьонові. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/736866/1/Naydonova%20L.A.%20et%20al.%20Innovative%20psychological%20means%20of%20media%20education%20developing%20%28methodical%20guide%202023%29.pdf>

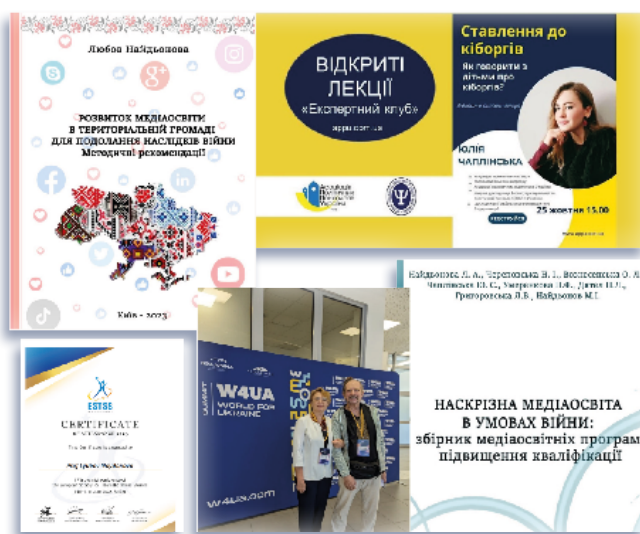
«Наскрізна медіаосвіта в умовах війни : збірник із 13 авторських навчальних програм для підвищення кваліфікації вчителя і для позашкілля». <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/736865/1/Naydonova%20L.A.%20End-to-end%20media%20education%20in%20war%20conditions%20%28programs%20coll.%202023%29.pdf>

«Соціально-психологічні та психолого-педагогічні засади формування медіаосвіти: монографія» за науковою редакцією Л. А. Найдьонові. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/11/NaydonovaMon-maketOK.pdf>

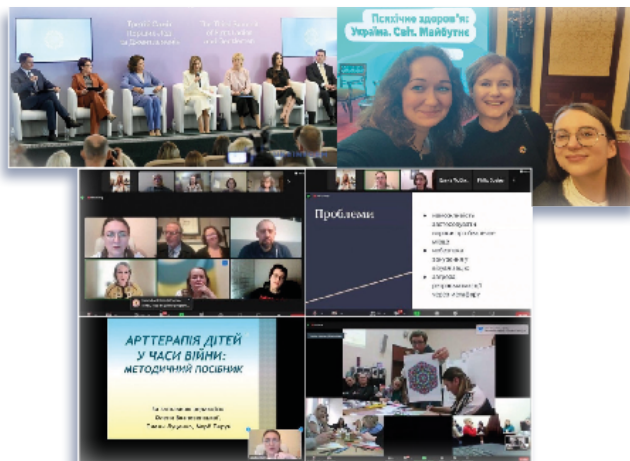
Чаплінська Ю.С. «Кіберкультура та кібербезпека в умовах війни: психологічний практикум: практичний посібник». <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/739358/1/%D0%A7%D0%B0%D0%BF%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B02023-1.pdf>

Череповська Н.І. «Патріотизм молоді інформаційної доби: інноваційні засоби розвитку: методичний посібник». <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/739285/1/Cherepovska%20N.I.%20Information%20age%20youth%20patriotism%20%28manual-2023%29.pdf>

У межах дослідження теми «Критерії заподіяння аудіовізуальною продукцією негативного впливу на психологічне благополуччя дітей різного віку» (2021 р., науковий керівник – Ю. С. Чаплінська, кандидат психологічних наук) уперше визначено та описано науковий конструкт медіапсихологічної експертизи. Медіапсихологічну експертизу інтерпретовано як систему психологічного дослідження медіатвору для визначення його загальних ознак, опису медіавпливів на глядацьку аудиторію, виявлення потенційних медіаризиків, які він становить для неповнолітніх осіб, за допомогою чіткої процедури на основі професійних знань експерта-медіапсихолога.

Розроблено Стандартний протокол проведення медіапсихологічної експертизи аудіовізуальної продукції, який передбачає чотири фази. Запропоновано зразок експертного висновку за результатами проведення медіапсихологічної експертизи.

Передбачено можливість трьох варіантів висновків: категорично позитивного, категорично негативного та ймовірного (або умовно-ймовірного), яким встановлюють неможливість вирішення поставлених перед експертом завдань.

Опубліковано «Методичні рекомендації щодо проведення медіапсихологічної експертизи заподіяння аудіовізуальною продукцією шкоди психологічному здоров'ю та благополуччю дитини» (<https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/ChaplinskaMetod2022maket.pdf>).

- Прикладне наукове дослідження «Соціально-психологічні технології кризової взаємодії педагогічної спільноти, сім'ї та громади з питань третинної профілактики суїцидів у закладі освіти» (2022 р., науковий керівник – С. Л. Чуніхіна, кандидат психологічних наук). За результатами дослідження вперше розроблено типовий алгоритм і модельний протокол поственційних заходів та організаційну модель поственційного супроводу закладу освіти, у якому трапився суїцид (буліцид) або його спроба. Проект модельного протоколу доопрацьовано згідно з рекомендаціями міждисциплінарного круглого столу «Посилення взаємодії державних інституцій для превенції і поственції суїциду в закладі освіти» за участю представника Уповноваженого з дотримання прав дитини та сім'ї, народних депутатів України, представників Міністерства освіти і науки України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Центру громадського здоров'я МОЗ України (10 вересня 2021 р.).

Запропоновано соціально-психологічні технології покрокової реалізації протоколу третинної профілактики суїциду (поственційного супроводу) в закладі освіти.

Розроблено навчальну програму для системи підвищення кваліфікації працівників освіти «Превенція і поственція суїцидів, пов'язаних із булінгом (кібербулінгом) у закла-

дах освіти»; дві тренінгові програми: з налагодження кризової взаємодії педагогічної спільноти, сім'ї та громади у відповідь на суїцидальну тенденцію, спробу суїциду або суїцид у закладі освіти для представників дирекції та психологічної служби закладу освіти та з профілактики та кризового втручання в разі суїциду та суїцидальної спроби в закладі освіти.

За результатами дослідження було опубліковано:

«Поственція суїциду (буліциду): робота з колективом закладу освіти: методичні рекомендації». <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/08/methodrec-chunayume-2022.pdf>

«Третинна профілактика суїцидів у закладі освіти: соціально-психологічні технології кризової взаємодії педагогічної спільноти, сім'ї, громади : методичні рекомендації». <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/736717/1/chunikhinaMetRek2023maket.pdf>

- Прикладне наукове дослідження «Психологічні чинники готовності індивідуальних і колективних суб'єктів до конструктивної поведінки у надзвичайних ситуаціях» (завершено в 2023 р., науковий керівник – В. М. Духневич, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник). За результатами роботи вперше запропоновано трирівневу систему першої психологічної допомоги, яка передбачає: 1) проведення дебрифінгу (одно- чи багаторазова слабоструктурована бесіда), 2) реалізацію практик психологічної допомоги, 3) диференціацію психологічних проблем і психічних розладів та організацію відповідної психологічної роботи. Запропоновано технології: 1) створення безпечного освітнього середовища «Шість кроків до безпеки»; 2) розвитку готовності громадян до конструктивної поведінки в надзвичайній ситуації (НС).

Уперше розроблено методику моніторингу та оцінювання соціально-психологічних ризиків у надзвичайній ситуації. Поглиблено уявлення про «ризик» як частину професійного мислення працівників ДСНС. Емпірично встановлено позитивний зв'язок між лідерством, орієнтованим на безпеку, і ставленням до безпеки в підрозділі: скептицизм щодо безпеки та лідерство, що заохочує ризики, пов'язані з більш позитивним ставленням до необхідності ризику.

У співавторстві розроблено інструментарій для дослідження уявлень про пандемію COVID-19 як надзвичайну соціально-психологічну, медичну та політико-економічну ситуацію. Емпіричним дослідженням було охоплено 6500 осіб.

За результатами дослідження було підготовлено:

«Готовність до надзвичайної ситуації: виміри конструктивності : практичний посібник» за редакцією В. М. Духневича. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/737156/1/DukhnevychPosb2023maket.pdf>

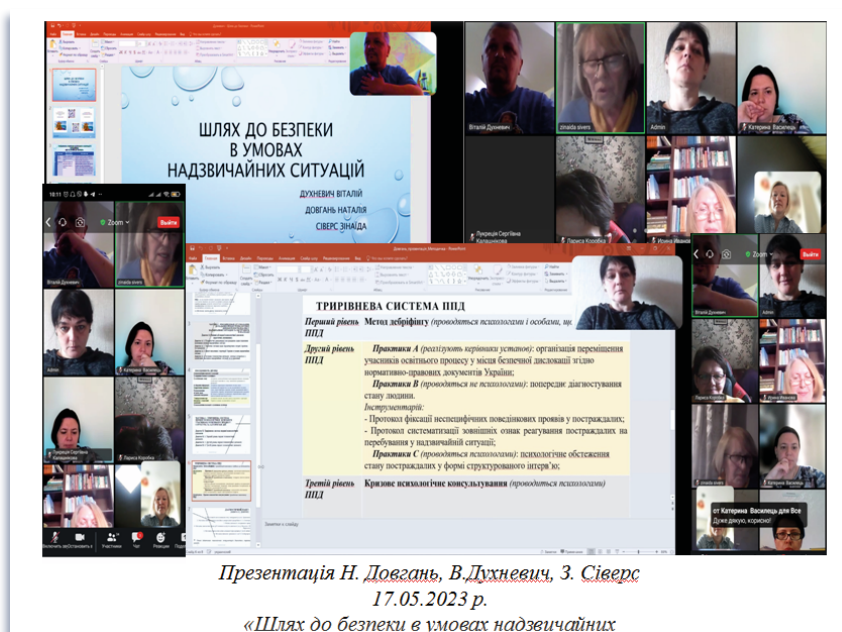

«Готовність особистості до конструктивної поведінки в надзвичайних ситуаціях: практичний посібник»;

«Надання першої психологічної допомоги у надзвичайних ситуаціях: методичні рекомендації»;

«Психологічна безпека особистості» (розділ міжнародної колективної монографії);
 Духневич В.М., Сіверс З.Ф. «Забезпечення психологічної безпеки учасників освітнього процесу: методичні рекомендації». <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735337/1/DukhnevichMetodRek2022maket.pdf>

Кочубейник О. М. «Надзвичайна ситуація як соціальна конструкція: монографія»;

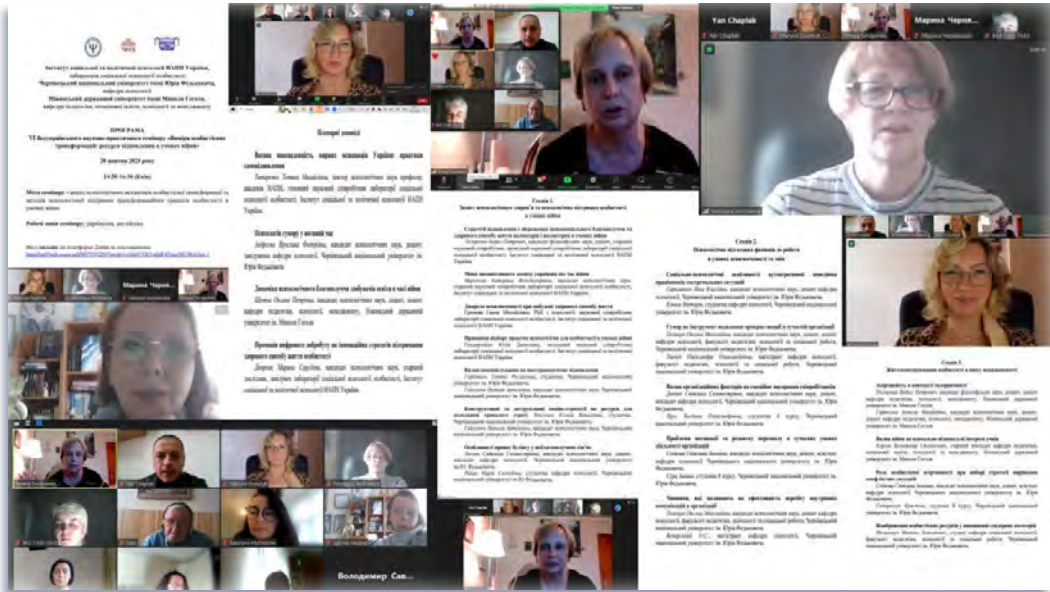

- Фундаментальне наукове дослідження «Соціально-психологічні стратегії формування здорового способу життя особистості в умовах суспільної нестабільності» (розпочате в 2022 р., науковий керівник – М. С. Дворник, кандидат психологічних наук, старший дослідник). У результаті виконання роботи вперше визначено провідні стратегії відновлення психосоціального добробуту працівників освіти, волонтерів, ВПО, військових психологів – (1) само- і взаємодопомоги та (2) посттравматичного зростання. Уперше визначено найбільш поширені практики збереження ЗСЖ в умовах війни, які є повсякденними адаптивними способами турботи про себе. З'ясовано відмінності між практиками самозбереження та відновлення, якими користуються мирні мешканці і військові.

За результатами виконаного дослідження було опубліковано:

Титаренко Т.М. «Моє майбутнє залежить від мене: практики здорового сьогодення у воєнних і повоєнних умовах: монографія». <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/740719/1/Tytarenko%20T.M.%20My%20ofuture%20depends%20on%20me-Practices%20of%20healthy%20living%20in%20wartime%20and%20post-war%20conditions-%28monograph-2024%29.pdf>

«Соціально-психологічні інструменти промоції здорового способу життя : методичні рекомендації» за редакцією М. С. Дворник. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/740523/1/Socio-psychological%20tools%20for%20promoting%20a%20healthy%20lifestyle-Guidelines-2024.pdf>

- Фундаментальне наукове дослідження за темою «Медіапсихологічні стратегії цифрової трансформації суспільства і освіти» (розпочалося 2023 р., науковий керівник – Л. А. Найдьонова, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук). У результаті виконання розроблено груп-рефлексивну модель здоров'язбережувального медіаспоживання, яка охоплює калібрування захисної мембрани та встановлення фільтрів від медіатравми, принципи саморегулювання бюджету часу для зростання інформаційно-психологічної стійкості, засади інформаційно-психологічної реабілітації від наслідків російської пропаганди на деокупованих територіях, пропозиції до дорожньої карти реалізації Стратегії когнітивної деокупації Криму. Підготовлено проект концепції цифрової медіаосвіти в умовах війни та повоєнного відновлення. У межах міжнародної співпраці створено мапу українських медіаосвітніх ініціатив, гайд для дослідження медіаосвітніх потреб учителів і підлітків в умовах війни, дорожню карту тренінгів для вчителів зі здоров'язбережувальної медіаосвіти під час війни та повоєнного відновлення, цикл порад зі здорового медіаспоживання в умовах війни.

- Під час виконання розпочатої у 2023 р. теми «Психологічні засади згуртованості суспільства в умовах внутрішніх та зовнішніх загроз національній безпеці» (науковий керівник – Н. О. Довгань, доктор психологічних наук) уперше виокремлено форми соціальної солідарності в умовах воєнно-політичної агресії: цивілізаційна, геополітична, інституційна й міжособистісна, вертикальна, горизонтальна та діагональна. Поглиблено уявлення про ціннісні домінанти соціальної згуртованості: ідея, яка об'єднує людей, духовність, патріотичність, спільні норми, спрямованість на суспільний добробут, довіра, відповідальність; показники соціальної згуртованості: усунення латентного конфлікту, наявність міцних соціальних зв'язків. Визначено, що базовими показниками соціальної згуртованості є соціальні зв'язки, причетність та спільні цінності в громадах, колективна співпраця та відповідальність громадян, усунення латентного конфлікту в будь-якій формі. Соціальна згуртованість зумовлена увиразненням в суспільстві таких цінностей, як наявність об'єднаної ідеї, духовність, патріотичність, спільні норми, спрямованість на суспільний добробут, довіра, відповідальність.

- Прикладне наукове дослідження «Соціально-психологічні умови підвищення ролі сім'ї як носія громадської думки щодо реформування освіти» (розпочате 2022 р., науковий керівник – Г. М. Бевз, доктор психологічних наук). За результатами виконання роботи визначено, що об'єднання зусиль батьківської та освітянської спільнот щодо забезпечення психологічного добробуту дитини є важливою умовою посилення ролі сім'ї як носія та виразника громадської думки щодо реформування освіти. З'ясовано, що учасники освітнього процесу по-різному оцінюють якість забезпечення соціально-психологічного добробуту дітей у школі.

Емпірично доведено, що більшість батьків обізнані зі змінами реформи освіти, однак оцінюють їх переважно з позиції ризиків, а не перспектив, що посилює переваги дефіцитарної мотивації над профіцитарною.

Наукові дослідження УНМЦ практичної психології і соціальної роботи

Завершені наукові дослідження за галузевою тематикою НАПН України:

«Формування фрустраційної толерантності старшокласників у діяльності працівників психологічної служби» (дослідження було виконано 2022 р. за результатами конкурсу прикладних наукових досліджень для підтримки молодих учених, які працюють (навчаються) у підвідомчих установах НАПН України, одноосібно молодим ученим, доктором філософії в галузі психології В. В. Предко).

Під час наукового дослідження вперше було розроблено психологічний алгоритм формування фрустраційної толерантності особистості, який надає дієві способи оптимізації внутрішнього стану особистості. Він є не лише основним джерелом психологічної

підтримки та компетентного супроводу молоді у світ дорослого життя, а й важливою освітньою реформою, яка допоможе вдосконалити навчальний процес. Алгоритм передбачає застосування комплексу найактуальніших психотерапевтичних підходів, методів когнітивно-поведінкової та емоційно-образної терапії, корекційних методик (способів релаксації, дихальних вправ), технік майндфулнес (медитаційних практик, йоги, візуалізації), позитивного мислення, когнітивної реструктуризації та рефреймінгу задля подолання негативних і нав'язливих думок.

Результати дослідження оприлюднено в низці публікацій, серед яких: методичні рекомендації, стаття в науковому виданні, включеному до Переліку наукових фахових видань України, та публікація матеріалу конференції. Ці публікації, оприлюднені в електронній бібліотеці НАПН України, мали 635 завантажень (загальна кількість), зокрема методичні рекомендації Предко В.В. «Формування фрустраційної толерантності задля зміцнення життєстійкості старшокласників у діяльності працівників психологічної служби : методичні рекомендації» Київ: Ніка-Центр; ДІА, 2022. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/733831>

Наразі тривають такі дослідження:

«Науково-методичні засади створення безпечного освітнього середовища у закладі освіти в діяльності працівників психологічної служби» (2022–2024 рр., науковий керівник – Н. В. Лунченко, кандидат психологічних наук). Проміжними результатами стали висвітлення сутності, показників психологічно безпечного освітнього середовища, психодіагностичних методів його дослідження та психологічних умов створення; запропоновано теоретичну модель діяльності психологічної служби системи освіти із забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища основної школи.

У межах дослідження проведено опитування слухачів курсів підвищення кваліфікації Луганського ОІППО (директори, заступники директорів – загалом 70 осіб). За результатами опитування виокремлено пріоритетні позиції, на які спираються освітні менеджери в умовах війни.

Визначено поняття «інформаційно-психологічна безпека учнів», запропоновано рекомендації щодо забезпечення інформаційної безпеки дітей і підлітків.

За результатами дослідження констатовано зростання в школах кількості конфліктів, фактів булінгу та цькування серед учнів, зокрема через політичні, культурні уподобання, рівень матеріальних статків сімей.

Відповідно до завдань дослідження проаналізовано місце та роль інструментів Мирної школи та програм відновного правосуддя в сучасній школі в умовах війни. Проведено навчальний курс «Інструменти мирної школи» для практичних психологів п'яти пілотних областей, визначено дієві способи профілактики конфліктів. Доведено, що впровадження відновних практик та інструментів Мирної школи є одним з основних завдань практичного психолога, соціального педагога.

Поєднано наукові та практичні розробки Німеччини, України та Норвегії щодо відновних практик та інструментів мирної школи, організовано навчання 20 психологів з Київської та Чернігівської областей. Актуальною та ефективною визначено модель «зцілювальних класів» і травмоцутливого навчання учнів, презентовану експертами Вищої психологічної школи Берліна під час реалізації проекту з навчання психологів.

За результатами дослідження було опубліковано:

Байдик, В.В. та ін. (2023). Формування безпечного освітнього простору закладу освіти в діяльності працівників психологічної служби: методичний посібник. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/738709>

Підготовлено до друку практичний посібник «Психологічна безпека освітнього середовища: методи, технології, шляхи формування».

«Науково-методичні засади психологічного супроводу учасників освітнього процесу в діяльності працівників психологічної служби в умовах війни» (2023–2025 рр., науковий керівник – І. І. Ткачук, кандидат педагогічних наук).

За результатами виконання наукового дослідження вперше у вітчизняній психології створено концепцію реформування психологічної служби системи освіти України в умовах війни.

У процесі підготовки проекту Концепції реформування психологічної служби в системі освіти України на період до 2030 року проведено 8 фокус-груп, 2 онлайн-семінари, онлайн-анкетування майже 500 працівників Служби з різних регіонів України.

У результаті проведеної роботи визначено та конкретизовано пріоритетні напрями реформування Служби:

1. Зміцнення організаційної структури та посилення спроможностей.
2. Удосконалення науково-методичного супроводу та моніторингу.
3. Запровадження системи супервізії.
4. Розроблення та запровадження алгоритмів перенаправлення (маршрутизація).
5. Запровадження дворівневої структури надання психологічних послуг учасникам освітнього процесу та мешканцям територіальної громади.
6. Удосконалення алгоритмів підвищення кваліфікації й атестації працівників.
7. Поліпшення умов праці фахівців.
8. Підсилення можливостей УНМЦ практичної психології і соціальної роботи щодо методичного супроводу діяльності Служби.
9. Побудова гнучкої багаторівневої системи супроводу учасників освітнього процесу у воєнний і повоєнний час.

Основні результати першого етапу дослідження були відображені в практичному посібнику «Методики психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах війни: практичний посібник» за науковою редакцією В. Г. Панка. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2023. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/738662>; а також в 11 статтях, зокрема в наукових періодичних виданнях, які включені до наукометричних баз даних Scopus і Web of Science, 6 – у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, 3 – в інших наукометричних базах даних; у матеріалах конференцій (26 публікацій).

Найбільш вагомим результатом можна вважати створення концепції реформування психологічної служби системи освіти України в умовах війни.

Підготовлено до друку практичний посібник «Психологічний супровід відновлення освітнього процесу в закладі загальної середньої освіти (з досвіду роботи)». На 2025 рік заплановано підготувати до друку практичний посібник «Психологічна і соціально-педагогічна реабілітація учасників освітнього процесу в умовах закладу освіти».

Розпочато дослідження:

«Розроблення методики формування стійкого балансу локусу контролю як провідного фактору зміцнення ментального здоров'я української молоді в умовах війни» (дослідження виконується в 2024 р. за результатами конкурсу прикладних наукових досліджень для підтримки молодих учених, які працюють (навчаються) у підвідомчих установах НАПН України, одноосібно молодим ученим, доктором філософії в галузі психології В. В. Предко).

За результатами дослідження підготовлено до друку методичні рекомендації «Методика формування стійкого балансу локусу контролю як провідного фактору зміцнення ментального здоров'я української молоді в умовах війни».

Дослідження, які наразі тривають:

«Постковідна соціально-психологічна реабілітація учасників освітнього процесу в діяльності працівників психологічної служби» (2023–2025 рр., науковий керівник – В. Г. Панок, докт. психол. наук, проф.). Дослідження здійснюється за грантової підтримки Національного фонду досліджень України.

На основі теоретичного аналізу результатів досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців визначено чинники пандемії COVID-19, які негативно вплинули на психічний стан і соціальні стосунки учасників освітнього процесу.

Створено інформаційно-аналітичний вебресурс та організовано роботу «Онлайн-студій професійного розвитку» з методичної підтримки та підвищення кваліфікації працівників психологічної служби. Протягом вересня-листопада 2023 р. відбулося 22 зустрічі, на яких виконавці проекту ознайомили слухачів з методиками та технологіями здійснення соціально-психологічної реабілітації учасників освітнього процесу в постковідний період в умовах війни.

З метою визначення потреб працівників психологічної служби в методичній підтримці щодо роботи з відновлення психічного здоров'я учасників освітнього процесу в постковідний період в умовах повномасштабної війни протягом вересня 2023 р. проведено всеукраїнське онлайн-опитування працівників психологічної служби системи освіти України. Загалом опитуванням було охоплено 1896 респондентів – практичних психологів і соціальних педагогів закладів освіти всіх типів. За результатами опитування підготовлено та надіслано в МОН України аналітичну записку (лист УНМЦ практичної психології і соціальної роботи № 97 від 31.10.2023 р.).

Проведено (протягом вересня 2023 р.) всеукраїнське онлайн-опитування педагогічних працівників закладів освіти. Метою опитування було виявлення поширеності симптоматики психічного травмування учасників освітнього процесу, які перехворіли на COVID-19 та/або втратили близьких, і вивчення потреб педагогічних працівників у соціально-психологічній допомозі в постковідний період повномасштабної війни. Кількість респондентів – 15 060 осіб. За результатами опитування підготовлено та надіслано в МОН України аналітичну записку (лист УНМЦ практичної психології і соціальної роботи № 100 від 13.11.2023 р.).

За результатами дослідження оприлюднено два препринти:

- Панок, В.Г. та ін. (2024а). Практики надання соціально-психологічної допомоги учасникам освітнього процесу, які перехворіли на COVID-19 та/або втратили близьких

внаслідок пандемії та війни (результати опитування): препринт. Київ : Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/741738>

- Панок, В.Г. та ін. (2024b). Результати опитування щодо поширення симптоматики психічного травмування учасників освітнього процесу, які перехворіли на COVID-19 та/або втратили близьких в умовах війни: препринт. Київ: Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/741737>

Підготовлено до друку дві програми:

- Програма підвищення кваліфікації практичних психологів з навчання методикам і технологіям постковідної соціально-психологічної реабілітації учасників освітнього процесу;

- Програма тематичного спецкурсу з методики інтерв'язійної підтримки практичних психологів, які здійснюють постковідну соціально-психологічну реабілітацію учасників освітнього процесу.

Заплановано на 2025 рік видання посібників:

«Методичний посібник для працівників психологічної служби щодо постковідної соціально-психологічної реабілітації учасників освітнього процесу».

«Психолого-педагогічний супровід формування психологічної безпеки учасників освітнього процесу закладу загальної середньої освіти в умовах війни та післявоєнного відновлення» (угода про співпрацю та спільну діяльність з Комунальним вищим навчальним закладом «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради, 2023–2028 рр.).

Предметом спільної діяльності Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради та Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи відповідно до угоди є здійснення науково-методичної роботи та експериментальної перевірки технологій поліпшення компетентності педагогічних працівників з таких питань:

- відновлення психоемоційного стану батьків після деокупації (методи та практики виховної роботи для класних керівників);
- саморегуляція учасників освітнього процесу;
- психологічна підтримка дітей у воєнний/післявоєнний час;
- відновлення емоційного та психофізичного стану учнів, які пережили окупацію, повернулися додому після евакуації, перебувають на ТОТ, перебувають за межами країни, та надання психологічної підтримки учням (на ТОТ, ВПО) під час освітнього процесу.

- упровадження психологічних розвантажень під час уроків (дистанційне навчання);
- розпізнавання психоемоційних станів дітей/учнів та алгоритм впливу на ці стани, посттравматичний синдром в учасників освітнього процесу;
  - відновлення соціальної згуртованості в громадах та спільнотах (взаємні звинувачення «виїхали/залишилися», якщо є явища колаборації, почуття відторгнення після повернення з евакуації), зміни ціннісної сфери;
  - вторинна травматизація під час психолого-педагогічної підтримки, «травма свідка»;
  - особливості психолого-педагогічного супроводу сімей військовослужбовців і сімей загиблих.

Наукові дослідження Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України.

Учені Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України на 2024–2025 рр. запланували виконання семи фундаментальних і прикладних досліджень:

- «Теоретичні і методичні засади порівняльних досліджень у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами»;
- «Педагогічні технології оптимізації інклюзивного навчання в закладах освіти»;
- «Психолінгвосинергетичне навчально-методичне забезпечення освіти дітей з особливими мовленнєвими потребами молодшого шкільного віку»;

«Удосконалення змісту базової середньої освіти учнів з порушеннями інтелектуального розвитку в умовах НУШ»;

«Науково-методичне забезпечення реалізації змісту освіти дітей з порушеннями слуху в умовах воєнного стану»;

«Психолого-педагогічні технології навчання та супроводу дітей з порушеннями зору в кризових ситуаціях та особливих умовах»;

«Теоретико-методичні засади психологічного та психотерапевтичного супроводу ресоціалізації осіб з особливими освітніми потребами в умовах кризових викликів»;

«Теоретико-методологічні засади функціонування української жестової мови осіб з порушеннями слуху в контексті Євроінтеграції».

У контексті означеної тематики та науково-пошукової роботи особливу увагу приділено психологічному супроводу всіх учасників освітнього процесу.

Варто зазначити, що колектив науковців Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України впродовж 26 років традиційно здійснює навчально-методичне забезпечення освітнього процесу здобувачів освіти різних вікових груп з особливими освітніми потребами, яке ґрунтується на фундаментальних і прикладних наукових дослідженнях, та розробляє для практиків державні стандарти, навчальні програми, підручники, посібники, методичні рекомендації та дидактичні матеріали для впровадження сучасних вітчизняних технологій індикації, аналізу та моделювання гнучкого освітнього простору відповідно до індивідуальних потреб дитини.

На сьогодні пріоритетними завданнями визнано розширення допомоги та підтримки дітям з особливими освітніми потребами та їхнім родинам, які перебувають в екстремальних умовах, а також підвищення рівня професійної компетентності фахівців, які працюють з такими дітьми в умовах воєнного стану. Визначено низку основних проблем, з якими стикаються діти з особливими освітніми потребами, їхні близькі та фахівці із психолого-педагогічного супроводу навчання та розвитку таких дітей.

Фахівці Інституту в межах діяльності Психологічного консультативно-тренінгового центру активно надавали консультативну допомогу дітям з особливими освітніми потребами та їхнім родинам. Було запроваджено систему постійного консультування психолого-педагогічних працівників з питань організації дистанційного навчання, корекційно-розвивальної роботи, підтримки ментального здоров'я, організації особистісно зорієнтованого навчального процесу осіб з особливими потребами в умовах війни.

На запити практиків і виклики сьогодення співробітники Інституту розробили низку методичних матеріалів (презентації, відео, рекомендації) для роботи з дітьми з ООП та підтримки батьків у кризових ситуаціях, які презентовано на сайті Інституту <https://ispukr.org.ua> і Facebook-сторінці Інституту <https://www.facebook.com/ispukr>. Сучасні технології засвоєння учнями змісту освіти в умовах дистанційного навчання; особливості слухомовленневого розвитку та педагогічної підтримки дітей з кохлеарними імплантами в умовах війни в Україні; інформаційні матеріали на підтримку педагогів, які навчають дітей з порушеннями слуху в умовах воєнного стану; численні презентації та відеозаписи щодо порад для батьків, як діяти в складних ситуаціях, як надати дитині

психологічну допомогу; навчально-методичний і програмно-методичний контент для логопедів, спеціальних психологів і працівників ІРЦ; технології надання логопедичної допомоги дітям з ринолалією, ігрові засоби та прийоми; поради фахівцям щодо ролі сім'ї в подоланні заїкання у дітей в умовах воєнного стану – теми, які наразі охопили співробітники Інституту.

4.5. Волонтерська діяльність учених НАПН України з надання психологічної допомоги населенню України

Від початку повномасштабного військового вторгнення росії в Україну та запровадження воєнного стану вчені НАПН України активно долучилися до волонтерської діяльності за різними напрямками надання психологічної допомоги населенню.

Упродовж 2022–2024 рр. науковці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України здійснювали активну волонтерську діяльність за такими основними напрямками: психоедукаційна робота, надання психологічної підтримки населенню, надання психологічної допомоги переселенцям, надання психологічної допомоги військовим, навчання психологів, освітян та фахівців різних категорій з проблеми ментального здоров'я тощо.

Психоедукаційна робота, надання психологічної підтримки населенню

З часу впровадження воєнного стану співробітники Інституту здійснювали регулярну психологічну едукацію населення (підготовка та поширення інформаційних текстових матеріалів та інфографіки) щодо стабілізації психічного стану, протидії воєнному стресу, подолання психологічних травм.

Така робота проводилася переважно через розміщення спеціальних матеріалів на інтернет-ресурсах Інституту: офіційному сайті, Facebook-сторінках Інституту, Кризового медико-психологічного центру, Ради молодих вчених, усіх наукових підрозділів, Facebook-сторінках спеціально створених тематичних груп («Група психологічної підтримки та розвитку», «Підтримка персоналу організацій», «Соціально-психологічна підтримка українців у Німеччині») тощо. Загалом було опубліковано 2 500 постів для психологічної просвіти населення.

Окрім того, психологічна просвіта населення реалізовувалася шляхом підготовки спеціальних матеріалів для засобів масової комунікації. Від початку впровадження воєнного стану було опубліковано 39 друкованих статей в ЗМІ та 18 статей в інтернет-ви-

даннях, виголошено 8 виступів на радіо, 58 виступів на телебаченні та 62 відеовиступи в інтернеті, видано 6 інформаційних бюлетенів.

Протягом перших місяців війни науковці Інституту підготували серію психоедукаційних матеріалів та взяли участь у телепередачах Програми «SOS: Ми поруч» з проблеми підтримки та збереження психічного здоров'я під час війни (Карамушка Л. М. Як зберегти психічне здоров'я населення під час війни? 25 березня 2022р.; Як забезпечувати інформаційну гігієну під час війни? 11 квітня 2022р.; Що таке професійне вигорання в умовах війни і як йому можна запобігти? 19 квітня 2022 р.; Як управляти стресом в умовах війни? 21 квітня 2022 р.; Успішна волонтерська робота в умовах війни. 22 квітня 2022 р.).

Співробітники Інституту активно долучилися до надання практичної психологічної допомоги населенню в умовах війни. Така допомога здійснювалася насамперед через кризове консультування, яким було охоплено такі групи населення: дружини військовослужбовців і діти військовослужбовців; люди, що перебували у відносній безпеці, але переживали стани гострого стресу, психотравми через надмірні травматичні впливи; волонтери-фахівці, які працювали з постраждалими; люди в зонах травматичних воєнних подій тощо. Загалом було проведено 155 консультацій і тренінгів.

Взаємодія з міжнародними організаціями щодо надання психологічної допомоги населенню в умовах воєнного стану

- ➔ Підготовка за програмою «Першої психологічної допомоги» *UN Women Ukraine* спільно з КМДА, волонтерське надання психологічної підтримки людям в метро та фахівцям різних організацій - проведено 55 консультацій та тренінгів
- ➔ Навчання в Ізраїлі за програмою «Перша психологічна допомога людям у кризових станах» *Israel Trauma Coalition* (Ізраїльська коаліція травми); результат - впровадження в Україні технології роботи з дітьми Хібукі-терапії; 45 проведено консультацій та тренінгів
- ➔ Співпраця з *Міжнародною програмою «Відновлення під час війни» ВААДу України* - психологічна підтримка сімей та жінок, які зазнали травматичного впливу війни; - психологічну реабілітацію пройшли більше, ніж 1000 жінок і дітей

16

У липні-серпні 2022 р. працівники та аспіранти Інституту пройшли навчання в Ізраїлі за темою «Перша психологічна допомога людям у кризових станах», яке було проведено організацією *Israel Trauma Coalition* (Ізраїльською коаліцією травми) за сприяння Київської міської адміністрації, із супроводом навчальної програми *MASHAV Carmel Training Center* (агентством міжнародного співробітництва). Після повернення в Україну

учасники навчання активно долучилися до надання психологічної допомоги населенню. Зокрема, доволі успішним було впровадження технології роботи з дітьми хібукі-терапії у співпраці з відомим фахівцем у цій галузі Dafna Sharon. Загалом було проведено 45 консультацій і тренінгів.

Здійснювалася співпраця Інституту психології з Програмою «Відновлення під час війни» ВААДу України, спрямована на психологічну підтримку сімей та жінок, які зазнали травматичного впливу війни. Це родини, які стикнулися із втратами; жінки та діти, що пережили масовані обстріли, окупацію, евакуацію; звільнені з полону жінки тощо. Протягом 8 місяців 2022 р. психологічну реабілітацію пройшло понад 1000 жінок та дітей, психологічна робота з деякими із них триває досі в дистанційному форматі.

Для роботи з населенням підготовлено такі науково-практичні видання:

Зливков, В., Лукомська, С. (2022). Діти війни: теоретико-методичні і практичні аспекти психологічної допомоги: навчальний посібник. Київ–Ніжин: Вид. Лисенко М. М.;

Карамушка, Л. М. (2022). Психічне здоров'я особистості під час війни: як його зберегти та підтримати: методичні рекомендації. Київ;

Карамушка, Л. М. (2023). Психічне здоров'я персоналу організацій в умовах війни: навчально-методичний посібник. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України;

Кокун, О. М., Мельничук, Т. І. (2023). Резилієнс-довідник: практичний посібник. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України;

Максименко, С.Д. (ред.) (2023). Медична психологія: підручник. Т. 1. Київ: Людмила;

Максименко, С.Д. (ред.) (2023). Медична психологія: підручник. Т. 2. Київ: Людмила;

Максименко, С.Д. (2024). Методологічні принципи конструювання модульного психологічного супроводу і психічного здоров'я: навчальний посібник. Т. 1. Київ: Людмила;

Максименко, С.Д., Гришко, О.Д. (2024). Психологічний супровід і психічне здоров'я: навчальний посібник. Т. 2. Київ.

Надання психологічної допомоги переселенцям

Співробітники Інституту надавали значну психологічну допомогу переселенцям. Загалом було проведено понад 1250 різних психологічних заходів.

Важливим напрямом роботи була соціально-психологічна підтримка тимчасово переміщених за кордон українських громадян (Польща, Австрія, Канада, Німеччина, Угорщина, Нідерланди, Румунія). Було проведено 122 психотерапевтичні групи та 135 індивідуальних онлайн- та очних консультацій з українськими громадянами, які тимчасово перемістилися до інших країн.

Надання психологічної допомоги військовим

Співробітники Інституту надають значну психологічну допомогу військовослужбовцям, зокрема здійснюють ефективну волонтерську роботу із психологічного супроводу діяльності військових Збройних сил України, Національної гвардії України, тимчасових добровольчих об'єднань тощо. Ця допомога здійснюється за такими основними напрямками та формами роботи: а) підтримка військових частин, які перебувають на передовій, беруть участь у бойових діях (надання консультативної допомоги телефоном бійцям ЗСУ – 68 консультацій); б) проведення психоедукації для командирів частин щодо специфіки впливу стресового напруження на психоемоційний стан людини, щодо психопрофілактики посттравматичного розладу тощо); в) надання науково-психологічної та практичної допомоги психологам, які перебувають у бойових частинах ЗСУ; г) підготовка та реалізація проєкту зі створення Телефону довіри для військовослужбовців та їхніх сімей (Госпіталь «Лісова поляна», Міністерство у справах ветеранів України); д) участь в українсько-шведському проєкті «Recovery» з фізичного та психологічного відновлення військових медиків (2024 р.).

Для методичного забезпечення психологічної допомоги військовим було видано методичні посібники:

Кокун, О. М. та ін. (2022а). Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій. Київ–Одеса: Фенікс;

Кокун, О. М. та ін. (2022б). Теорія і практика управління страхом в умовах бойових дій: методичний посібник. Київ–Одеса: Фенікс;

Коkun, О. М. та ін. (2023). Особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх сімей цивільними психологами: методичний посібник. Київ: 7БЦ;

Карамушка, Т. В. та ін. (2023). Психологічний супровід незламних: методичні рекомендації по роботі з військовослужбовцями, які зазнали ампутації внаслідок бойових дій. Київ–Львів: Вид. Вікторія Кундельська.

Психологічна допомога військовослужбовцям

- ➔ Підтримка військових частин на передовій - надання консультативної допомоги бійцям ЗСУ за телефоном (18 консультацій)
- ➔ Проведення психоедукації для командирів частин
- ➔ Науково-психологічна та практична допомога психологам бойових частин ЗСУ
- ➔ Проект зі створення Телефону довіри для військовослужбовців та їх сімей (Госпіталь «Лісова поляна»)
- ➔ Збір коштів для Національного військово-медичного клінічного центру «ГВКГ» (центральний госпіталь) - зібрано 300 000 грн
- ➔ Видання спільних з НДЦ гуманітарних проблем ЗСУ методичних посібників «Теорія і практика управління страхом в умовах бойових дій» та «Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій»

ХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ВІЙСЬКОВИМ

ПОДЯКА
Dziękuję
за сприяння в обороні країни
під час російсько-української війни

15

Навчання психологів, освітян та фахівців різних категорій з проблеми ментального здоров'я

Для розв'язання цього завдання науковці Інституту підготували низку навчальних посібників та методичних рекомендацій:

Зликов, В. та ін. (2022). Психологічна підтримка онкопацієнтів під час війни: методичні рекомендації. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України;

Зубіашвіл, І., Лавренко, О. (2022). Поради батькам – вимушеним переселенцям: методичні рекомендації. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України;

Карамушка, Л. М. (2022). Психологічні тренінги для підготовки менеджерів та персоналу освітніх організацій (реалізація технологічного підходу): навчальний посібник. Київ;

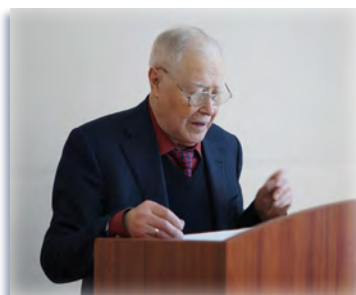
Карамушка, Л. М. та ін. (2023). Методики дослідження психічного здоров'я та благополуччя персоналу організацій: психологічний практикум. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Окрім того, було започатковано спеціальну рубрику «Психологія війни» в журналі «Організаційна психологія. Економічна психологія» (№ 27, 2022). У шести випусках жур-

налу (№ 27–32) протягом 2022–2024 рр. опубліковано 35 статей, у яких представлено досвід роботи груп психологічної підтримки для «внутрішніх» і «зовнішніх» вимушених переселенців, детально описано технології, методи та форми надання психологічної підтримки українцям під час війни, психологічної реабілітації військових.

Результати практичної психологічної роботи працівників Інституту в умовах воєнного часу було обговорено під час проведення серії науково-практичних конференцій. Програми, звітні матеріали (збірники матеріалів конференцій та практичні рекомендації для психологічної підтримки населення) усіх конференцій представлено на сайті Інституту.

Спеціальну увагу приділено безпосередньо проведенню вебінарів, супервізійних груп, груп психологічної підтримки для підготовки психологів до надання психологічної підтримки населенню. Так, зокрема, проведено навчання психологів, які працюють із постраждалими.

Протягом березня-грудня 2022 р. проведено серію зустрічей психологів у групі професійної підтримки діяльності психологів в умовах війни «Коло професійної підтримки» (загалом 18 зустрічей <https://kolo-psy.com.ua/zustrichi-u-koli/>). У колі професійної підтримки взяли участь понад 600 психологів з різних міст України (з Києва, Миколаєва, Маріуполя, Харкова, Одеси тощо).

Важливим напрямом роботи була підготовка керівників та працівників закладів освіти для психологічного забезпечення організації освітнього процесу в умовах війни.

У 2024 р. спільно з Центром стресостійкості КМДА проведено серії тренінгів за програмою «Зміцнення резильєнтності/стресостійкості: навички психологічної підтримки та самопомоги в стресі» для працівників муніципальної охорони та працівників енергетичних структур. Завдяки тренінгам понад 1000 учасників здобули цінні знання та життєво важливі навички.

В умовах воєнного стану науковці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України зосередили власну діяльність на таких напрямках роботи.

1. Сприяння психологічній стійкості військовослужбовців на фронті, їхній психо-соціальної реабілітації. З березня 2022 р. науковці Інституту спільно з громадською

організацією «Громадський рух «Жіноча Сила України» започаткували проєкт «Служба психосоціальної підтримки сімей військовослужбовців», який функціонує за сприяння Збройних сил України, Департаменту соціального та гуманітарного забезпечення Міністерства оборони України, Національної гвардії України. Проєкт передбачає роботу гарячої телефонної лінії, де психологи надають консультації із соціальних та психологічних питань, працюють у групах підтримки дружин і матерів військовослужбовців. У межах проєкту послугами Служби охоплено понад 6,2 тис. осіб.

У 2023 р. Служба стала виконавцем пілотного проєкту, передбаченого Постановою Кабінету Міністрів України від 03 жовтня 2023 р. № 1050 «Про реалізацію експериментального проєкту із запровадження договірної форми надання соціальної послуги із соціального супроводу військовослужбовців та членів їхніх сімей у військових частинах (підрозділах) Збройних сил». З 1 грудня 2023 р. проєкт реалізується на базі 135 Окремого батальйону територіальної оборони.

Посилення соціальної роботи із сім'ями військовослужбовців підрозділу є важливим складником психосоціального супроводу, оскільки дає змогу зняти значну частину навантажень та емоційного тиску на бійців, пов'язаних з обставинами, у яких живуть їхні родини. У межах пілотного проєкту співпраці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України з Міністерством соціальної політики України опрацьовується система надання комплексних послуг і допомоги з оформленням документів, пошуком необхідних фахівців. Проєкт є суттєвим кроком до становлення системного та сталого партнерства між сім'ями військових, армією та громадами.

2. Реалізація заходів психологічної підтримки населення в умовах воєнного стану (зокрема ВПО, мешканців деокупованих територій, сімей військовослужбовців, педагогів, фахівців допомагальних професій, волонтерів тощо).

У межах проєкту «Сила життя» розроблено програму «Психосоціальна підтримка родин під час війни і в повоєнний час» для родин, які постраждали внаслідок війни в м. Харкові.

Із жовтня 2023 р. на замовлення МОН України науковці Інституту реалізують науково-технічну роботу за темою «Розроблення технології оцінки рівня медіатравматизації школярів під час війни за дистанційної форми навчання». Метою дослідження є розроблення технології оцінювання рівня та інтенсивності воєнної медіатравматизації школярів трьох вікових категорій з урахуванням рівня первинної та вторинної психотравматизації для проведення діагностики та психологічної підтримки в умовах дистанційної освіти. За результатами виконання I етапу розроблено: 1) українськомовну методику оцінювання впливу травматичної події для відображення реакції на потенційно травматичний медіаконтент та проведено локальне дослідження для її культурної адаптації; 2) методику оцінювання ефекту співприсутності в процесі медіасприймання (дитяча та підліткова версії); 3) опитувальник для батьків щодо медіатравматизації дитини і дві версії шкали медіатравматизації – для підлітків і молодших школярів. Розроблено три комплекси методик діагностики медіатравми війни в складі посттравми для дітей трьох вікових категорій: 4–7 років, 8–13 років і 14–18 років.

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України забезпечував науково-методичний супровід проєкту підтримки українських жінок в умовах воєнного стану ReGeneration (спільно з Інститутом процес-орієнтованої терапії імені Григорія Сковороди). Науковці Інституту також були фасилітаторами груп психологічної підтримки, забезпечували інтерв'язійний супровід для нових груп фасилітаторів.

У межах проєкту «Психологи на війні», зініційованого ГО «Українська асоціація психотерапевтів і бізнес-тренерів», проведено навчальні тренінги для магістрів кафедри психології Запорізького національного університету щодо оволодіння засобами опанування посттравматичних стресових станів. Аналогічні тренінгові заняття проведено для працівників шкільних і дошкільних освітніх закладів у м. Херсон. Фахівців, що пройшли навчання, залучено до надання психологічних послуг населенню деокупованих громад Запорізької та Херсонської областей, м. Херсона. Проведено групову роботу з батьками дітей, які перебували на майданчиках ЮНІСЕФ, з навчання умінь самопомогти в опрацюванні стресових станів.

Програмою підтримки ментального здоров'я населення «Простір Відновлення» (реалізовано спільно з ГО «Асоціація політичних психологів України») охоплено понад

10 тис. осіб в м. Києві та м. Бучі. Проведено 18 лекцій з питань «Діти і війна: як допомогти дитині пережити наслідки війни», «Травма як ресурс нової сили». У межах проєкту було організовано дві групи психологічної підтримки по дев'ять зустрічей у кожній групі.

Спільно з Асоціацією політичних психологів України реалізовано проєкт «Збережи безпеку», метою якого стало надання психологічної підтримки дітям 8–17 років, які переживають наслідки війни і мають підвищений рівень тривожності. У межах проєкту проведено 20 груп підтримки по сім занять у кожній. Програмою охоплено 301 дитину, учасники програми показали позитивну динаміку щодо зменшення симптомів тривожних розладів

Проведено навчальний спецкурс для курсантів-військових психологів «Психологічні технології самопомоги та супроводу військовими психологами особового складу військових підрозділів в опрацюванні посттравматичних стресових станів». За результатами проведених спецкурсів проведено відповідні наукові дослідження та опубліковано їхні результати (Лазоренко Б. П. Стан і стратегії забезпечення психологічного благополуччя курсантів – військових психологів в умовах воєнного стану. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру» (с. 97–100). Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2023; Лазоренко Б. П. Особистісне зростання в структурі психологічного добробуту курсанток військових психологів в умовах російсько-української війни. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Особистість та суспільство: методологія і практика сучасної психології» 13–17 травня 2024 р. (с. 56–61). Луцьк : ВНУ імені ЛесіУкраїнки, 2024).

Розроблено технологічний підхід до відновлення особистості, що переживає наслідки травматичних подій; розглянуто ресурси, індикатори та критерії психологічного здоров'я особистості та етапи, технології і техніки реабілітації. Обґрунтовано умови поліпшення продуктивності соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб та розроблено арттехнології роботи з ними (Титаренко, Т. М. та ін. (2019). Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій: практичний посібник. Кропивницький: Імекс-ЛТД).

Апробовано технології, техніки, способи та прийоми психологічної допомоги та самопомоги, які сприятимуть посиленню готовності особистості до подолання надмірних, стресових перевантажень та профілактиці психотравматизації різних верств населення (Титаренко, Т. М. (2018). Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації. Кропивницький: Імекс-ЛТД).

Досліджувався страх смерті, що впливає на процес організації життєвого досвіду людини, і роль страху смерті в становленні індивідуальної самосвідомості у процесі особистісної світопобудови, здійсненні життєвих виборів та вчинків. Розкрито поняття танатологічної компетентності як однієї з важливих навичок XXI століття та запропоновано способи усвідомлення власної смертності як індикатора психологічної зрілості (Мирончак, К. В. (2020). Зустріч зі смертю: способи організації життєвого досвіду. Кропивницький: Імекс-ЛТД).

Представлено інноваційні засоби психологічної допомоги населенню для запобігання негативним наслідкам тривалої травматизації та оптимізації процесу психологічного відновлення особистості в умовах гібридної війни. З'ясовано, що ситуація зустрічі зі смертю набуває особливого статусу в умовах гібридної війни та актуалізує страх смерті. Представлено відповідні моделі, типології, критерії, функції, етапи, особливості здійснення психологічної допомоги особистості в умовах гібридної війни (Дворник, М. С., Мирончак, К. В. (2021). Інноваційні засоби психологічної допомоги особистості в умовах гібридної війни. Київ: ІСПП НАПН України).

Обґрунтовано засади організації та впровадження системи соціально-психологічного супроводу розвитку емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій. Визначено засади використання біологічного зворотного зв'язку та техніки, які можна застосовувати в соціально-психологічному супроводі розвитку емоційної стійкості (Малхазов, О. Р. (2022). Розвиток емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій. Кропивницький: Імекс-ЛТД).

Розкрито соціально-психологічний підхід до промоції здорового способу життя в екстремальних воєнних умовах з акцентом на суб'єктах, середовищах, мішенях та прийомах відповідних втручань. Описано як загальні зони уваги до тих, хто потребує промоції ЗСЖ, так і орієнтири для окремих категорій населення – певних вікових субкультур, а також ветеранів і волонтерів (Дворник, М. С. та ін. (2024). Соціально-психологічні інструменти промоції здорового способу життя: методичні рекомендації. Кропивницький: Імекс-ЛТД).

Упродовж 2024 р. у співпраці з Федерацією соціальних організацій Вармінсько-Мазурського воєводства (Польща) організовано психологічні консультації та арт-терапевтичні заняття для громадян України (мам з дітьми), які шукають тимчасовий прихисток у Польщі (м. Вісла).

Психосоціальну підтримку різних категорій постраждалого від війни населення науковці Інституту здійснювали також у співпраці з БФ Mindy («Психосоціальна підтримка людей з ампутацією кінцівок»), БО «Благодійний фонд “Клуб добродіїв”»

(«Підтримка українських дітей»), ГО «Асоціація учасників та інвалідів АТО» («Книга для дітей «Мій тато/мама повернувся/лася з війни»»), Фундацією «ELNET-Polan» («Травма війни ПТСР та розвиток психологічної стійкості»), Агенцією регіонального розвитку громад («Психосоціальна підтримка переселенців»), ГО «Центр психологічної підтримки “Обійми”» («Програма надання українцям безкоштовної психологічної допомоги. Психологічна онлайн-платформа “Розкажи мені”») та іншими українськими та міжнародними організаціями, фондами.

3. Посилення міжнародної наукової співпраці, інтеграції українських науковців до світового простору психологічних і міждисциплінарних досліджень.

У 2023 р. розпочато реалізацію проєкту «Долання кризи психічного здоров'я під час війни: доказова психологічна медіаосвіта для підтримки здоров'я сім'ї і громади в процесі економічного відновлення» («War mental health crisis coping: evidence-based media psychoeducation for family and community health promotion during economic recovery»). Проєкт є частиною довгострокової програми підтримки українських дослідницьких груп у Польській академії наук, що виконується у співпраці з Національною академією наук США за підтримки зовнішніх партнерів. Це єдиний соціогуманітарний проєкт із 18-ти, які вибороли перемогу в конкурсі, участь у якому взяли 176 команд українських науковців. Розробники проєкту із психологічної підтримки – учені Національної академії педагогічних наук України.

Упродовж 2023 р. науковці Інституту також взяли участь у низці міжнародних дослідницьких проєктів за актуальною в умовах воєнного стану тематикою. Це, зокрема, такі:

- дослідження «Подолання кризи очима жінок-біженок з України (мультидисциплінарна перспектива)» в Institute of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Philosophy and History, University of Lodz (Польща). Один учасник з боку України і два учасники з боку Польщі (отримані дані польська сторона використовує для розроблення стратегій адаптації українок до життя в Польщі);
- дослідження «Вивчення потреб українських фахівців із психічного здоров'я та психосоціальної підтримки» у Yale University в межах програми «United for Ukraine» (проведено опитування понад 700 українських фахівців із психічного здоров'я, розглянуто можливості та розроблено програми додаткової підтримки українських фахівців);
- дослідження «Актуальні питання охорони психічного здоров'я в різних культурних і територіальних контекстах» – згідно з угодами про співпрацю з Відкритим університетом Амстердама (Athena Institute, Vrije University, Amsterdam (Нідерланди)) та університетом Фесалії (University of Thessaly (Греція));

- ініціатива «Розроблення методології імплементації програм психосоціальної підтримки для дітей, опікунів та вчителів» у межах програми Save the Children (Ukraine) (проведено практичні тренінги-навчання для фасилітаторів взаємодії суб'єктів освітнього процесу);

- ініціатива «Соціальні ініціативи для підвищення грамотності населення у сфері охорони психічного здоров'я» під егідою World Federation for Mental Health (розроблено електронний ресурс «Українська Бібліотека Ментального Здоров'я та Благополуччя»; відеозаписи історій, як сучасні люди успішно долають стрес в умовах війни, проєкт «Сучасність і психічне здоров'я. Нові обличчя сучасності» – відеозаписи історій, як сучасні люди успішно долають стрес в умовах війни: «Міжнародні фахівці в Україні», «Жінка: сучасність і психічне здоров'я. Нові обличчя сучасних героїнь», «Військові та їхні родини», «Українські фахівці сфери охорони психічного здоров'я»).

4. Проведення публічних заходів та виступи в медіа з метою оцінювання психологічного стану населення під час повномасштабного вторгнення та розроблення рекомендацій для органів влади, медіа, ЗВО тощо. З березня 2022 р. співробітники Інституту здійснили понад 350 виступів у ЗМІ з питань психологічного супроводу та забезпечення національного спротиву в умовах повномасштабного російського вторгнення, подолання негативних психологічних наслідків війни, захисту та відновлення психічного здоров'я населення України.

Співробітники Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, крім основної діяльності, були активно залучені до волонтерської діяльності. Спільно з педагогами НРЦ у м. Чернівці створено «Гуманітарний ХАБ» для підтримки дітей і дорослих, які вимушено переїхали із зони активних бойових дій.

Значна увага приділяється фахівцям-практикам, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами та надають максимальну підтримку їхнім родинам. Проводиться адаптація зарубіжного досвіду, який потім використовується для надання першої допомоги в процесі переживання гострої травматичної події. У процесі цієї діяльності підготовлено інформаційні матеріали психолого-педагогічної підтримки дітей з особливими освітніми потребами в умовах кризових станів та психотравм (презентаційні матеріали, пам'ятки, методичні рекомендації тощо); численні презентації та відеозаписи порад для батьків, як діяти в складних ситуаціях, як надати дитині психологічну допомогу тощо. Учені Інституту активно залучені до розроблення спільно з МОН України контенту телеграм-каналу «Підтримай дитину», а також беруть активну участь у роботі психологічного консультативно-тренінгового центру Інституту. Канал має понад 15 000 тисяч читачів.

Учені Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України в межах діяльності Психологічного консультативно-тренінгового центру з питань психологічної допомоги різним соціально-віковим категоріям дорослого населення, який діє в установі, надали індивідуальні консультації (1495 год.), зокрема: для громадян, які перебували в зоні бойових дій (547 год.); для вимушених переселенців (784 год.); для військовослужбовців (134 год.); для ветеранів (30 год.); групові консультації (300 год.) – та провели навчально-тренінгову роботу (120 год.) для педагогічних працівників закладів освіти; супервізії (60 год.) для психологів закладів освіти. Було проведено серію вебінарів та майстер-класів для психологів, які працюють в умовах війни, а також заняття для українських переселенців в межах роботи Клубу психологічної допомоги та самопомоги, створеного в містах Оттвайлер і Нойнкірхен (земля Саар, Німеччина).

Співробітниця Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського І. Коваленко в співпраці з благодійною організацією ІМС у м. Буча і м. Бородянка надавала цивільним громадянам психологічну допомогу, організовуючи сесії емоційного розвантаження.

Працівники ДВНЗ «Університет менеджменту освіти НАПН України» провели 18 тренінгів із супервізіями для вчителів закладів загальної середньої освіти з різних регіонів України, що забезпечили навчання освітян психосоціальних методик долаття стресу та зміцнення стійкості для забезпечення психосоціальної підтримки постраждалих школярів в Україні, загальна кількість учасників – 160 осіб. Як волонтери «Гуманітарного штабу Деснянського району в м. Києві» науково-педагогічні працівники університету провели тренінги та індивідуальні консультації з військовими (ветеранами) з питань роботи з травмою та адаптації до мирного життя, пошуку сенсу життя та профілактики адиктивної поведінки. Загальна кількість учасників – близько 850 осіб. Отримано позитивний зворотний зв'язок від переважної більшості клієнтів.

Інститут професійно-технічної освіти НАПН України в межах волонтерської діяльності забезпечив проведення курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів професійної (професійно-технічної) освіти за модульним курсом «Соціально-психологічний супровід навчання внутрішньо переміщених осіб у закладах професійної освіти» (30 годин /1 ЄКТС), а також низку семінарів, вебінарів та інших науково-практичних масових заходів.

Волонтерську діяльність учених УНМЦ практичної психології та соціальної роботи було спрямовано на науково-методичний супровід психосоціальної допомоги ветеранам, їхнім сім'ям, внутрішньо переміщеним особам та населенню, що постраждало внаслідок

війни. Зокрема, було підписано угоду про співпрацю з Бородянським центром соціально-психологічної реабілітації населення з метою організації супервізійної та інтервізійної підтримки спеціалістів, які надають соціально-психологічну допомогу постраждалим. Співробітники Центру в співпраці з ВСП Українського державного університету імені М. П. Драгоманова «Дитяча інженерна академія» провели тренінги для учнів 5–6 класів, 7–8 класів, 9–10 класів за програмою «Безпечний простір». Підготовлено матеріали психологічного спрямування для міжнародної освітньої онлайн-платформи професійного розвитку вчителів. (<https://www.vchytel.com.ua/blog>). Учені Центру взяли участь в організації літнього денного табору «СвіТи» та розробленні програми роботи табору щодо психосоціальної підтримки підлітків та внутрішньо переміщених осіб, а також в організації роботи літнього табору в м. Славське Львівської області для батьків і дітей, які зазнали травматичного досвіду внаслідок російської агресії в Україні.

РОЗДІЛ 5

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я УКРАЇНЦІВ У ЧАСИ ВІЙНИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

5.1. Актуальні проблеми дослідження ментального здоров'я українців в умовах війни

Обговорення актуальних теоретико-методологічних проблем дослідження стану та методів захисту ментального здоров'я різних категорій українців – здобувачів освіти, комбатантів, людей з особливими потребами, людей похилого віку, вчителів і викладачів – регулярно відбувається на засіданнях Президії НАПН України, бюро Відділення психології та спеціальної педагогіки, вчених рад установ, на методологічних семінарах, всеукраїнських і міжнародних конференціях, тренінгах та інших масових заходах за участі науковців.

Під час підготовки цього матеріалу було проведено опитування керівників наукових установ Академії, дійсних членів і членів-кореспондентів. Узагальнені матеріали наведено в таблиці 5.1.1.

Таблиця 5.1.1

Теоретико-методологічні проблеми дослідження ментального здоров'я українців

№	Проблема	Шляхи вдосконалення	Результат
1.	Відсутність інтегрованої національної стратегії дослідження та	Розроблення та впровадження національної стратегії підтримки ментального здоров'я, яка охоплює функціонування державних,	Упровадження узгодженої стратегії, яка дасть змогу ефективно реагувати на виклики війни та забезпечить стійкість ментального здоров'я населення.

1.	підтримки ментального здоров'я населення в умовах війни	наукових та громадських організацій. Створення централізованої платформи для координації досліджень, збирання даних та обміну інформацією між різними установами та фахівцями	Поліпшення координації та обміну інформацією між дослідниками, що сприятиме більш цілісному розумінню проблем та розробленню інноваційних стратегій
2.	Бракує стандартизованого методичного інструментарію оцінювання впливу воєнних дій на ментальне здоров'я українців у часи війни, що стає перешкодою для розроблення психологічних практик і технологій, спрямованих на його зміцнення	Розроблення та впровадження стандартизованих інструментів оцінювання впливу воєнних дій на ментальне здоров'я на основі міждисциплінарних досліджень. Співпраця з міжнародними організаціями для адаптації вже наявних методик до українського контексту	Упровадження єдиних стандартів для дослідження ментального здоров'я українців в умовах війни, що сприятиме розробленню інструментарію для його підтримки
3.	Недостатнє врахування культурних і соціальних особливостей українців у дослідженнях ментального здоров'я	Проведення досліджень з урахуванням культурних, історичних та соціальних особливостей українського населення. Залучення представників різних регіонів та соціальних груп до дослідницьких проєктів	Отримання більш релевантних і валідних даних про ментальне здоров'я українців в умовах війни, що відображають специфіку різних груп населення
4.	Недостатня кількість довгострокових лонгітюдних і моніторингових досліджень впливу війни на ментальне здоров'я	Ініціювання довгострокових лонгітюдних і моніторингових досліджень для відстеження змін ментального здоров'я в часі	Отримання даних про довгострокові наслідки війни для ментального здоров'я, що дасть змогу створити обґрунтовані прогностичні моделі його стану та більш ефективні стратегії його підтримки

<p>5.</p>	<p>Відсутність загальноприйнятого переліку критеріїв та показників ментального здоров'я українців, за якими необхідно здійснювати дослідження такого здоров'я в умовах воєнного стану</p>	<p>Створення міждисциплінарної робочої групи під егідою КМУ щодо визначення та затвердження актуального переліку критеріїв та показників ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану</p>	<p>Затвердження й упровадження переліку критеріїв та показників ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану</p>
<p>6.</p>	<p>Відсутня системна модель підтримки ментального здоров'я фахівців допоміжних професій (психологів, реабілітологів, соціальних працівників та ін.) і волонтерів в умовах війни</p>	<p>Створення робочої групи на базі НАПН України для розроблення моделі підтримки ментального здоров'я фахівців допоміжних професій (психологів, реабілітологів, соціальних працівників та ін.) і волонтерів в умовах війни</p>	<p>Затвердження моделі (основні завдання, складники, критерії, методи) підтримки ментального здоров'я фахівців допоміжних професій і волонтерів</p>
<p>7.</p>	<p>Недостатня розробленість науково обґрунтованих критеріїв оцінювання адаптації військовослужбовців-ветеранів до умов цивільного життя в період воєнного стану</p>	<p>Організація досліджень з метою визначення критеріїв оцінювання адаптації військовослужбовців-ветеранів до умов цивільного життя в період воєнного стану за методом дельфі</p>	<p>Затвердження критеріїв оцінювання рівнів адаптованості військовослужбовців-ветеранів до умов цивільного життя в період воєнного стану</p>

8.	Відсутня цілісна система психологічної реабілітації та ресоціалізації військовослужбовців-ветеранів після повернення до цивільного життя	Упровадження системного, структурно-цільового підходів до процесу психологічної реабілітації, ресоціалізації посттравматичного розвитку військовослужбовців-ветеранів та членів їхніх сімей	Підвищення показників психологічної реабілітації, ресоціалізації та посттравматичного розвитку військовослужбовців-ветеранів після поранення під час бойових дій та повернення до цивільного життя
9.	Відсутність загальноприйнятого переліку основних складників адаптаційних ресурсів, актуалізація яких може забезпечити зростання особистісної стійкості українців і їхнє посткризове відновлення в умовах воєнного стану	Створення робочої групи щодо визначення та затвердження переліку основних складників адаптаційних ресурсів та відповідного психодіагностичного інструментарію сприятимуть зростанню особистісної стійкості та посткризовому відновленню в умовах воєнного стану	Підвищення рівня адаптованості дітей та дорослих до кризових умов, зумовлених подіями повномасштабної війни
10.	Масова психологічна травматизація цивільного населення України	Розроблення методик застосування віртуального простору (інтернету, соціальних мереж) для надання психологічної допомоги та підтримки ментального здоров'я цивільного населення та для самопомоги. Дослідження способів застосування штучного інтелекту у віртуальному просторі для самопомоги та першої психологічної допомоги	Технології використання віртуального простору для психологічної допомоги та підтримки ментального здоров'я населення з перевіреною та доведеною дослідницьким способом ефективністю
11.	Очевидний вплив на населення України ворожих ІПСО	Дослідження психологічного змісту та методів інформаційно-когнітивної війни	Удосконалення технологій протидії ворожим психологічним впливам

12.	Необхідність розгортання експериментальних досліджень як основи для побудови моделей поведінки окремої особистості й різних соціальних груп в умовах війни	Повернення в практику наукових досліджень моніторингів, скрінінгів, лонгітюдів. Використання виключно об'єктивних методів дослідження, забезпечення репрезентативності, валідності та надійності одержуваних результатів	Оновлені норми психічного розвитку людини, на яких мають бути побудовані психолого-педагогічна наука і практика повоєнної України
13.	В умовах війни суспільна практика і, насамперед, освіта потребують великої кількості інноваційних методик і технологій, які мають бути впроваджені в роботу педагогічних працівників, практичних психологів, соціальних педагогів	Оновлення методології надання психолого-педагогічної допомоги на основі теорії «зони найближчого розвитку» та посткатастрофного зростання. Упровадження проєктно-технологічного підходу в прикладних дослідженнях	Створення методик і технологій з доведеною ефективністю

Наведені в таблиці результати опитування представників наукової спільноти свідчать про розуміння вченими академії методологічних і теоретичних проблем, що виникли останнім часом у процесі психолого-педагогічних досліджень особливостей ментального здоров'я різних категорій наших громадян у часи повномасштабної війни.

Узагальнюючи результати опитування й численних дискусій та обговорень необхідно констатувати таке:

1. Є нагальна потреба у створенні інтегрованої національної стратегії дослідження та підтримки ментального здоров'я українців в умовах війни, яка би передбачала: широке залучення дослідницьких груп і колективів національної та галузевих академій, університетів, громадських та неурядових дослідницьких організацій; координацію й спільне планування фундаментальних і прикладних наукових досліджень

та експериментальних розробок; обмін результатами досліджень і створення баз даних для спільного користування; організація взаємодії між учасниками із застосуванням політик і процедур відкритої науки що є «одним із ключових пріоритетів розвитку дослідницького потенціалу України в умовах війни» (Концепція розвитку відкритої науки в НАПН України на 2024–2030 роки (затверджено постановою Президії НАПН України від 22 серпня 2024 р. № 1-2/10-146 <https://naps.gov.ua/ua/press/announcements/3373/>).

2. Відсутність єдиного стандартизованого методичного інструментарію дослідження особливостей актуального стану ментального здоров'я українців під час війни та критеріїв визначення його рівнів, проведення скоординованих моніторингових, скринінгових і лонгітюдних досліджень з можливістю побудови прогнозних трендів і моделей поведінки різних груп населення в залежності від етнопонаціональних, регіональних, гендерних та інших демографічних особливостей і тенденцій.

3. Актуальною є проблема створення інноваційних методик, технік і технологій соціально-педагогічної та психологічної реабілітації, реадaptaції, ресоціалізації різних категорій постраждалого населення, учасників бойових дій, ветеранів і членів їхніх сімей. Насамперед ідеться про методики та технології з доведеною ефективністю, які унеможливають їхнє некоректне застосування.

4. Проблемою є відсутність цілісної загальнодержавної системи психологічної реабілітації, ресоціалізації та посттравматичного розвитку постраждалих, ветеранів і їхніх сімей, яка би базувалась на міждисциплінарній і міжвідомчій основі та враховувала участь місцевих громад і представників громадянського суспільства.

5.2. Організаційно-методичні проблеми надання психологічної та соціально-педагогічної допомоги постраждалим

У контексті розв'язання загальної проблеми захисту та підтримки ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану слід виокремити низку організаційно-методичних проблем надання психологічної допомоги різним категоріям постраждалих від війни осіб. Основні проблеми такі.

Брак кваліфікованих фахівців. Ця проблема зумовлена об'єктивною нестачею спеціалістів, що мають відповідну кваліфікацію та підготовку для роботи як з воєнними травмами, так і з іншими спричиненими війною травматичними для цивільного населення наслідками (Ковальчук, 2020; Кокун та ін., 2023, Панок, 2023). Важливим аспектом цієї

проблеми є високий рівень стресу та професійного вигорання, що властиво фахівцям, які надають психологічну допомогу (Smith et al., 2019; Панок, 2023).

Проблема доступності послуг. Вона зумовлена проблемами географічної доступності та наявності об'єктивних фінансових бар'єрів а також недостатнім рівнем інформування населення щодо можливості одержання відповідної професійної допомоги. Адже психологічні послуги у віддалених або окупованих районах є важкодоступними (World Bank, 2022; Панок, 2017, 2023).

Проблема методичного забезпечення. В Україні наразі немає єдиних стандартів і протоколів надання психологічної допомоги в умовах війни (Міністерство охорони..., 2022). Так само нагальною є потреба в розробленні та адаптації методик, які би враховували специфіку воєнних травм (Панок, 2023).

Організаційні проблеми. Пов'язані з недостатньою координацією між різними організаціями та установами, що надають психологічну допомогу (UNICEF, 2023), і браком ефективних механізмів моніторингу та оцінювання якості наданих психологічних послуг (WHO, 2021; Панок, 2023).

Проблеми ефективної психоедукації та поліпшення обізнаності. Полягають у зазвичай недостатній обізнаності населення щодо доступних послуг і важливості ментального здоров'я, а також у соціальній стигматизації, пов'язаній з отриманням психологічної допомоги. Доцільним є впровадження для населення освітніх програм, у яких би йшлося про важливість ментального здоров'я та способи його підтримки в умовах війни.

Проблема інтердисциплінарного підходу. Впливає з об'єктивної необхідності тісної співпраці психологів з медичними працівниками, соціальними службами та правоохоронними органами (Nash et al., 2010; Панок та ін., 2016) та формування міждисциплінарних команд для комплексного підходу до надання допомоги (Mitchell et al., 2016).

Проблема належного рівня підтримки на рівні держави та громадських організацій. Полягає в нечіткій сфокусованості державної політики, що мала би забезпечувати розроблення та впровадження державних програм з підтримки ментального здоров'я (Міністерство охорони..., 2022), зокрема за умови активного залучення неурядових організацій у процес надання психологічної допомоги.

Проблема забезпечення ефективної підготовки та навчання фахівців. Її вирішення потребує організації постійних тренінгів і навчальних програм для психологів, соціальних і медичних працівників з метою підвищення їхньої кваліфікації в умовах воєнного стану (Панок та ін., 2016), а також використання міжнародного досвіду та практик для розроблення навчальних програм і методик надання допомоги.

Проблема забезпечення психологічної підтримки для фахівців, які працюють з постраждалими від війни. Така підтримка спрямовується на запобігання професійному вигоранню фахівців та підтримку їхнього емоційного стану (Maslach, Leiter, 2016). Вона може полягати у впровадженні регулярних супервізійних та інтервізійних сесій для обміну досвідом та отримання зворотного зв'язку.

Необхідність постійного здійснення моніторингів, наукових досліджень, збирання та аналізу даних. Такі дослідження мають бути спрямовані на встановлення особливостей впливу війни на ментальне здоров'я різних груп населення та визначення ефективності різних методів втручання (Панок та ін., 2016; Kazlauskas, Zelviene, 2016). Також важливим є завдання розроблення систем моніторингу та оцінювання для постійного вдосконалення програм психологічної допомоги (Панок, 2012; WHO, 2021).

Проблема належного фінансування та забезпечення ресурсами. Полягає в недостатньому забезпеченні стабільного фінансування програм психологічної допомоги з боку держави та міжнародних донорів (World Bank, 2022), а також недостатньому забезпеченні необхідним обладнанням та іншими ресурсами для надання якісної психологічної допомоги (International Committee of the Red Cross, 2023).

Проблема недосконалості законодавчого регулювання. Її вирішення потребує вдосконалення законодавства, що регулює надання психологічної допомоги в умовах воєнного стану (Українське законодавство про ментальне здоров'я, 2022) та забезпечення правового захисту для фахівців, що надають психологічну допомогу, і для самих постраждалих.

Проблема забезпечення широкої суспільної підтримки та участі. Важливим завданням є більш активне залучення громадян до процесів надання допомоги та підтримки постраждалих від війни (Community Development Journal, 2020), а також подальший розвиток волонтерських програм для надання психологічної підтримки та допомоги (Volunteer Match, 2022; Панок, 2023).

Розв'язання означених організаційно-методичних проблем потребує системного підходу й тісної співпраці між різними зацікавленими сторонами, включно з державними органами, міжнародними організаціями, громадськими організаціями, науковими установами та професійними спільнотами.

Завданням науковців тут є інформування державних установ і суспільства загалом про актуальні проблеми захисту психічного здоров'я громадян України та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для найбільш ефективного розв'язання ідентифікованих проблем.

5.3. Упровадження результатів досліджень у суспільну та освітянську практику

Актуальною проблемою є нині впровадження результатів прикладних досліджень учених НАПН України, спрямованих на захист і підтримку ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану, у суспільну та освітянську практику. Наукові установи НАПН України проводять важливі дослідження в цій сфері, і впровадження їх результатів може мати значний позитивний вплив на суспільство та освітню галузь.

Які є шляхи для удосконалення цього процесу?

1. Поширення інформації про результати наукових досліджень та поліпшення їхньої доступності.

Перспективним напрямом є розроблення чітких і доступних методичних рекомендацій для фахівців різних сфер, як-от: освіта, психологія, медицина, соціальна робота тощо. Поширення цих матеріалів через офіційні вебсайти наукових установ, Електронну бібліотеку НАПН України, соціальні мережі, електронні розсилки та друковані видання може значно збільшити їхню доступність для широкої аудиторії.

Проведення регулярних вебінарів та онлайн-курсів для фахівців дасть змогу поширювати знання та навички, засновані на останніх наукових дослідженнях. Це можуть бути навчальні сесії, присвячені методикам роботи з дітьми, які постраждали від війни, технікам подолання стресу та тривожності, а також підходам до відновлення психологічного стану. Онлайн-курси можуть бути інтерактивними, з можливістю отримання зворотного зв'язку від експертів, що значно посилить ефективність навчання.

Розроблення мобільних додатків і вебплатформ, що надають інформацію, підтримку та поради щодо ментального здоров'я, може значно полегшити доступ до психологічної допомоги для широкого загалу. Такі платформи можуть містити інтерактивні інструменти для самодіагностики, поради щодо подолання стресу, тривоги та депресії, а також ресурси для отримання додаткової допомоги.

Останнім часом актуальним є створення для різних категорій постраждалих чат-ботів на основі технологій штучного інтелекту з метою надання допомоги та самопомоги.

2. Інтеграція результатів наукових досліджень і методичних розробок у процес професійної підготовки психологів.

Включення результатів досліджень щодо ментального здоров'я в умовах воєнного стану в навчальні програми для студентів спеціальностей психологія, педагогіка, соціальна робота та медицина може сприяти підготовці кваліфікованих фахівців, здатних надавати ефективну допомогу постраждалим від війни. Це передбачає розроблення нових курсів та модулів, присвячених психічному здоров'ю, наданню першої психологічної допомоги, кризовому консультуванню та методам соціально-психологічної реабілітації.

Організація тренінгів і семінарів для викладачів ЗВО та ІППО дасть їм змогу передавати новітні знання та методики своїм студентам і слухачам, практичним психологам та представникам інших допоміжних професій. Це забезпечить більш глибоке розуміння проблем ментального здоров'я та застосування більш ефективних підходів до їх вирішення.

3. Співпраця з державними та громадськими організаціями.

Поглиблення співпраці установ НАПН України з Міністерством освіти і науки України, Міністерством охорони здоров'я України та іншими установами дасть змогу більш ефективно впроваджувати результати досліджень у державну політику та програми підтримки ментального здоров'я. Це передбачає розроблення національних програм і стратегій, спрямованих на підтримку психічного здоров'я населення в умовах війни. Окремо наголосимо: нагальною проблемою залишається необхідність формування державної політики у сфері захисту та підтримки ментального здоров'я.

Співпраця з громадськими організаціями, що надають психологічну допомогу постраждалим від війни, дасть змогу поширювати науково обґрунтовані підходи до підтримки ментального здоров'я. Громадські організації можуть стати важливими та надійними партнерами у впровадженні програм та заходів, спрямованих на підтримку психічного здоров'я населення за умови дотримання державної політики в цій сфері.

4. Опора на державні та місцеві структури, які вже працюють у сфері захисту психічного здоров'я.

Зміцнення регіональних науково-методичних і ресурсних центрів психологічної підтримки дасть змогу надавати кваліфіковану допомогу на місцях, використовуючи новітні наукові розробки. Такі центри можуть стати важливими ресурсними базами для надання психологічної допомоги населенню, що постраждало від війни, та його підтримки (Панок, 2012, 2016, 2017, 2023). Власне, пропозиції щодо вирішення цих та інших питань висвітлюються в проєкті концепції реформування психологічної служби системи освіти та пропозиціях щодо формування мережі

надання психологічної допомоги через міжвідомчу взаємодію державних психологічних служб, які мають розгалужені структури в регіонах (Державна психологічна служба) (Панок, 2012, 2023).

Підготовка та перепідготовка місцевих психологів, соціальних працівників та інших фахівців для роботи з постраждалими від війни дасть змогу забезпечити високий рівень кваліфікованої допомоги на місцях. Це може бути, наприклад, проведення спеціалізованих курсів і тренінгів, спрямованих на підвищення рівня компетентності фахівців. Водночас курси можуть організувати й громадські чи міжнародні партнери, але координуватися вони мають державними структурами та відповідно до державної політики в цій сфері.

5. Моніторинг та оцінювання впровадження.

Запровадження систематичного моніторингу впровадження наукових розробок та їхнього впливу на ментальне здоров'я населення дасть змогу оцінювати ефективність упроваджених заходів та вчасно вносити необхідні корективи.

Проведення регулярних досліджень для оцінювання ефективності впроваджених заходів уможливить визначення найбільш ефективних стратегій та методик, що сприяють підтримці ментального здоров'я населення в умовах війни.

5.4. Висновки та рекомендації

Перспективи подальшої роботи полягають у моніторингу та оцінюванні ефективності впроваджуваних заходів, що дасть змогу своєчасно коригувати стратегії підтримки ментального здоров'я українців та визначати найбільш ефективні методи допомоги.

На нашу думку, доцільно розглянути три основні рівні (стадії) впровадження результатів наукових досліджень за критерієм стійкості впливу на цільову аудиторію. Цей критерій може слугувати методичним засновком для побудови оцінювання й рейтингування ефективності впровадження та визначення життєстійкості (sustainability) пропонованого методу (технології).

Отже, перший рівень – це рівень упізнаваності, інформованості представників цільової аудиторії (ЦА) про науковий продукт. Другий рівень – рівень ознайомлення або засвоєння. Це означає, що представники ЦА не тільки знають про цей продукт, а й засвоїли всі його особливості, методи та процедури, навіть сформували навички його практичного застосування. Третій рівень – практичне застосування в професійній діяльності.

Кожен з рівнів упровадження результатів фундаментального та прикладного наукового дослідження або експериментальної розробки може бути верифікованим через систему показників:

1. Рівень упізнаваності – кількість читачів, що ознайомилися з анотацією, рецензіями, відгуками (бібліотечні та інформаційні ресурси); кількість підписників у профільних соціальних мережах і на сайтах.

2. Ознайомлення/засвоєння – кількість ознайомлених з повнотекстовими першоджерелами; повнотекстові завантаження; кількість учасників практичних конференцій, майстер-класів, семінарів.

3. Практичне застосування – індекси цитування; кількість учасників тренінгів і навчальних семінарів (сертифікати); офіційні документи, довідки про впровадження; кількість представників ЦА, які застосовують результати; патенти на винаходи, авторські свідоцтва.

Перелічені критерії є формальними, і для практичного застосування в оцінюванні конкретного наукового продукту вони потребують щонайменше двох доповнень: а) визначення «ваги» кожного з критеріїв (зрозуміло, що, наприклад, «повнотекстове завантаження» має значно меншу «вагу», ніж індекси цитування); б) змістових характеристик (наприклад: індекс цитування у БД Scopus та індекс цитування в Google Scholar).

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

В умовах російсько-української війни науково-методичне забезпечення освітнього процесу нерозривно пов'язане із захистом і збереженням ментального здоров'я здобувачів освіти та педагогічних працівників. У Національній академії педагогічних наук України проводять фундаментальні і прикладні наукові дослідження, результатом яких є створення методик відновлення нормального психоемоційного стану учасників освітнього процесу, надання психологічної та соціально-педагогічної допомоги постраждалим від війни. Дослідження виконуються відповідно до Програми захисту ментального здоров'я громадян України під патронатом Першої леді України Олени Зеленської.

За результатами проведеної аналітичної роботи та загальноакадемічної дискусії було внесено зміни та доповнення в Пріоритетні напрями (тематику) наукових досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок НАПН України на 2023–2027 рр., затверджено загальними зборами Академії 7 квітня 2023 р. (1-1/1-3) та скорочено до двох років цикл прикладного наукового дослідження.

З метою посилення ефективності впровадження результатів наукових досліджень при Відділенні психології та спеціальної педагогіки НАПН України створено Наукову раду з проблем психологічної підтримки населення в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України (постанова Президії НАПН України від 16 березня 2023 р.).

Помітним етапом у формуванні стратегії наукових досліджень в галузі захисту та збереження ментального здоров'я стало проведення загальноакадемічного методологічного семінару на тему «Актуальні проблеми охорони психічного здоров'я українського народу у воєнний і повоєнний час» (16 листопада 2023 р.).

Практика захисту психічного здоров'я учасників освітнього процесу та виклики, які постали перед нашим суспільством у воєнний час, зумовили необхідність розроблення концепції реформування психологічної служби в системі освіти. З огляду на це, на базі Відділення було створено робочу групу. Результатом роботи групи став проєкт концепції реформування психологічної служби в системі освіти України на період до 2030 р. (Вісник Національної академії педагогічних наук України, 5(2), 1–10. [https://doi.org/10.26907/2542-0410.2023.5\(2\).1-10](https://doi.org/10.26907/2542-0410.2023.5(2).1-10)).

org/10.37472/v.naes.2023.5204). Наразі здійснюється опрацювання проєкту концепції в МОН України із залученням вчених НАПН України.

Аналіз тематики планових наукових досліджень, що виконуються або виконувались у 2022–2024 роках, показав, що проблемам захисту та підтримки ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану було присвячено 20 планових тем фундаментальних і прикладних наукових досліджень. Зокрема, за установами: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України – 5 тем; Інститут соціальної та політичної психології НАПН України – 6; Інститут проблем виховання НАПН України – 2; Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України – 2; ДЗВО «Університет менеджменту освіти» – 1; ДНТБ України ім. В. О. Сухомлинського – 2; Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи НАПН України – 2.

За результатами досліджень підготовлено й оприлюднено: монографій – 5; практичних посібників – 7 (3 – готуються до друку в 2024 р.); методичних посібників – 2; методичних рекомендацій – 7; програм (робочих, ОПП тощо) – 62; практикумів – 1.

Додаткову (позапланову) тематику виконують чотири установи: Інститут педагогіки НАПН України – 1 тему; Інститут соціальної та політичної психології НАПН України – 9; ДЗВО «Університет менеджменту освіти». – 2; УНМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України – 11.

Порівняння кількості позапланової тематики з кількістю науковців в установі, дало такі результати: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи – кожен другий бере участь у грантовій активності (50%); Інститут соціальної та політичної психології – 21%; Інститут психології імені Г. С. Костюка – 10%.

Слід зазначити, що Інститут психології імені Г. С. Костюка підготував найбільшу кількість одиниць позапланової продукції (методичні рекомендації, практичні, навчально-методичні та методичні посібники) – 15.

Чільне місце в роботі науковців Академії посідає волонтерська діяльність, безпосередньо пов'язана з їхньою професійною діяльністю. Зокрема, проведення волонтерських заходів на рівні установи здійснюють: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, Інститут обдарованої дитини НАПН України, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені І. Зязюна НАПН України, Інститут професійної освіти НАПН України, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України, ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського.

За три роки в процесі волонтерської діяльності установ реалізовано 205 видів і напрямів роботи, що свідчить про високий патріотизм і професійну відповідальність наукових працівників. Щодо волонтерської діяльності помітно вирізняється Інститут соціальної та політичної психології НАПН України (150 напрямів і видів роботи).

Водночас необхідно зазначити невирішені проблеми та виклики для українського суспільства загалом і психолого-педагогічної науки, зокрема, які стали очевидними зараз, у період війни, і які потребують якнайшвидшого вирішення як на теоретико-методологічному, так і на прикладному рівнях.

1. Потребують подальшого законодавчого та нормативно-правового врегулювання практики захисту ментального здоров'я різних категорій населення України і насамперед – учасників освітнього процесу. Для цього, зокрема, необхідно:

- розроблення й ухвалення проєкту закону про захист і підтримку ментального здоров'я українців який би, зокрема, передбачав систему міжвідомчої координації; уточнення прав і обов'язків різних суб'єктів-надавачів певних послуг і допомоги; розроблення критеріїв та проведення моніторингів стану ментального здоров'я громадян; відповідальність центральних і місцевих органів виконавчої влади;

- ухвалення проєкту закону про надання психологічної допомоги населенню та діяльність у сфері надання психологічних послуг, який би унормував питання професійної підготовки, атестації, ліцензування та відповідальності за результати психологічного практикування;

- ухвалення або оновлення міжвідомчих та відомчих нормативних документів, що регламентують діяльність соціальних і психологічних служб, їхню координацію між собою, уведення єдиних стандартів і методик діагностичної та корекційної (допоміжної) роботи, розподіл функціональних обов'язків та відповідальності за її результати;

- створення узгодженої системи методичного забезпечення діяльності фахівців із захисту ментального здоров'я на основі мультидисциплінарного та міжвідомчого підходів;

- вдосконалення організації, науково-методичного забезпечення та роботи працівників психологічної служби системи освіти з урахуванням викликів та складнощів воєнного часу.

2. У сучасних умовах широкомасштабної війни суспільна практика, і насамперед освіта, потребують великої кількості конкретних результатів фундаментальних і прикладних психолого-педагогічних досліджень стану ментального здоров'я українців. Суспільна практика гостро потребує конкретних методик і технологій роботи педагогічних працівників, практичних психологів, соціальних педагогів.

3. Проблеми методології психолого-педагогічних досліджень. Найперше необхідно зазначити, що в практиці наукового дослідження часто є неузгодженість між розумінням специфіки фундаментальних і прикладних досліджень та наукових (науково-технічних) розробок. Особливо це стосується оформлення результатів та їх упровадження в суспільну й освітянську практику.

4. Актуальними необхідно визнати передусім такі проблеми, які мають стати предметом психологічних досліджень: психоемоційні розлади та реактивні стани в учасників війни залежно від індивідуально-психологічних особливостей та ступеня залученості до бойових дій; зміни в когнітивній сфері особистості під впливом негативних емоційних чинників та ресурсні можливості до навчальної (освітньої) діяльності; особливості динаміки ціннісної сфери, змін у життєвих планах і перспективах, баченні власного майбутнього, психології колабораціонізму; феномен раннього дорослішання у дітей та особливості вікового розвитку в умовах війни тощо.

5. Криза класичної класно-урочної системи. Постінформаційна революція. Застосування технологій штучного інтелекту в освіті. Ці проблеми виникли внаслідок стрімкого поширення різноманітних форм дистанційного навчання, до яких практична освіта виявилася неготовою. Усі ці явища потребують розроблення нової, сучасної дидактики, дидактики, що відповідає рівню розвитку сучасного інформаційного суспільства, суспільства майбутнього.

6. Важивою проблемою є визначення на теоретичному та методичному рівнях ролі й місця вчителя в сучасній педагогіці й освіті, мети, змісту і функцій професійної діяльності педагога в сучасній в школі та школі майбутнього. Розвиток особистості кожного учня має стати пріоритетом у практичній педагогіці. Дитиноцентризм як принцип (В. Г. Кремень) тепер має бути реалізований вченими та методистами як система психолого-педагогічних технологій, а психодидактика – як інструмент реалізації цього принципу.

7. Практична психолого-педагогічна робота – це робота в «зоні найближчого розвитку», адже «навчання веде за собою розвиток особистості» (Г. С. Костюк). Звідси – актуальне завдання сучасної психології навчання, психології особистості і, власне, дидактики: розроблення за допомогою психолого-дидактичних засобів новітніх технологій навчальної діяльності, які враховують сучасний стан розвитку інформаційно-комунікаційних технологій загалом, і штучного інтелекту – зокрема.

8. Система психологічної допомоги, психологічна практика, разом із сучасною дидактикою, потребують оновлених норм психічного розвитку дитини, технологій надання практичної психологічної допомоги, які мають ґрунтуватися на принципах доведеної ефективності, на методології проєктно-технологічного підходу.

9. Проблема інклюзивності. Інклюзивність (інклюзія) – це принцип співіснування та взаємодії людей у соціумі, а не тільки сукупність методик освітньої діяльності. Замість «інклюзивних класів», «інклюзивних дітей», «методик інклюзивного навчання (за нозологіями)» мають постати інклюзивна педагогіка й інклюзивна психологія. Уся система освіти, і теорія і практика, мають бути «просякнуті» принципом інклюзивності та передбачати насамперед створення інклюзивного соціального середовища для людей з особливими потребами.

За офіційною статистикою (дані наведено О. Зеленською) кількість людей, які набули інвалідність внаслідок війни, перевищує 300 тисяч. Тому одним із основних пріоритетів має бути профілактика стигматизації осіб з ООП та профілактика дискримінації таких осіб у суспільстві.

10. Важливим на сьогодні є проведення експериментальних досліджень – як фундаментальних, так і прикладних – адже тільки валідні експериментальні дані дадуть змогу побудувати моделі поведінки окремої особистості й різних соціальних груп в умовах постковідної війни.

11. Діяльність з упровадження результатів наукових досліджень, як фундаментальних, так і прикладних, потрібно розглядати як окремий специфічний вид професійної діяльності наукових працівників, який має свою методологію, мету та завдання та має ґрунтуватися на методології доведеної ефективності.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Вважати проблему захисту психічного здоров'я громадян України в умовах війни загалом і учасників освітнього процесу зокрема пріоритетною для всіх вчених Академії – психологів, педагогів, методистів. З огляду на це, у процесі подальшого планування тематики фундаментальних і, особливо прикладних, досліджень необхідно враховувати ці пріоритети.

2. Російсько-українська війна, стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, упровадження технологій штучного інтелекту актуалізували різноманітні форми дистанційного навчання, що викликало кризу класичної класно-урочної системи. У зв'язку з цим постала потреба в розробленні науково-теоретичних і методичних засад нової цифрової дидактики, або дидактики цифрового суспільства. Для реалізації такого завдання важливим буде створення міждисциплінарних творчих груп, які могли б системно досліджувати проблеми цифрової дидактики; організація експериментальних майданчиків на базі закладів освіти різного типу; розроблення

інструментів цифрової освіти (електронних протоколів, інформаційних платформ, чат-ботів тощо).

3. Вважати пріоритетною таку тематику психолого-педагогічних досліджень: психоемоційні розлади та реактивні стани в учасників війни залежно від індивідуально-психологічних особливостей та ступеня залученості до бойових дій; зміни в когнітивній сфері особистості під впливом негативних емоційних чинників та ресурсні можливості до навчальної (освітньої) діяльності в умовах традиційної та дистанційної освіти; особливості динаміки ціннісної сфери, змін у життєвих планах і перспективах здобувачів освіти, баченні ними власного майбутнього; психологія колабораціонізму; феномен раннього дорослішання в дітей та особливості вікового розвитку в умовах війни тощо.

4. Розширити можливості надання практичної психолого-педагогічної допомоги учасникам освітнього процесу й усім, хто цього потребує, на основі подальшого вдосконалення діяльності психологічної служби системи освіти та упровадження методології проєктно-технологічного підходу в прикладній психології з можливістю визначення ефективності надання такої допомоги.

5. Необхідно суттєво збільшити обсяг досліджень особистості та професійної діяльності вчителя в умовах цифрової освіти, внести пропозиції щодо суттєвих змін у зміст, форми та методи професійної підготовки майбутніх учителів у закладах вищої педагогічної освіти, підвищення рівня їхньої кваліфікації, атестації та ліцензування, поліпшити якість їхньої психологічної підготовки.

6. В контексті захисту ментального здоров'я українців особливу увагу потрібно звернути на проблему інклюзивності суспільства загалом і закладів освіти зокрема. Проблема інклюзивності суспільства має стати одним із пріоритетів у розробленні сучасних методик і технологій освітньої діяльності і не може бути зведена тільки до проблематики спеціальної педагогіки та психології.

7. Суттєво переглянути практику експериментальних досліджень ментального здоров'я, розширити експериментальну базу, сприяти поліпшенню методологічної культури дослідників відповідно до сучасного рівня методології наукових досліджень у країнах Євросоюзу, що зможе забезпечити інтеграцію вітчизняної психолого-педагогічної науки в європейський освітньо-науковий простір.

8. Вдосконалити методики впровадження результатів наукових досліджень в соціальну й освітню практику з метою посилення ефективності надання підтримки та захисту ментального здоров'я українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Аль-Хамадані Н.Д. (2013). Вплив медіа-засобів на становлення особистості дитини дошкільного віку. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 13 (1), 50–53. [https://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2013_13\(1\)_10](https://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2013_13(1)_10)
- Балл, Г. (2009). Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять. *Психологія і суспільство*, 4, 25–53.
- Балл, Г.О., Медінцев, В.О. (2011). Методологічні питання вдосконалювання наукової комунікації з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. *Інформаційні технології і засоби навчання*, 2 (22). <https://doi.org/10.33407/itlt.v22i2.457>.
- Башманівська, Л.А. (2016). Вплив інтернет-технологій на формування особистості учня в умовах інформаційного простору. *Інформаційні технології в освіті та науці: збірник наукових праць*, 8, 35–39. Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Богдана Хмельницького.
- Бичко, Г., Терещенко, В. (2023). Навчальні втрати: сутність, причини, наслідки та шляхи подолання. Київ, УЦОЯО. <http://surl.li/kiwgu>.
- Бородіна О.А. (2021). Інтеграція в європейський освітньо-науковий простір як фактор модернізації економіки України. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент»*, 1 (87), 10–14. <https://doi.org/10.32845/bsnau.2021.1.2>
- Венгер, О. П., Ястремська, С. О., Рега, Н. І. та ін. (2016). Посттравматичний стресовий розлад. Тернопіль: ТДМУ. <https://bmcp psychiatry.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12888-015-0440-y>
- Винославська, О.В. (2014). Дослідження впливу ІКТ на самоорганізацію і саморозвиток особистості. *Вісник НТУУ «КПІ»: Філософія. Психологія. Педагогіка*, 2, 47–54.
- Візнюк, І.М., Буглах, Н.М., Куцак, Л.В., Поліщук, А.С., & Киливник, В. В. (2021). Використання штучного інтелекту в освіті. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: збірник наукових праць*, 59, 14–22. Вінниця: ТОВ «Друк плюс».
- Власенко, І.А., Вінник, Н.Д. (2019). Переживання втрати: специфіка, конфлікт, трансценденція, подолання. <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/29246/>
- Волошин, М. (2024). Учнів-переселенців можуть позбавити права навчатися у дистанційному форматі, – правозахисники. https://24tv.ua/education/bude-distantsiyne-navchannya-2024-shkoli-dlya-uchniv-pereselentsiv_n2589137
- Всеукраїнське дослідження використання ШІ у шкільній освіті. (2023). Projector Creative & Tech Institute, Мала академія наук України (MAN), & Factum Group. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2023/12/20/Vseukrainske.doslidzhennya.vykorystannya.20.12.2023.pdf>

- Гаврик, І. (н.д.). Негативний вплив сучасного інформаційного простору на психічне та фізичне здоров'я дитини. <https://naurok.com.ua/vistup-negativniy-vpliv-suchasnogo-informaciynogo-prostoru-na-psihichne-ta-fizichne-zdorov-ya-ditini-385407.html>
- Гнатюк, О. В. (2022). Проблема навчання та адаптації молодших школярів в умовах воєнного стану. Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень : матеріали III міжнародної наукової конференції (м. Київ, 23 вересня 2022 р.). Вінниця: Європейська наукова платформа, 133–138. <https://lib.iitta.gov.ua/732433/1/Текст.pdf>
- Голубенко, І. І. (2023). Щодо авторського права на тексти, створені за допомогою штучного інтелекту. *Креативний простір*, 12, 58–59. https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/57524/1/Holubenko_Shchodo_avtorskoho_prava_P58-59.pdf
- Горностаї, П. (2024). Історико-культурна картина світу та історична травма українців. *Проблеми політичної психології*, 15(29), 7–29. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-157>
- Громова, І. І., Мартинюк, Н. В., & Шевченко, О. В. (2020). Система підготовки майбутніх вчителів до використання технологій штучного інтелекту. *Інформаційні технології в освіті*, 39, 19–33.
- Гуцол, К. В. (2023). Дискурсивні контексти формування життєвої компетентності української молоді під час війни. *Вісник Національного університету оборони України*. 6 (76). 29–36. <http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/288842/284366>
- Данченко, Ю. М. (2023). Актуальність вивчення штучного інтелекту здобувачами вищої військової освіти. *Технології добросесного використання штучного інтелекту у сфері освіти та науки: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації*. Одеса: Гельветика, 83–85.
- Даценко, Т. О. (2012). Інформаційно-комунікативні технології в дошкільній освіті: перспективи та ризики впровадження. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки*, 3, 18–20.
- Дворник, М. та ін. (2024). Healthy lifestyle of Ukrainians during war: primary analysis of survey data. *Psychological Prospects Journal*, 43, 80–102. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2024-43-dvo>
- Державна служба якості освіти України (19.04.2023). Освіта під час війни: презентація результатів дослідження. <https://sqe.gov.ua/osvita-pid-chas-viyeni-prezentaciya-rezu/>
- Дзюбенко, О. (2024). Оцінка соціально-психологічного добробуту школяра суб'єктами освітнього процесу. *Проблеми політичної психології*, 15 (29), 151-164. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-149>
- Діденко, Л.В. (2023). Генеративний штучний інтелект: варіативність перспектив та утруднень у вищій освіті. *Технології добросесного використання штучного інтелекту у сфері освіти та науки: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації*. Одеса: Гельветика, 85–88.
- Діти та війна. Навчання технік зцілення. (2026). https://ipz.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/dity_fin_ispp-1.pdf
- Дорошко, І., Малихіна, О., & Туріщева, Л. (2024). Вплив інформаційно-комунікативних технологій на розвиток дитини дошкільного віку. *Цифрова трансформація освіти*

та науки: *Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Харків: Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, 54–57.

Дослідження Державної служби якості освіти України <https://www.prostir.ua/?news=vijnaplyvaje-na-osvitu-scho-take-osvitni-ta-psyhologichni-vtraty>

Дослідження психологічного стану населення в умовах повномасштабної війни. (2022). Прес-реліз. <https://ispp.org.ua/2022/09/13/doslidzhennya-psixologichnogo-stanu-naselennya-v-umovax-povnomasshtabnoii-vijni/>

Доценко, С., Собченко, Т. (2024). Оптимізація освітнього процесу закладів вищої освіти України засобами штучного інтелекту. *Молодь і ринок*, 2, 7–12. <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/15093>

Драч, І. та ін. (2023). Використання штучного інтелекту у вищій освіті. *International Scientific Journal of Universities and Leadership*, 15, 66–82. <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2023-15-66-82>

Дубов, Д.В. (н.д.). Щодо основних викликів безпеці особи в умовах стрімкого впровадження сучасних інформаційних технологій. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/schodo-osnovnikh-viklikiv-bezpeci-osobi-v-umovakh-strimkogo>

Дубовик, В. (2019). Сутність та види інноваційно-комунікаційних технологій навчання. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*, 15, 164–170. <https://doi.org/10.31499/2307-4914.15.2017.163286>

Духневич, В. (2022). Створення безпечного освітнього середовища: «Шість кроків до безпеки». *Проблеми політичної психології*, 12(26), 266–278. <https://doi.org/10.33120/ropp-Vol26-Year2022-105>

Духневич, В. М. та ін. (2023). Готовність до надзвичайної ситуації: виміри конструктивності: практичний посібник. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Духневич, В. М., Сіверс, З. Ф. (уклад.). (2022). Забезпечення психологічної безпеки учасників освітнього процесу: методичні рекомендації. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Жук, Ю.О. (2003). Дослідження впливу інформаційних і комунікаційних технологій на формування особистісних якостей учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Вересень*, 1, 18–21.

Зеленська, О. (2023). Ментальне здоров'я – один із найбільших глобальних викликів майбутнього. Президент України: офіційне інтернет-представництво. <https://www.president.gov.ua/news/olena-zelenska-mentalne-zdorovya-odin-iz-najbilshih-globalni-85665>

Зінченко, О.В. (2023). Психологічна специфіка цифровізації освіти у вищій школі. *І Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Кіберпсихологія в інформаційному суспільстві: підтримка, навчання, розвиток»*. https://newlearning.org.ua/sites/default/files/tezy/2023_2/Zinchenko_Oleksandr_2023.pdf

Злишков, В.Л., Лукомська, С. О., Неймайер, Роберт (2021) *Grief therapy*. Інститут психології імені Г.С. Костюка, м. Київ, Україна. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/724046/>

Злишков, В.Л., Лукомська, С.О., Євдокимова, Н.О., & Ліпінська, С.Б. (2023). *Діти і війна: монографія*. Київ–Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М. <https://lib.iitta.gov.ua/734177/>

- Злишков, В., Лукомська, С. (2023). Нариси з історії становлення мілітарної ідентичності українців: монографія. Київ.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М.
- Інструктивно-методичні рекомендації щодо запровадження та використання технологій штучного інтелекту в закладах середньої освіти. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2024/05/21/Instruktyvno.metodychni.rekomendatsiyi.shchodo.SHI.v.ZZSO-22.05.2024.pdf>
- Інтеграція України до світового дослідницького простору. 17.05 (2024). <https://horizon-europe.org.ua/uk/news/info/integracziya-ukrayiny-do-svitovogo-doslidnyczkogo-prostoru-den-nauky-2024/>
- Калюжна, Т. Г., Самко, А. М. (2022). Модернізація післядипломної освіти України на шляху до євроінтеграції. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Спецвипуск. Серія 5, 110–117.
- Карамушка, Л. М., Бондарчук, О. І., Грубі, Т.В. (2022). *Діагностика та профілактика перфекціонізму та прокрастинації в освітній практиці: психологічний практикум*. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/732313/>
- Карамушка, Л. М. (2023). Психічне здоров'я персоналу організацій в умовах війни: навчально-методичний посібник. К: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/737839/>
- Кім, А. та ін. (2023). Інтеграція штучного інтелекту в процес онлайн-навчання. *Молодь і ринок*, 10 (218), 32–37. <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.292867>
- Кісарчук, З.Г., Омельченко, Я.М. (2016). Специфіка перебігу кризових станів, психотравми та посттравматичного стресового розладу у дітей. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методи і техніки: методичний посібник. Київ: Логос, 9–21.
- Климчук, В.О. (2021). Психологія посттравматичного зростання. Монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТД. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/02/klimchuk-mon21.pdf>
- Кокун, О. М. (2023). Всеукраїнське опитування «Як Ви адаптуєтесь до відключень електроенергії»: препринт. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/733929/>
- Кокун, О. М. та ін. (2022). Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій: методичний посібник. Київ-Одеса: Фенікс. <https://lib.iitta.gov.ua/731412/>
- Кокун, О. М., Мельничук, Т.І. (2023). Резилієнс-довідник: практичний посібник. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/734632>
- Кокун, О.М. та ін. (2023). Особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх сімей цивільними психологами: методичний посібник. Київ: 7БЦ. <https://lib.iitta.gov.ua/734391>
- Коломієць, А.М., Кушнір, О.І. (2023). Використання штучного інтелекту в освітній та науковій діяльності: можливості та виклики. *Методологічні проблеми впровадження цифрових технологій та інноваційних методів навчання*, 70, 45–57.
- Комітет з питань освіти, науки та інновацій розглянув питання щодо інтеграції України до Європейського Союзу у сферах освіти і науки. 05 травня 2023. https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/236180.html

- Комітет з питань освіти, науки та інновацій розглянув питання щодо інтеграції України до Європейського Союзу у сферах освіти і науки. 05 травня 2023. https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/236180.html
- Кондратенко, В. В., Черевко, С. В., Черевко, А. Д. (2023). Штучний інтелект в освіті. *Технології добросчесного використання штучного інтелекту у сфері освіти та науки: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації*. Одеса: Гельветика, 126–128.
- Кондратенко, Л.О. (2014). Особливості когнітивного розвитку дітей в умовах одночасної адаптації до фізичного та «цифрового» світу. *Матеріали Третьої міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми» (присвяченої 85-річчю Ю.І. Машбица)*. https://www.newlearning.org.ua/sites/default/files/praci/Tezy-2014/Kondratenko_Larysa_2014.pdf
- Коробка, Л.М. (ред.) (2019). Спільнота в умовах воєнного конфлікту: соціально-психологічні стратегії адаптації. Монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТ. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/02/klimchuk-mon21.pdf>
- Кремень, В.Г. (ред.) (2023a). *Вища освіта України в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення: виклики і відповіді: науко-во-аналітична доповідь*. Київ. <https://doi.org/10.37472/NAES-IHED-2023>
- Кремень, В.Г. (ред.) (2023b). *Звіт про діяльність Національної академії педагогічних наук України у 2022 р.* Київ: НАПН України. <https://doi.org/10.37472/zvit2022>
- Кремень, В.Г. (ред.) (2024). *Звіт про діяльність Національної академії педагогічних наук України у 2023 р.* Київ: НАПН України. <https://doi.org/10.37472/zvit2023>
- Кремень, В.Г. та ін. (2022). Про роботу відділень та наукових установ національної академії педагогічних наук України в умовах воєнного стану. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 4 (1). <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4118>
- Кремень, В.Г., Луговий, В.І., Саух, П.Ю. (2020). Освіта і наука – основа інноваційного людського розвитку. Пропозиції НАПН України до Стратегії людського розвитку. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 2 (2), 1–5. <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-14-3>
- Кресан, О.Д. (2023). Психологічні особливості дистанційного навчання студентів ВНЗ під час війни. *І Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Кіберпсихологія в інформаційному суспільстві: підтримка, навчання, розвиток»*. https://newlearning.org.ua/sites/default/files/tezy/2023_2/Kresan_Olha_2023.pdf
- Круглов, В.В., Терещенко, Д.А. (2022) Інтеграція системи вищої освіти України в Європейський освітній простір. *Публічне управління та митне адміністрування*, 70–77. <https://doi.org/10.32782/2310-9653-2022-spec.11>
- Кузікова С. та ін. (2024). Психологічний супровід особистості в умовах війни: навчальний посібник. Київ–Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М.
- Кузіна, Ю.І. (2021). Інформаційне суспільство як чинник формування особистості. *Habitus*, 25, 97–101.

- Кузіна, Ю.І. (2023). Психологічні механізми інформаційного впливу на особистість дорослої людини. Докторська дисертація. Кривий Ріг: Криворізький державний педагогічний університет.
- Кузьменко, Ю. (2022). Психологічні особливості стану та наслідків для осіб, що пережили втрату близьких їм людей під час війни. Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Педагогіка. Психологія», 1. <https://journals.academ.vinnica.ua/index.php/ped-psyh/issue/view/3/3>
- Литвин, А. (2012). Негативні аспекти застосування ІКТ у професійній освіті. *Pedagogika katolicka: czasopismo katedry pedagogiki katolickiej Wydziału Zamiejscowego Nauk o społeczeństwie KUL w Stalowej Woli*, 11 (2), 141–147.
- Максименко, С.Д. (2024). Методологічні принципи конструювання модульного психологічного супроводу і психічного здоров'я: навчальний посібник. Київ: Видавництво Людмила.
- Максименко, С.Д., Деркач, Л.М. (2023). Розуміння сучасної когнітивної війни в глобальному вимірі, її генезис в українському контексті: огляд та напрямки майбутніх досліджень. Оборона і стратегія. Університет оборони БРНО. 23 (1). 126–148. <https://www.obranastrategie.cz/cs/archiv/rocnik-2023/1-2023/clanky/porozumeni-moderni-kognitivni-valce-v-globalnim-rozmeru-jeji-geneze-v-ukrajinskem-kontextu-prehled-a-smery-budouciho-vyzkumu.html>
- Максименко, С.Д., Деркач, Л.М. (2024). Генеза сучасної інформаційно-когнітивної (гібридної) війни в українському контексті та глобальному вимірі: наукове дослідження. Київ: Видавництво Людмила. <http://lib.iitta.gov.ua/740932/>
- Максименко, С.Д., Деркач, Л.М., Ю.Б. (2004). Теоретико-психологічні детермінанти та практичні складові російсько-української гібридної війни: монографія. Київ: Видавництво Людмила. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/742390/>
- Максименко, С.Д., Карамушка Л.М., Чепелева Н.В., Кокун О.М. (2023). Про діяльність Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України щодо психологічної підтримки населення України під час воєнного стану. Вісник НАПН України, 5 (1). <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5108>
- Марієнко, В.Ю. (2023). Вплив інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) на розвиток суспільства, людини, техніки: соціально-філософський аналіз. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*, 47 (12). <https://www.journal-discourse.com/uk/kataloh-statei/2023/2023r-4712/vplyv-informatsiino-komunikatsiinykh-tekhnologii-ikt-na-rozvytok-suspilstva-liudyny-tekhniky-sotsialno-filosofskyi-analiz>
- Марієнко, М., Коваленко, В. (2023). Штучний інтелект та відкрита наука в освіті. *Фізико-математична освіта*, 38 (1), 48–53. <https://doi.org/10.31110/2413-1571-2023-038-1-007>
- Машбиць, Ю.І. (2019). Психологічні механізми і технологія навчання. Київ: Інтерсервіс.
- Мещеряков, Д.С. (2019). Розвиток суб'єктної активності дорослих користувачів соціальних мереж. Дисертація кандидата психологічних наук. Київ: Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.
- Миронюк, І. С., Слабкий, Г. О., Щербінська, О. С., Білак-Лук'яничук, В. Й. (н.д.). Наслідки війни з російською федерацією для громадського здоров'я України. <https://repro-health.com.ua/article/view/273291>

- Міністерство охорони здоров'я України. (2022). Національна стратегія розвитку системи охорони здоров'я в Україні до 2030 року. Київ: МОЗ України.
- Мищук, С.С. (2018). Згуртування як провідна умова подолання психотравми: традиційний та сучасний контексти. Актуальні проблеми психології Консультативна психологія і психотерапія: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 3(14), 64–77. <http://appspsychology.org.ua/index.php/ua/arkhiv-vydannia/tom-3/issue-14-2018-vmu>
- МОН затвердило новий порядок організації освіти в умовах війни. (2024). <https://sud.ua/uk/news/ukraine/308490-mon-utverdilo-novyy-poryadok-organizatsii-obrazovaniya-v-usloviyakh-voynu>
- Назар, М. М. (2013). Проблеми формування віртуального освітнього простору. *Практична психологія та соціальна робота*, 2, 75–80. <https://core.ac.uk/download/pdf/19596336.pdf>
- Назар, М. М. (2022). Засади розвитку суб'єктності дорослих у віртуальному освітньому просторі. *Технології розвитку інтелекту*, 6 (1). <https://doi.org/10.31108/3.2022.6.1.1>
- Назар, М.М. (2019). Тренінги у віртуальному просторі: аналіз переваг, недоліків, психологічних можливостей. *Теорія і практика сучасної психології: збірник наукових праць*. Т. 2, 4, 61–67.
- Найдьонова, Л. та ін. (2024). Психологічні параметри медіатравматизації: результати фокус-групових досліджень. *Проблеми політичної психології*, 15 (29), 73–95. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-153>
- Найдьонова, Л., Найдьонов, М. (2024). Концепція цифрової медіаосвіти: обґрунтування необхідності змін в умовах тривалої війни. *Проблеми політичної психології*, 15 (29), 96–135. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-154>
- Нові програми, Відкрита наука, розвиток дослідницьких інфраструктур: плани МОН у науковій євроінтеграції на 2022 рік. (2021). <https://lpnu.ua/news/novi-prohramy-vidkryta-nauka-rozvytok-doslidnytskykh-infrastruktur-plany-mon-u-naukovii>
- Омельченко, Я. М. та ін. (2023). *Застосування психотерапевтичних технологій у наданні допомоги постраждалим з проявами посттравматичного стресового розладу: практичний посібник*. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/736404/>
- Омельченко, Я.М. (2019). Значення типу реагування на стрес значимих дорослих у процесі формування стресостійкості особистості. *Психологічний часопис*, 5 (12), 169–181. <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.12>
- Омельченко, Я.М. (2020b). Технологія розвитку життєстійкості дітей військовослужбовців, що мають прояви ПТСР, засобом відновлення сприятливого психоемоційного контакту у родині. З.Г. Кісарчук (ред.). *Технології психотерапевтичної допомоги постраждалим у подоланні проявів посттравматичного стресового розладу*. Монографія, 87–114. Київ: Видавничий Дім «Слово». https://lib.iitta.gov.ua/722181/1/Monograph2020_labpsychother.pdf
- Омельченко, Я.М. (2020a). Діти і стрес. Невидимі наслідки війни. Як розпізнати? Як спілкуватись? Як допомогти подолати? Довідник для широкого кола фахівців. Київ.

- Омельченко, Я.М. (2023). Застосування технології розвитку життєстійкості дітей військовослужбовців, що мають прояви посттравматичного стресового розладу. Застосування психотерапевтичних технологій у наданні допомоги постраждалим з проявами посттравматичного стресового розладу: методичний посібник. Київ: Видавничий Дім «Слово», 87–114. <http://surl.li/jkzгде>
- Орлов, І.П. (2019). Використання сучасних інноваційних технологій навчання як засіб формування творчої особистості учня. Тернопільський обласний комунальний інститут післядипломної педагогічної освіти. <https://naurok.com.ua/vikoristannya-suchasnih-innovaciynih-tehnologiy-navchannya-yak-zasib-formuvannya-tvorcho-osobistosti-uchnya-337326.html>
- Освіта під час війни. <https://sqe.gov.ua/osvita-pid-chas-viyini-prezentaciya-rezu/>
- Панок В.Г., Марухіна І.В., Романовська Д.Д. (2020). Психологічний супровід освіти в умовах пандемії. Наукова доповідь на веб-конференції «Учені НАПН України – українським вчителям», 27 серпня 2020 року. Вісник Національної академії педагогічних наук України, 2(2). <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-12-2>
- Панок, В.Г. (2017). Прикладна психологія. Теоретичні проблеми: монографія. Київ: Ніка-Центр. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/707672>
- Панок, В.Г. (2020). Роль практичної психології і соціальної роботи у протидії пандемічній загрозі. *Психологія і педагогіка у протидії пандемії COVID-19: інтернет-посібник*. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 75–76.
- Панок, В.Г. (2022). Діяльність психологічної служби та українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи в умовах війни: результати, проблеми, пріоритети. Вісник Національної академії педагогічних наук України, 4(2), 1–8. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4205>
- Панок, В.Г. (2023b). Психологічні дослідження в умовах війни: проблеми і завдання. Вісник Національної академії педагогічних наук України, 5(1), 1–12. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5133>
- Панок, В.Г. (2023a). Актуальні проблеми охорони психічного здоров'я українського народу в часи війни: питання теорії і методології: наукова доповідь на методологічному семінарі «Актуальні проблеми охорони психічного здоров'я українського народу у воєнний і повоєнний час», 16 листопада, 2023 р. Вісник Національної академії педагогічних наук України, 5(2), 1–9. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5218>
- Панок, В.Г., Назар, М.М., & Старков, Д.Ю. (2024). Про методологію розробки чат-бота на основі штучного інтелекту для психологічної підтримки громадян України. *Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми: XII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція*. https://newlearning.org.ua/sites/default/files/tezy/2024/Panok_Nazar_Starkov_2024.pdf
- Певень, К., Хміль, Н., Макогончук, Н. (2023). Вплив штучного інтелекту на зміну традиційних моделей навчання та викладання: аналіз технологій для забезпечення ефективності індивідуальної освіти. *Перспективи та інновації науки*, 11(29), 306–316.
- Переваги та недоліки ІКТ. Використання ІКТ у роботі вихователів групи продовженого дня (ГПД). (2024). *Квест ІКТ*. http://kvestikt.blogspot.com/p/blog-page_12.html

- Петренко, І. В. (2021). Психологічна допомога та підтримка під час війни: новітні підходи. Науковий вісник Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2(1), 123–135. <https://doi.org/10.33120/nvip2021.01.123>
- Підтримка ментального здоров'я в часи війни. <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/pidtrymka-mentalnoho-zdorovya-v-chasy-viyny>
- Полякова, В. І. (2022). До питання створення емоційно безпечного простору для дітей в умовах війни. Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми: матеріали V міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22 квіт. 2022 р.). Київ, 15–25. <https://lib.iitta.gov.ua/730958/1/Збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору.pdf>
- Про затвердження дорожньої карти європейської інтеграції України у сферах освіти і науки до 2027 року (2023). <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1501729-23#Text>
- Пророк, Н. В. (2023). Щодо проблеми подолання негативних наслідків травмивного досвіду. Українська психологія. XXI століття. Початок. (Дні української психології в Берліні): матеріали науково-практичної конференції 27–28 квіт. 2023 р. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 253–258. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735227>
- Пророк, Н. В., Тиндик, Я. М., Полякова, В. І. (2023). Війна і діти: деякі психологічні особливості молодших школярів, які відвідують школу в умовах воєнного стану, Габітус, 47, 78–83.
- Пророк, Н. В., Чекстере, О. Ю., Гнатюк, О. В. (2023). Особливості соціального розвитку дітей молодшого шкільного віку в умовах воєнного стану. Проблеми сучасної психології, 59. <http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/issue/view/16530/9298>
- Пророк, Н.В. та ін. (2023). Психологічне діагностування проявів адаптаційних розладів у суб'єктів освітнього простору в умовах воєнного стану і післявоєнного відновлення країни: практичний посібник. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/737541/>
- Прохоренко Л.І., Орлов О.В., Ярмола Н.А., Костенко Т.М. (2021). На допомогу батькам: діти з особливими потребами під час криз: навчально-методичний посібник. Київ: Наша друкарня.
- Прохоренко, Л., Стойка, В., Йовдій, В. (2023). Інклюзивно-ресурсні центри в умовах війни: окремі питання освіти дітей з особливими потребами. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*, 2 (23), 115–130. <https://doi.org/10.33189/epsn.v2i23.234>
- Психічне здоров'я та ставлення українців до психологічної допомоги під час війни. https://gradus.app/documents/307/Gradus_Research___Mental_Health_Report_full_version.pdf
- Реформи МОН, спрямовані на євроінтеграцію України. (2020). <https://mon.gov.ua/ua/news/reformi-mon-napravleni-na-yevrointegraciyu-ukrayini-sergij-shkarlet>
- Рудницька, С. Ю. (2023). Процесуально-сміслова модель розвитку життєвої компетентності особистості. *Технології розвитку інтелекту*. Т. 7, 1 (33). https://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/616/188

- Рудницька, С. Ю. (2024). Наративна модель розвитку життєвої компетентності особистості в умовах війни в Україні. Вісник Національного університету оборони України, 4 (80), 119–131. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2024-80-4-119-131>
- Сердюк Л.З., Купрєєва О.І., Чиханцова О.А. (2023). Особистісні предиктори життєстійкості студентів з інвалідністю. Українська психологія. XXI століття. Початок. (Дні української психології в Берліні): матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю 27-28 квітня 2023 року. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 268–272. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735227>
- Сікаленко, Р.О. (уклад.). (2014). Втрата близької людини в житті дитини: правильні слова. Методичні матеріали з теми. Миколаїв: ВОМСЖРДА. https://psyslujba.ucoz.ua/_fr/ol-_____.pdf
- Слюсаревський, М. (2021). Зміст і динаміка уявлень Українського суспільства про національні символи. Проблеми політичної психології, 24(1), 9-34. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-62>
- Слюсаревський, М.М. (2022). Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді. Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 4 травня 2022 року. Науково-аналітична доповідь. Вісник Національної академії педагогічних наук України, 6, 85–92. <https://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v/article/view/830/833>
- Смульсон, М.Л. та ін. (2012). Дистанційне навчання: психологічні засади: монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД
- Смульсон, М.Л. та ін. (2021). Психологічні механізми становлення суб'єктності дорослих у віртуальному просторі: монографія. Київ–Львів: Видавець Вікторія Кундельська. <https://lib.iitta.gov.ua/728329/1/Smulson.pdf>
- Смульсон, М.Л. та ін. (2024). Проектування віртуального освітнього простору розвитку суб'єктності дорослих в умовах післявоєнного відновлення України: монографія. Київ.
- Смульсон, М.Л., Дітюк, П.П. Мещеряков, Д.С., Назар, М.М. (2023). Концепція проектування віртуального освітнього простору з потенціалом розвитку суб'єктності дорослих. Технології розвитку інтелекту, 7(1), 33. <http://doi.org/10.31108/3.2023.7.1.4>
- Смульсон, М.Л., Лотоцька, Ю.М., Назар, М.М., Дітюк, П.П., Коваленко-Кобилянська, І.Г. (2015). Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі: монографія. Київ: Педагогічна думка. <https://core.ac.uk/reader/32309200>
- Собченко, Т., & Желізняк, О. (2023). Практичне використання цифрових сервісів в освітньому процесі закладів вищої педагогічної освіти як педагогічна проблема. Соціально-економічні відносини в цифровому суспільстві, 3(49), 63–75. <https://doi.org/10.55643/ser.3.49.2023.501>
- Собченко, Т.М., Доценко, С.О., Боярська-Хоменко, А. В. (2023). Штучний інтелект в освітніх галузях (мовно-літературна та математична освітні галузі): навчально-методичний посібник для здобувачів першого (бакалаврського), другого (магістерського) рівнів вищої педагогічної освіти, науково-педагогічних працівників закладів вищої педагогічної освіти та педагогічних кадрів закладів загальної середньої освіти (Ч. 1). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди. <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/13588>

- Содель, О. (2023). Потенціал ШІ у вищій освіті. Національний університет біоресурсів і природокористування України. <https://nubip.edu.ua/node/126807>
- Столярчук, О. А. (2022). Навчання та психоемоційний стан українських підлітків в умовах війни в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія, 1, 115–120. <http://psy-visnyk.uzhnu.uz.ua/index.php/psy/article/view/98>
- Сторож, О. В. (2022). Особливості адаптації дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог. Габітус, 43, 89–94. <http://habitus.od.ua/43-2022>
- Терещенко, Л.А., Кесьян Т.В. (2023). Психологічна діагностика взаємодії суб'єктів освітнього простору: методичні рекомендації. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/738004/>
- Тимошенко, Ю.А. (2020). Штучний інтелект як суб'єкт права інтелектуальної власності. Часопис Київського університету права, 4, 328–332. <http://socrates.vsau.org/repository/getfile.php/27992.pdf>
- Титаренко, Т. (2024). Моє майбутнє залежить від мене: практики здорового сьогодення у воєнних і повоєнних умовах. Монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТД. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/tytar-mono-24.pdf>
- Титаренко, Т. М., Злобіна, О. Г., Дворник, М.С. (ред.). (2021). Породжені війною спільноти як соціальні донори і реципієнти. Матеріали міждисциплінарного наукового семінару, м. Київ, 25 березня 2021 р. Київ: ІС НАН України; ІСПП НАПН України.
- Томчук, М. І., Яцюк, М. В. (2016). Соціально-психологічна підтримка дітей, які переживають батьківську втрату: навчально-методичний посібник. Вінниця: КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти». <https://dnmcp.com.ua/sites/default/files/2020-01/28/1-6/>
- Україна приєдналася до країн ЄС, які мають затверджений план реалізації принципів Open Science. (2022). <https://www.kmu.gov.ua/en/news/ukraine-pryiednalas-do-krajin-ies-shcho-maiut-zatverdzhenyi-plan-realizatsii-pryntsyypiv-vidkrytoi-nauky>
- Українське законодавство про ментальне здоров'я. (2022). Закон України «Про охорону здоров'я». Відомості Верховної Ради України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>
- Філіпенко, Л.В., Думанський, О. В., Козак, О. В. (2023). Академічна доброчесність у науковому та освітньому середовищі закладів освіти України: погляд крізь призму наявності штучного інтелекту. Академічні візії, 19. <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/380>
- Царенко, Л. Г. (2018). Типи психотравмівних ситуацій. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи: навчальний посібник. Київ Т.1. <https://www.osce.org/files/f/documents/a/a/430805.pdf>
- Чабан, О.С., Хаустова, О.О. (2022). Медико-психологічні наслідки дистресу війни в Україні: що ми очікуємо та що потрібно враховувати при наданні медичної допомоги? <http://surl.li/ihpof>
- Чекстере, О. Ю. (2016). Гендерні особливості ПТСР у дітей, постраждалих внаслідок збройного конфлікту. Особистість в умовах кризових викликів сучасності: матеріали методологічного семінару НАПН України (24 березня 2016 р.). https://lib.iitta.gov.ua/704987/1/Mater_metodol_sem.pdf

- Чекстере, О. Ю. (2023). Життєстійкість, резильєнтність і копінг-стратегії як психологічні феномени, що сприяють адаптивності особистості. *Scientific method: reality and future trends of researching: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference*, March 24. Zagreb, Republic of Croatia: European Scientific Platform. 222–228.
- Чепелева, Н.В. (2023). Життєва компетентність як чинник забезпечення психічного здоров'я особистості. Актуальні проблеми охорони психічного здоров'я українського народу у війсьній і повоєнний час: Матеріали методологічного семінару НАПН України 16 листопада 2023 року. Київ: Педагогічна думка, 134–139. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/738128>
- Чепелева, Н.В. (2024). Особливості життєвої компетентності в умовах війни. *Технології розвитку інтелекту*. Т. 8, 1 (35). https://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/650
- Чепелева, Н.В. (2023). Розв'язання смислових задач у життєвій компетентності особистості. *Технології розвитку інтелекту*. Т. 7, 1 (33). https://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/618/190
- Черняк, Г.А. (2018). Соціально-психологічний вплив інформаційно-комунікаційних технологій на самоосвіту студентів. *Директор школи, ліцею, гімназії. Спецвипуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору»*, 6, 471–482.
- Чуніхіна, С., Базь, Л., Черниш, Л. (2024). Стан суспільної свідомості в Україні під час повномасштабного російського вторгнення: інформаційний бюлетень (березень 2024 р.) Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, Асоціація політичних психологів України. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Шаров, С.В. (2023). Сучасний стан розвитку штучного інтелекту та напрями його використання. *Українські студії в європейському контексті*, 6, 136–144. http://obrii.org.ua/usec/storage/conference/zb_vol6_2023.pdf#page=137
- Шатирко, Л.О. (2024). Психологічні виміри осмислення шкільного підручника в умовах війни. Актуальні проблеми психології навчання в сучасній соціокультурній ситуації: збірник матеріалів наукових доповідей круглого столу, присвяченого творчій спадщині І. О. Синиці (м. Київ, 11–12 квітня). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/741252>
- Шатирко, Л.О. Мойзріст О.М. (2023). *Психологічні засоби запобігання явищам залякування та цькування (булінгу) в шкільному середовищі: практикум*. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/738001>
- Шатирко, Л.О., Мойзріст, О.М. (2023). *Психологічні засоби запобігання явищам залякування та цькування (булінгу) в шкільному середовищі: практикум*. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/738001>
- Шевченко, А. та ін. (2023). *Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні: монографія*. Київ: ІАІП.
- Шевченко, Л. (2024). Мільйон дітей і дистанційка: як уряд хоче відновити уроки офлайн і що зміниться для вчителів. https://24tv.ua/navchannya-oflayn-2024-skasuyut-distantsiyne-shho-zminitsya-dlya_n2607480

- Шинкарук, О., Імас, Ю., Денисова, Л., Костюкевич, В. (2018). Вплив інформаційно-комунікативних технологій на фізичне та психічне здоров'я людини. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*, 2, 13–24. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fvs_2018_2_4
- Шишкіна, М.П., Пінчук, О.П. (2023). Відкрита наука в умовах інтеграції освіти України до європейського дослідницького простору. *Вісник НАПН України*, 5(1), 1–7. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5124>
- Шістко, Л. О. (2022). Особистісні детермінанти соціально-психологічної адаптивності дітей шкільного віку в умовах війни. *Габітус*, 43. 95–102. <http://habitus.od.ua/43-2022>
- Як допомогти дитині пережити втрату. Путівник для батьків і тих, хто поруч. https://k-s.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/%D0%92%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B0_%D0%9F%D1%83%D1%82%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%B4%D0%BB%D1%8F-%D0%B1%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B2.pdf
- Ярмола, Н.А. (2022). Євроінтеграційний напрям модернізації та розвитку освіти дітей з особливими освітніми потребами в Україні. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*, 20, 130–135. <https://spp.org.ua/index.php/journal>
- Яценко, О.І. (2023, 24–26 серпня). Технології штучного інтелекту: основні напрями впровадження в освітній процес закладу вищої освіти. *11-та Міжнародна науково-практична конференція «Наукові дослідження в сучасному світі»*. Торонто, Канада.
- American Psychological Association. (2020). Helping youth immediately following war exposure: A randomized controlled trial of a school-based intervention program. *The Journal of Primary Prevention*, 34(5), 293–307. <https://doi.org/10.1007/s10935-013-0314-3>
- Artificial Intelligence Act. (2024). <https://artificialintelligenceact.eu>
- Baker, M. (2016). Is there a reproducibility crisis? *Nature*, 533, 452–454.
- Bates, A.W. (2015). Teaching in a digital age. Guidelines for designing teaching and learning for a digital age. <http://opentextbc.ca/teachinginadigitalage/open/download?filename=Teaching-in-a-Digital-Age-1429535678&type=pdf>
- Bernardo, M. (2024). Back to School: Distance Learning Tips for Teachers. <https://study.com/academy/popular/back-to-school-distance-learning-tips-for-teachers.html>
- Chrisman, A.K., Dougherty, J.G. (2014). Mass trauma: disasters, terrorism, and war. *Child Adolesc Psychiatr Clin N Am*, 23(2), 257–279. <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1123&context=usuhs>
- Council Decision EU. (2021). of 10 May 2021 establishing the Specific Programme implementing Horizon Europe – the Framework Programme for Research and Innovation, 1–80. Decision - 2021/764 - EN - EUR-Lex (europa.eu)
- Datta, S. (2023). Psychological Implications of Virtual Learning Environments: Perspectives in the Post-Covid Period. *Psychology & Psychological Research International Journal (PPRIJ)*. Vol. 8, 1. <https://doi.org/10.23880/pprij-16000323>
- Drury, J., Williams, R. (2012). Children and young people who are refugees, internally displaced persons or survivors or perpetrators of war, mass violence and terrorism. *Curr Opin Psychiatry*, 25(4), 277–284. <https://doi.org/10.1097/ycp.0b013e32835353ee6>

- European Commission, Directorate-General for Research and Innovation, The new European Research Area, (2021). <https://data.europa.eu/doi/10.2777/2736>
- Fletcher, K.E. (2003) Childhood Posttraumatic Stress Disorder. *Child Psychopathology*, 2nd Edition, New York: Guilford Press, 330–371.
- García-Morales, V., Garrido-Moreno, A., & Martín-Rojas, R. (2021). The Transformation of Higher Education After the COVID Disruption: Emerging Challenges in an Online Learning Scenario. *Frontiers in psychology*.
- Hadar, E., Sagron, M., Peleg, O. (2020) Parenting among mothers exposed to ongoing military conflict in childhood: An exploratory study. *Int. J. Psychol.*, 55(5): 789–800.
- Hamilton, J. (2024). Technologies Used in Distance Learning. <https://study.com/academy/popular/technologies-used-in-distance-learning.html>
- International Committee of the Red Cross. (2023). Supporting the mental health and psychosocial needs of people affected by conflict. ICRC. <https://www.icrc.org/en/document/supporting-mental-health-and-psychosocial-needs-people-affected-conflict>
- Johansen, R. B., Laberg, J. C., Martinussen, M. (2013). Measuring military identity: Scale development and psychometric evaluations. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 41(5), 861–880.
- Johansen, R. B., Laberg, J. C., Martinussen, M. (2014). Military identity as predictor of perceived military competence and skills. *Armed Forces & Society*, 40(3), 521–543.
- Jones, E., Wessely, S. (2007). A paradigm shift in the conceptualization of psychological trauma in the 20th century. *Journal of anxiety disorders*, 21(2), 164–175.
- Kazlauskas, E., Zelviene, P. (2016). Trauma research in the Baltic countries: From political oppression to recovery. *European Journal of Psychotraumatology*, 7(1), 29295. <https://doi.org/10.3402/ejpt.v7.29295>
- Kearsley, G. (ed.). (2005), Online learning: personal reflections on the transformation of education. New Jersey: Education Technology Publications, Inc.
- Ковальчук, О. (2020). Психологічна допомога військовослужбовцям: Методичні рекомендації. Київ: Міністерство охорони здоров'я України.
- Lieberman, A. F., Knorr, K. (2007). The impact of trauma: a developmental framework for infancy and early childhood. *Psychiatric Annals*, 37, 416–422. <https://doi.org/10.3928/0090-4481-20070401-10>
- Liu, M. (2017). War and Children. *American Journal of Psychiatry*, 12 (7), 3–5. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp-rj.2017.120702>
- Maslach, C., & Leiter, M. P. (2016). Understanding the burnout experience: Recent research and its implications for psychiatry. *World Psychiatry*, 15(2), 103–111. <https://doi.org/10.1002/wps.20311>
- Matiashova, L., Tsagkaris, Ch., Essar, M. Y., Romash, I., Vus, V. (2022). Achilles in Ukraine: Concerns and priorities over the long-term implications of trauma. *The International Journal of Health Planning and Management*, Vol 37, Iss. 5. <https://doi.org/10.1002/hpm.3562>

- Melucci, A. (2013). The process of collective identity. *Social movements and culture*. 41–63.
- Mitchell, J. T., Everly, G. S., Jr., Banos, J. H. (2016). Critical incident stress debriefing (CISD): An operations manual for CISD, defusing and other group crisis intervention services (3rd ed.). Chevron Publishing.
- Moore, J.L., Dickson-Deane, C., Galyen, K. (2011). Internet and higher education e-learning, online learning, and distance learning environments: Are they the same? *The Internet and Higher Education*, 14(2), 129–135. <https://doi.org/10.1016/j.iheduc.2010.10.001>
- Mustapha, I., Thuy Van, N., Shahverdi, M., Qureshi, M., & Khan, N. (2021). Effectiveness of Digital Technology in Education During COVID-19 Pandemic. ABibliometric Analysis. *International Journal Of Interactive Mobile Technologies (Ijim)*, 15(08), 136. <https://doi.org/10.3991/ijim.v15i08.20415>
- Nash, W. P., Silva, C., & Litz, B. T. (2010). The historic origins of military and veteran mental health stigma and the stress injury model as a means to reduce it. *Psychiatric Annals*, 40(8), 498–508. <https://doi.org/10.3928/00485713-20100728-01>
- Pearn, J. (2003). Children and war. *J Paediatr Child Health*, 39(3), 166–172. <https://doi.org/10.1046/j.1440-1754.2003.00124.x>
- Prorokovic, A., Cavka M., Cubela Adoric V. (2005) Psychosomatic and depressive symptoms in civilians, refugees, and soldiers: 1993–2004 longitudinal study in Croatia. *Croatia Medical Journal*, 46(2). 275–281.
- Psycom. (2021). Mental health awareness: Breaking the stigma. *Psycom*. <https://www.psycom.net/mental-health-awareness>
- Pynoos, R.S., B. Grafinkel, G. Carlson, E. Weller (1990). Post-traumatic stress disorder in children and adolescents. *Psychiatric disorders in children and adolescents*, Philadelphia, PA: W.B. Saunders. 48–63.
- Rutherford, J. (2023). The Design of Hybrid Teaching Environments: 10 Questions Answered. Published: Wednesday, August 16. Columns: <https://er.educause.edu/articles/2023/8/the-design-of-hybrid-teaching-environments-10-questions-answered>
- Siemens, G., Dragan, G., Shane, D. (2015). Preparing for the digital university: a review of the history and current state of distance, blended, and online learning. Athabasca University. 2015 <http://opentextbc.ca/teaching-in-a-digital-age>.
- Smith, S. G., Chen, J., Basile, K. C., Gilbert, L. K., Merrick, M. T., Patel, N., Walling, M., & Jain, A. (2019). The national intimate partner and sexual violence survey (NISVS): 2015 data brief. *National Center for Injury Prevention and Control, Centers for Disease Control and Prevention*. <https://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/2015data-brief508.pdf>
- Stepanenko, V., Zlobina, O., Golovakha, Y., Dembitskyi, S., & Naidionova, L. (2023). War-induced stress and resources of socio-psychological resilience: A review of theoretical conceptualizations. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 22–39. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.022>
- Torop, K., Yarmola, N., Dergach, M., Kvitka, N., Trykoz, S., & Vasylenko, B. (2023). Methodical training of teachers working with schoolchildren with intellectual development disabilities. *Revista Eduweb*, 17(1), 76–87. <https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2023.17.01.8>

- Tuomi, I. (2018). The impact of artificial intelligence on learning, teaching, and education. Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2760/12297>
- Tytarenko, T., Vasiutynskiy, V., Hubeladze, I., Chunikhina, S., & Hromova, H. (2023). War-Related Life-Making Landscapes: Ukrainian Context. *Journal of Loss and Trauma*, 29 (2), 154–178 <https://doi.org/10.1080/15325024.2023.2256219>
- UNICEF. (2019). The State of the World's Children 2019: Children, Food and Nutrition - Growing Well in a Changing World. <https://www.unicef.org/reports/state-of-worlds-children-2019>
- UNICEF. (2023). Emergency response to the crisis in Ukraine. UNICEF. <https://www.unicef.org/emergencies/ukraine-crisis>
- UNICEF. (2023). The State of the World's Children 2023. <https://www.unicef.org/reports/state-of-worlds-children-2023>
- UNICEF. (2024). New mics module to measure mental health of adolescents and young people. https://mics.unicef.org/news_entries/235/NEW-MICS-MODULE-TO-MEASURE-MENTAL-HEALTH-OF-ADOLESCENTS-AND-YOUNG-PEOPLE URL: <http://habitus.od.ua/journals/2023/47-2023/13.pdf>
- Van Knippenberg, B., Van Knippenberg, D., De Cremer, D., Hogg, M. A. (2005). Research in leadership, self, and identity: A sample of the present and a glimpse of the future. *The Leadership Quarterly*, 16(4), 495–499.
- VolunteerMatch. (2022). Volunteer opportunities in response to the Ukraine crisis. *VolunteerMatch*. <https://www.volunteermatch.org/search/opp3421000.jsp>
- Vus, V., Esterlis, I. (2022). Support of the population within the Russian-Ukrainian war: insider's perspective. *Chronic Stress*, 6. <https://doi.org/10.1177/24705470221101884>
- Wadolowski, J. T. (2009). Treating military members, veterans, and their families. *Current Psychiatry*, 18(4), 5–6.
- Walker, B. W. (2022). A dynamic reframing of the social/personal identity dichotomy. *Organizational Psychology Review*, 12(1), 73–104.
- WHO. (2021). Mental health and psychosocial support in emergencies. *World Health Organization*. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-and-psychosocial-support-in-emergencies>
- Widom, C.S. (1999). Posttraumatic stress disorder in abused and neglected children grown up. *Am J Psychiatry*. Aug., 156(8):1223-9. <https://doi.org/10.1176/ajp.156.8.1223>
- Wilkinson, M., Dumontier, M., Aalbersberg, I. (2016). The FAIR Guiding Principles for scientific data management and stewardship. *Sci Data* 3, 160018. <https://doi.org/10.1038/sdata.2016.18>
- World Bank. (2022). Supporting mental health initiatives in conflict-affected areas. <https://www.worldbank.org/en/topic/mental-health/conflict-affected-areas>
- World Health Organization. (2022). World health statistics 2022: monitoring health for the SDGs, sustainable development goals. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240051157>
- World Health Organization. (2023). *World health statistics 2023: monitoring health for the SDGs, sustainable development goals*. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240074323>

- World Health Organization. (2024). *World health statistics 2024: monitoring health for the SDGs, sustainable development goals*. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240094703>
- Yu-Chun Kuo, Andrew E. Walker, Kerstin E.E. Schroder, & Brian R. Belland (2014). Interaction, Internet self-efficacy, and self-regulated learning as predictors of student satisfaction in online education courses. *The Internet and Higher Education*, 35–50. <https://doi.org/10.1016/j.iheduc.2013.10.001>

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

**ЗАХИСТ І ПІДТРИМКА МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я УКРАЇНЦІВ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ І ВІДПОВІДІ :
монографія**

Електронне видання

За загальною редакцією В. Г. Кременя

Авторський колектив:

**В. Г. Панок (голова), С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський,
Л. І. Прохоренко, Н. В. Чепелева, Т. І. Куліш,
С. Л. Чуніхіна, І. Г. Губеладзе, І. І. Ткачук, Н. А. Ярмола.**

У підготовці матеріалів до монографії взяли участь:

Г. М. Бевз, В. І. Вус, А. М. Грись, Г. В. Гуменюк, Ю. Д. Гундєртайло,
М. С. Дворник, О. В. Завгородня, Л. М. Карамушка, О. М. Кокун, Б. П. Лазоренко,
Н. В. Лунченко, Н. Ю. Максимова, М. М. Назар, Л. А. Найдьонова,
Я. М. Омельченко, І. В. Остапенко, Н. В. Пророк, С. Ю. Рудницька,
В. В. Савінов, Л. З. Сердюк, М. Л. Смільсон, Л. О. Шатирко.

Обкладинка, верстка – Ладоня К. Ю

Літературне редагування – Видайчук Т. Л., Ладоня К. Ю.

УНМЦ практичної психології і соціальної роботи,
01032, м. Київ, бульвар Т. Шевченка, 27-а,
тел/факс 252-70-11,
e-mail: UCAP@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №4537 від 07.05.2013